

עדכן אסטרטגי

כתב עת רב-תחומי לביטחון לאומי

כרך 24 | גיליון 3 | יולי 2021

הרבעון **עדן אקדמי** מיועד להעשיר ולהפרות את הדיון הציבורי בנושאים העומדים, או אמורים לעמוד, על סדר היום הביטחוני של ישראל והמזרח-התיכון הוא משמש במה למחקר רב-תחומי, מקורי ועדכני בקשת רחבה של סוגיות הקשורות לביטחון לאומי, סייבר ומודיעין כתחום ידע. המאמרים המתפרסמים הם בנושאים הקשורים לישראל, למזרח התיכון ולמערכת הביטחון ובמגמות גלובליות, ויש בהם כדי להעשיר ולאגד את תשתית הידע בתחום הביטחון הלאומי. מטרת **עדן אקדמי** היא לתרום לקיום דיון פורה ומעמיק בשאלות יסוד בחקר הביטחון הלאומי, מתוך גישה המבכרת שילוב של הממד התאורטי עם כתיבה מוכוונת מדיניות.

עורך ראשי

תא"ל ("מיל") איתי ברון

עורכים

ד"ר קובי מיכאל וד"ר כרמית ולנסי

עורכת משנה

ד"ר ג'ודי רוזן

יו"ר המערכת

פרופ' מנואל טרכטנברג

חברי המערכת

תא"ל ("מיל") שלמה ברום, ד"ר יואל גוז'נסקי, פרופ' איתן גלבע, פרופ' עזר גת, אפרים הלוי, ד"ר מרק הלר, פרופ' תמר הרמן, פרופ' אייל זיסר, ד"ר גליה לינדנשטראוס, פרופ' עמנואל סיוון, פרופ' אשר ססר, ד"ר עודד ערן, ד"ר ענת קורץ, ד"ר אפרים קם, פרופ' איתמר רבינוביץ', שמעון שטיין, פרופ' שמעון שמיר, פרופ' גבי שפר

עורכת לשון: מירה ילין

עיצוב גרפי: מיכל סמוקובץ, המשרד לעיצוב גרפי, אוניברסיטת תל אביב

עיצוב לוגו: b-way digital

דפוס: דיגיפרינט

המכון למחקרי ביטחון לאומי (חל"צ)

רח' חיים לבנון 40, ת"ד 39950, תל-אביב 6997556
טל' 03-6400400, פקס' 03-7447590, דוא"ל: sa-editors@inss.org.il

עדן אקדמי מתפרסם בעברית ובאנגלית

© כל הזכויות שמורות

ISSN 0793-8950

תוכן העניינים

הבמה המחקרית

רוסיה בסוריה – ארוכה הדרך לניצחון

אייל זיסר

3

תפיסת ההרתעה של איראן

אפרים קם

16

הדמוגרפיה של ישראל בפתח עשור חדש: משמעויות לאומיות

שמואל אבן

28

ייצוג דמותה של מדינה זרה בתקשורת על רקע פעילות חברה אזרחית: המקרה של ישראל ותנועת ה-BDS בבריטניה

מיכל חטואל־רדושיצקי וג'א קסטון

42

ניתוח מדיניות

שותפות מפלגה ערבית בשלטון בישראל: שעת מבחן לחברה היהודית והערבית

אפרים לביא, מאיר אלרן, ח'דר סואעד, אילהם שחברי, ג'וני עיסא

57

"לא עלה בידנו" להגיע להסדר קבע, מתרחקים מיכולת לאתר ולקדם פתרונות

אודי דקל

63

המאבק האזורי: מהו רובד הניתוח הדומיננטי – שחקנים או מחנות?

יואל גוז'נסקי ודניאל ראקוב

70

האם בייג'ינג תוכל להמשיך לעלות למעמד של מעצמת־על בדרכי שלום?

מארק דיוויד טישלר

78

ערים חכמות עם מאפיינים סיניים

הדי שגב

83

המניעים לרצונה של איראן בחיבור רכבתי לים השחור: מכשולים טכניים

והשלכות גיאוגרפיות

88

רחים רחימוב

המיליטריזציה המחודשת במדיניות החוץ של טורקיה: הצבא שב ותופס תפקיד

מוביל בסוגיות לאומיות

94

ניקולאוס סטלגיאס

סקירת ספרות מן הארכיון

"מלחמת הגנרלים" לאחר מלחמת יום הכיפורים: רקע, מהלכים ומסקנות

זכי שלום

98

ביקורת ספרים

בין ריאליזם לליברליזם

אברהם בן־צבי

110

מבט למזרח התיכון – חוויותיה של כתבת ישראלית

נועה שוסטרמן

114

תנועת האחים המוסלמים אכן כושלת, אך מוקדם להספידה

אופיר וינטר

117

דבר העורכים

קוראים יקרים,

גיליון יולי 2021 (גיליון 3 בכרך 24), שהוא הגיליון השביעי במתכונתו החדשה והמעודכנת של כתב העת עדכן אסטרטגי, משלב מאמרים העוסקים בסוגיות ליבה במזרח התיכון וביניהן המעורבות הרוסית בסוריה, פעילותה של איראן ומסגרת תפיסתית לחקר המזרח התיכון. זאת לצד מאמרים העוסקים בפוליטיקה, באסטרטגיה ובביטחון, דוגמת מאמריהם של פרופ' אברהם בן-צבי ופרופ' זכי שלום.

בגיליון זה נוספה למדור סקירת ספרות סקירה ייחודית במתכונת חדשה. הסקירה נשענת על פרוטוקולים של ישיבות ממשלה משנת 1974, שכמה מהם מסקרנים באופן מיוחד ועוסקים בדיוני הממשלה בעניין הדחתו של האלוף אריאל שרון משירות בצה"ל. אין זו סקירת ספרות תאורטית נושאת במתכונת שהופיעה עד כה בגיליונות כתב העת, אלא סקירה מפורטת ומלומדת העוסקת באירוע שהתרחש לפני 47 שנים. אפשר להפיק מכך תובנות ולקחים שראוי לעסוק בהם גם בימים אלו בכל הנוגע ליחסי דרג מדיני-דרג צבאי בישראל, כמו גם לממשק בין יחסים אישיים ליחסים מקצועיים בין קצינים בכירים במטה הכללי בכלל, ובעיתות מלחמה ואחריו בפרט. זו הזדמנות מבחינתנו להזמין כותבים נוספים להציע מאמרים מסוג זה לגיליונות הבאים.

בגיליון זה מתפרסם גם מאמר העוסק בדמוגרפיה וביטחון לאומי, פרי עטו של עמיתנו אל"ם (מיל') ד"ר שמואל אבן ז"ל, שהלך מאיתנו בטרם עת. מאמרו הוגש לפרסום בכתב העת והועבר לשיפוט חיצוני עיוור, כנהוג לגבי כל מאמר המוגש לפרסום בכתב העת. לצערנו, תהליך שיפוט המאמר הסתיים רק לאחר מותו של ד"ר אבן. כאות וכביטוי להערכתנו העמוקה לד"ר אבן, שהיה מבכירי החוקרים במכון, איש הגות וספר וחוקר מוביל בתחומי התמחותו, שהותיר אחריו מורשת מחקרית ראויה להערכה, בחרנו לפרסם את מאמרו בגרסתו המקורית עם שינויים קלים ביותר.

ד"ר אבן היה מעורב בפרויקט מחקרי חדש שמוביל המכון, העוסק בדמוגרפיה וביטחון לאומי, ומאמרו בנושא מתכתב ישירות עם המגמה המחקרית במכון, המביאה לידי ביטוי את הדגש בהרחבת הדיון המחקרי במושג ביטחון לאומי. שמוליק יחסר לנו כעמית ורע וכחוקר יסודי, מקצועי ומיומן, שתרם לתשתית הידע בכלל ולעשייה המחקרית של המכון בפרט. פרסום מאמרו בגיליון זה הוא תרומתו הצנועה להנצחתו ולהוקרתו.

לשמחתנו, המתכונת החדשה של כתב העת ואתר האינטרנט של כתב העת הרחיבו מאוד וגיוונו את קהל הקוראים, ולא פחות חשוב – את מספר הפונים מהארץ ומחו"ל לפרסום מאמריהם בכתב העת. השילוב בין מאמרים מחקרניים למאמרי מדיניות, ביקורות ספרים וסקירת ספרות מאפשר מגוון נושאי ורעיוני המרחיב ומעשיר את השיח המחקרי והציבורי בסוגיות של ביטחון לאומי, ומעמיד את כתב העת במקום בולט וחשוב על מדף הספרות המקצועית בהקשרים אלו.

ד"ר קובי מיכאל וד"ר כרמית ולנסי,
עורכים

Shutterstock

רוסיה בסוריה – ארוכה הדרך לניצחון

אייל זיסר

מעורבותה הצבאית של רוסיה במלחמת האזרחים בסוריה, החל מספטמבר 2015, הביאה למיטוט מחנה המורדים במשטר הסורי והבטיחה את המשך שלטונו של בשאר אל-אסד במדינה. מעורבות זו חיזקה בטווח הקצר את מעמדה האזורי והבינלאומי של רוסיה, ועוררה במוסקבה תקווה כי יעלה בידה לקצור פירות כלכליים ומדיניים מהישגיה בסוריה.

אלא שבחלוף החודשים והשנים התברר לרוסים כי הניצחון הצבאי שהשיגו היה ניצחון חסר, שכן לא עלה בידיהם להשיב את הביטחון והיציבות לסוריה ולהניע תהליך של שיקום מוסדות המדינה, המשק והכלכלה. בהיעדרו של אופק מדיני לפתרון המשבר בסוריה מוצאת עצמה מוסקבה הולכת ושוקעת בסבך של יריבויות מקומיות בתוככי סוריה, אך גם בסבך של יריבויות אזוריות שהתעוררו בצל המלחמה במדינה זו. סבך זה הופך בהדרגה לבעיה רוסית ומוסקבה נותרת ללא פתרון בהישג יד. מעבר לכל זה, נכזבה תקוותה של רוסיה למנף מול ארצות הברית את הישגיה בסוריה לצורך קידום אינטרסים רוסיים באזורים אחרים ברחבי העולם.

מכל זה עולה כי המעורבות הרוסית בסוריה, שנראתה בתחילת הדרך כמכת מחץ משכנעת ליריביה ולאויביה של מוסקבה, הפכה בהדרגה למקור של אי־נוחות אסטרטגית בעבור הרוסים. עוד עולה כי יידרשו זמן, משאבים ומאמצים מרובים עד שיוכלו ליהנות מפירות הישגיהם הצבאיים במדינה זו.

מילות מפתח: רוסיה, סוריה, ארצות הברית, ישראל, מלחמת האזרחים בסוריה

מבוא

מעורבותה של רוסיה במלחמת האזרחים בסוריה, החל מספטמבר 2015, הביאה להכרעה צבאית בשדות הקרב. שימוש חסר מעצורים בכוח צבאי, לרוב אווירי, תוך הסתייעות במשמרות המהפכה של איראן ובמיליציות שיעיות שאותן הביאו עימם האיראנים אל אדמת סוריה, הוביל למיטוט קבוצות המורדים השונות שלחמו במשטר הסורי והבטיח את המשך שלטונו של בשאר אל-אסד במדינה.

הישגה זה של מוסקבה השיב לה לכאורה את מעמדה במזרח התיכון, שאותו איבדה בעקבות קריסת ברית המועצות לפני שלושה עשורים. דומה כי היה בו גם כדי להפוך את ולדימיר פוטין לאיש החזק בסוריה ואולי אף מעבר לה. קור הרוח, הנחישות, ויש גם שיאמרו הברוטליות שהפגין הנשיא הרוסי בדרכו להשיג את מטרותיו בסוריה עמדו בניגוד גמור לחוסר העניין, חוסר ההחלטיות ואולי אף החולשה שהפגינו הממשלים האמריקאיים לאורך העשור האחרון בכל האמור בטיפולם בשאלה הסורית, כמו גם בשאלות מזרח-תיכוניות אחרות שעל הפרק.

בהיעדר אופק מדיני לפתרון המשבר בסוריה, מוסקבה מוצאת עצמה הולכת ושוקעת בסבך של יריבויות מקומיות בתוככי סוריה, אך גם בסבך של יריבויות אזוריות שהתעוררו בצל המלחמה במדינה זו.

אלא שבחלוף החודשים והשנים התברר לרוסים כי הניצחון הצבאי שהשיגו בשדות הקרב בסוריה היה ניצחון חסר, כי הרי השגת רגיעה והשבת הביטחון והיציבות לכל רחבי המדינה; התנעת תהליך שיקום של מוסדותיה; התנעת תהליך של שיקום הכלכלה הסורית והבטחת שובה של המדינה כחברה בקהילה הבינלאומית – מטרות אלו כולן נותרו מעבר להישג ידם של הרוסים. אלו נאלצו לפיכך להמשיך ואף להעמיק את נוכחותם הצבאית בסוריה ואת מעורבותם המדינית, הביטחונית והכלכלית בענייניה של מדינה זו.

זאת ועוד, למוסקבה גם התברר כי לשם קידום שאיפותיה ומטרותיה בסוריה היא זקוקה לרצונם הטוב של השחקנים האזוריים הפועלים בזירה זו דוגמת טורקיה, ישראל, איראן ומדינות המפרץ. אלא שכל אלו רחוקים מלגלות התלהבות מנוכחותם של הרוסים במדינה זו. אפילו טהראן, שותפתה של רוסיה למהלך הכרעת מחנה המורדים בסוריה, רואה במוסקבה מתחרה על השגת עמדת השפעה ואף שליטה במדינה. הרוסים גם נזקקים למשאבים כספיים שאינם מצויים ברשותם, והשגתם

מותנית למרבה האירוניה בהתגייסות ובסיוע מצידן של מדינות המערב ובראשן ארצות הברית, ואף מצד מדינות המפרץ.

בהיעדר אופק מדיני לפתרון המשבר בסוריה, מוסקבה מוצאת עצמה הולכת ושוקעת בסבך של יריבויות מקומיות בתוככי סוריה, אך גם בסבך של יריבויות אזוריות שהתעוררו בצל המלחמה במדינה זו – דוגמת היריבות שבין ישראל לבין איראן או בין הכורדים לבין הטורקים. סבך זה הופך בהדרגה לבעיה רוסית, ומוסקבה נותרת ללא פתרון בהישג יד.

מעבר לכל זה, נכזבה תקוותה של רוסיה למנף מול ארצות הברית את הישגיה בסוריה לצורך קידום אינטרסים מדיניים וביטחוניים רוסיים באזורים אחרים ברחבי העולם. לרוסים התברר כי לוויינגטון אין כל עניין לנהל עימות דיאלוג של ממש, לא כל שכן להגיע עימות לעסקה בשאלה הסורית. במקום זאת הוסיפה ווויינגטון לנקוט מהלכים חד-צדדיים ולעיתים בלתי צפויים על אדמת סוריה ובעצם בכל רחבי המזרח התיכון, תוך העמדתם של הרוסים בפני עובדות מוגמרות. למרבה ההפתעה, בכל פעם שהדבר קרה נרתעו הרוסים לאחור ומנעו מכל עימות עימה.

מכל זה עולה כי המעורבות הרוסית בסוריה, שנראתה בתחילת הדרך כמכת מחץ משכנעת ליריביה ולאויביה של מוסקבה בסוריה ומחוצה לה, וכצעד חשוב ואף הכרחי בדרך לביסוס מעמדה כמעצמה אזורית מובילה – מעורבות זו הפכה בהדרגה למקור של אי-נוחות אסטרטגית בעבור הרוסים, המטילה צל על ההישגים הצבאיים והמדיניים בעלי המשמעות שהשיגו במדינה זו.

רוסיה ומלחמת האזרחים בסוריה

במלחמת האזרחים העקובה מדם שהתנהלה בסוריה לאורך העשור האחרון נפלה הכרעה. מחנה המורדים שביקש להפיל את משטרו של בשאר אל-אסד הובס בקרב. המורדים או מה שנותר מהם – אותן קבוצות של חמושים, חלקן סלפיות-ג'אדיות – עודם שולטים במחוז אידליב בצפונה של סוריה, אך זאת הודות לחסות ולהגנה שמעניקה להם טורקיה. הכורדים מצידם כוננו בחסות אמריקאית אוטונומיה במרחבים הכורדיים בצפון מזרח המדינה, הגם שספק אם יש לה תוחלת קיומית לאורך זמן (זיסר, 2020; עג'מי, 2013).

לעומת יריביו מקיים המשטר הסורי שליטה, גם אם חלקית ולא מלאה, במרבית שטחה של המדינה. הוא שולט במרכזים העירוניים הגדולים, בצירי התנועה ובמעברי הגבול. הוא מתקשה עם זאת להשליט את מרותו ולקיים משילות במרחבי הכפר והפריפריה שבהם

כפי שהגדיר זאת בשעתו ולדימיר פוטין, על מוסקבה לשוב ולכבוש לעצמה עמדות השפעה במזרח התיכון ("פוטין רוצה להקים 'ברית מועצות' חדשה", 2011). הזירה הסורית העניקה לכאורה הזדמנות שכזו לרוסים.

מעורבותה של רוסיה בסוריה

מעורבותה הצבאית הישירה של מוסקבה בסוריה החלה בספטמבר 2015, שעה שנדמה היה כי הכף במלחמה נוטה לצד המורדים, וכי ימיו של בשאר על כס השלטון ספורים. האיראנים, וליתר דיוק מפקד כוח קודס קאסם סולימאני, הם שלחצו על הרוסים להתערב במלחמה בסוריה. המגעים בין שתי המדינות החלו עוד באביב 2015, לאחר שהאיראנים הזהירו את מוסקבה כי הצבא הסורי הולך ונחלש, וקיימת סכנה כי משטרו של בשאר יקרוס. בעקבות זאת קיבל נשיא רוסיה ולדימיר פוטין החלטה להתערב צבאית במלחמה בסוריה, בתיאום ותוך שיתוף פעולה עם איראן (אל-ספיר, 2015).

בדיעבד ובחוכמה שלאחר מעשה, היו במוסקבה שטענו כי רוסיה הייתה מיטיבה לעשות אילו התערבה במלחמה כבר בשנת 2011, ובכך היה עולה בידה להכניע את המרד בעודו בראשיתו, בטרם איבד המשטר הסורי את השליטה ברחבי המדינה ובטרם לבשו הקבוצות החמושות שפעלו בה צבעים אסלאמיים, ובעיקר – בטרם עלה בידי האיראנים, ולצידם ארגון חזבאללה, לטעת בקרב המשטר הסורי את האמונה כי הודות להם עלה בידו לשרוד בשנים הראשונות של המלחמה, וממילא ליצור אצלו רגש של מחויבות לאיראן ואף של תלות בה, שאותן ניצלה טהראן כדי לבסס את נוכחותה במדינה זו (ראיון אישי עם דיפלומט רוסי, 30 ביוני 2019). החל מספטמבר 2015 שיגרו הרוסים אל אדמת סוריה מטוסים ומסוקי קרב, ואלו החלו תוקפים את האזורים שבשליטת המורדים, בעיקר במערבה של סוריה, תוך שהם מתמקדים במטרות אזרחיות ובמטרות תשתית. תקיפות אלו, אשר הסבו פגיעות מרובות באוכלוסייה האזרחית, נועדו לפגוע בעורף האזרחי שהעניק חסות ואף תמיכה לקבוצות המורדים, ובכך למוטט את כושר הלחימה שלהן. משימת הלחימה הקרקעית בשדות הקרב הופקדה עם זאת בידיה של טהראן. זו הטילה לקרב לוחמים של ארגון חזבאללה וכן מיליציות של מתנדבים שיעים מכל רחבי המזרח התיכון, שאותן גייסו, אימנו ומימנו משמרות המהפכה של איראן. טהראן שיגרה לסוריה גם לוחמים איראנים, אך השיבה אותם לאיראן נוכח שיעור אבדות גבוה בשורותיהם. הרוסים הותירו עם זאת את המאבק בדאע"ש ובח'ליפות שהקים במזרח של סוריה בידי וושינגטון ובעלות בריתה (Duclos, 2019).

פרצה המחאה נגדו בעשור הקודם. הקבוצות החמושות הפועלות במרחבים אלו חדלו אומנם ללחום בו, אבל הן מסרבות להכפיף עצמן למרותן של המדינה ושל מוסדותיה ומוסטיפות לשמור על עצמאותן. אין פלא כי המשטר הסורי מתקשה להניע תהליך של שיקום כלכלי, שבו תלויה יכולתו להשיב בטווח הארוך את היציבות ואת הרגיעה למדינה, ובעיקר להבטיח את תמיכתה של האוכלוסייה בו. עם זאת, חשוב לחזור ולהדגיש כי הסכנה להפלתו בידי מחנה המורדים – שריחפה מעל לראשו לאורך כעשור – סכנה זו חלפה (צורקוב, 2017). ההכרעה בשדות הקרב בסוריה הושגה הודות למעורבותן של רוסיה ואיראן במלחמה בסוריה. שתי אלו התגייסו למען בשאר אל-אסד עוד מרגע שפרצה המהפכה במדינה במארכס 2011. כך למשל הגישה מוסקבה סיוע כלכלי וצבאי רחב היקף, שסייע בידי המשטר הסורי לשרוד בחודשיה הראשונים של ההתקוממות נגדו. נוסף על כך היא פעלה לבלום כל ניסיון לאמץ מועצת הביטחון של האו"ם החלטות שהיו עלולות להעניק מטרייה או לגיטימציה בינלאומית למהלך צבאי נגד בשאר אל-אסד, ועוד קודם לכן – שיהיה בהן משום גינוי לבשאר, קל וחומר הטלת אשמה או אחריות למשבר המתחולל בארצו על כתפיו (זיסר, 2020).

מאוחר יותר, בספטמבר 2013, עמדה רוסיה מאחורי ההסכם לפירוקה של סוריה מן הנשק הכימי שברשותה. הסכם זה אפשר לנשיא ארצות הברית ברק אובמה לרדת מן העץ שעליו טיפס בעקבות השימוש שעשה הנשיא הסורי בנשק כימי באוגוסט 2013 באזור אל-ע'וטה אל-שרקיה, ממזרח לדמשק. שימוש זה של בשאר בנשק כימי גרר איום אמריקאי במהלך תגובה צבאי נגד המשטר הסורי, שאותו נטרל ההסכם שעליו סיכמו מוסקבה וושינגטון (Hashemi, 2017; Rhodes, 2018).

ראוי להעיר כי המזרח התיכון היווה זירת פעולה מסורתית עבור רוסיה (לא רק רוסיה הצארית, אלא גם ובעיקר ברית המועצות), בשל הקרבה הגיאוגרפית שלו לשטחה ונוכח הקשרים ההיסטוריים שקשרו את מוסקבה לרבות ממדינות ערב. אלו, ובייחוד אותן רפובליקות סוציאליסטיות וסוריה בראשן, נשלטו בידי משטרים צבאיים והיו בשלב כזה או אחר של התפתחות ההיסטורית בעלות ברית קרובות שלה. הזליגה של טרור אסלאמי מן המזרח התיכון לאזורים המוסלמיים של רוסיה חייבה אף היא את מוסקבה לפקוח עין על הנעשה באזור (Jones, 2020; Kozhanov, 2016). ולבסוף, חשיבותה של הזירה הסורית באופן ספציפי הייתה נעוצה בתובנה שאליה הגיעה מוסקבה, כי כדי לשוב ולמלא תפקיד מרכזי בזירה הבינלאומית ובכך לתקן את ה"קטסטרופה" של פירוק ברית המועצות,

הרוסית ופעלו למניעת אפשרות של עימות עם מוסקבה. כך אנקרה, לאחר תקרית הפלת מטוס הקרב הרוסי בידי מטוסים טורקיים בנובמבר 2015 (Ersen, 2017), וכך גם ירושלים עוד למן ראשית המעורבות הרוסית בסוריה, קל וחומר לאחר שהאשמה על ידי הרוסים באחריות להפלתו של מטוס סויר רוסי בידי מערכות ההגנה האווירית של הצבא הסורי, בעקבות תקיפה ישראלית על אדמת סוריה בספטמבר 2018 (הראל, 2018; זיתון ואייכנר, 2018). אנקרה וירושלים השלימו אפוא עם מעורבותה של מוסקבה בסוריה ונמנעו מלהתייבב בדרכה ולחבל במאמציה להביא להכרעה במלחמה שהתנהלה בסוריה. בה בעת הן נותרו מחויבות לקידום האינטרסים שלהן במדינה זו ואף הוסיפו לפעול על אדמתה, לא פעם למורת רוחה של מוסקבה. זו גילתה למרבה ההפתעה איפוק ונכונות להשלים עם מהלכיהן, גם אם בלית ברירה, וממילא נמנעה מלדרדר את המחלוקת עימן לכדי משבר או אף עימות גלוי. יתרה מכך, היא אף גילתה נכונות – אולי מתוך אילוץ – להגיע עימן להבנות, נוכח מתקפותיה המתמשכות של ישראל נגד מטרות איראניות על אדמת סוריה, או נוכח המשך הנוכחות הטורקית בצפון המדינה. כל זאת, לא פעם על חשבון המשטר הסורי או אף על חשבונה של טהראן (Yukselen, 2020).

סוריה לא הייתה הזירה היחידה שבה הפגינו הרוסים את כוחם, וליתר דיוק את שאיפתם לשוב ולמלא תפקיד מרכזי במזרח התיכון. במצרים התייצבה מוסקבה מאחורי משטרו של הגנרל עבד אל-פתאח אל-סיסי לאחר הפיכת ה־30 ביוני 2013 שמוטטה את שלטונו של מוחמד מורסי, איש האחים המוסלמים (שפיר ועמיתיו, 2014). מדינות המפרץ ובראשן ערב הסעודית ביקשו גם הן את קרבתה של רוסיה. ביוני 2015 הגיע למוסקבה שר ההגנה הסעודי הנסיך מוחמד בן סלמאן, יורש העצר ובנו של המלך, לדון על רכישת נשק רוסי, ושנתיים לאחר מכן, ב־5 באוקטובר 2017, הגיע לבירה הרוסית לביקור ראשון מסוגו גם המלך סלמאן בן עבד אל-עזיז. אפשר שמדינות המפרץ קיוו כי רוסיה תוכל לשמש בעבורם משענת למול איראן, על רקע חששן כי ארצות הברית תימנע מלהתייבב לצידן בשעת מבחן (אוסמו, 2017). בסודאן ביקשו הרוסים להשיג דריסת רגל בנמל פורט סודאן, ובמקביל הידקו את קשריהם גם עם דרום סודאן. בלוב התגייסה מוסקבה לסייע לגנרל ח'ליפה חפטר לבסס את שלטונו במזרח המדינה למול יריביו שנתמכו בידי טורקיה, וזאת, ככל הנראה בניסיון לשים את ידם על משאבי הנפט של מדינה זו ("זרקור על רוסיה והמזה"ת", 2020; סבטלובה, 2020).

דומה שמוסקבה השכילה להפיק את הלקח ממעורבותה הכושלת באפגניסטן בשנות ה־80 של המאה הקודמת, שהרי היא נמנעה משלוח כוחות יבשה להילחם על אדמת סוריה, ובמקום זאת בחרה להסתייע בטהראן ובשלוחיה באזור. חשוב לציין עם זאת כי השותפות הרוסית-איראנית, אשר לה תרמה בלא ספק האיבה המשותפת לארצות הברית, נועדה ביסודה לאפשר לשתי המדינות לפעול יחדיו כדי להשיג ניצחון צבאי בשדות הקרב בסוריה, אך לא מעבר לכך. ואכן, משהושג ניצחון זה התגלו עד מהרה חילוקי דעות, תחרות ואף יריבות בין טהראן למוסקבה, בכל האמור בעתידה של סוריה (Adamsky, 2018).

הפעלה ברוטלית וחסרת מעצורים של מעצמה צבאית, בעיקר אווירית, למול מטרות שחלקן הגדול אזרחיות גרמה אומנם נזק לתדמיתה של רוסיה במערב, אבל לעומת זאת התחזקה תדמיתה בעיני השחקנים המקומיים בסוריה ובאזור כולו, שהתרשמו עמוקות מן הנחישות ואף הדורסנות שגילתה בדרך לקדם את מטרותיה באזור, כמו גם מנכונותה לסייע לבעל ברית בצרה.

אין להכחיש כי הצלחתה של מוסקבה להכריע במערכה ובעיקר להבטיח את המשך שלטונו של בשאר אל-אסד – לאחר שנדמה היה כי גורלו נחרץ וכי ימיו בשלטון ספורים – הפכו אותה לשחקנית חשובה ובעלת עוצמה, שכולם באזור ומחוצה לו חפצים ביקרה ומתחשבים בדעתה (Rosenberg, 2019).

הפעלה ברוטלית וחסרת מעצורים של מעצמה צבאית, בעיקר אווירית, למול מטרות שחלקן הגדול אזרחיות גרמה אומנם נזק לתדמיתה של רוסיה במערב (Human Rights Watch, 2020). אבל לעומת זאת התחזקה תדמיתה בעיני השחקנים המקומיים בסוריה ובאזור כולו, שהתרשמו עמוקות מן הנחישות ואף הדורסנות שגילתה בדרך לקדם את מטרותיה באזור, כמו גם מנכונותה לסייע לבעל ברית בצרה, בהקשרו – להתגייס למען הנשיא הסורי בשאר אל-אסד. זאת, אגב, בניגוד לממשלו של הנשיא ברק אובמה, שהפנה כתף קרה לנשיא המצרי חוסני מובארכ בעת שפרצה המחאה נגדו ברחובות קהיר בינואר 2011, ואשר מאוחר יותר נמנע מהבעת תמיכה בגנרל עבד אל-פתאח אל-סיסי לאחר שזה חולל את מהפכת ה־30 ביוני 2013, שהפילה את משטרו של איש האחים המוסלמים הנשיא מוחמד מורסי. ישראל וטורקיה, שכנותיה של סוריה ובעלות עניין בנעשה במדינה זו, התרשמו בלא ספק מהפגנת הכוח

רוסיה בסוריה – ניצחון חלקי?

חזרנו וצינו כי למרות ההכרעה הצבאית שהשיגו הרוסים בשדות הקרב בסוריה, התברר למוסקבה כי הדרך למנף הכרעה זו לכדי הישגים מדיניים, ביטחוניים ואף כלכליים בעלי משמעות – דרך זו נותרה ארוכה.

הרוסים קיוו כי לאחר שהושגה הכרעה בשדה הקרב יעלה בידי המשטר הסורי לשוב ולעמוד על שתי רגליו ולהשיב את השקט ואת היציבות אל כל רחבי המדינה, ובכך לשחרר אותם מן הצורך להוסיף ולהשקיע משאבים כלכליים וכוח אדם במשימות של ביטחון שוטף. השבת היציבות למדינה נועדה גם לאפשר לרוסיה לקדם תהליך של שיקום הכלכלה הסורית, ובכך לא רק להבטיח את היציבות במדינה לטווח הארוך אלא גם לאפשר לרוסים "לממש רווחים", ולכל הפחות להשיב לעצמם חלק מן ההוצאות הכספיות בגין מעורבותם הצבאית בסוריה. שובו של המשטר הסורי אל הזירה הבין-ערבית והבינלאומית כשחקן לגיטימי, גם אם כזה הנתון בחסות רוסית, עשוי היה לסייע למוסקבה במאמציה לצמצם למינימום ההכרחי את הנוכחות וההשפעה האיראנית בסוריה, כמו גם להתיר חלק גדול מסבך היריבויות והסכסוכים האזוריים שפרצו על אדמת סוריה, ושהם מצאו עצמם הרוסים מעורבים.

אלא שכל זה לא קרה, לכל הפחות לא בקצב ובאופן שלו ציפו וקיוו הרוסים.

רוסיה כשחקנית בזירה הפנים-סורית – לאחר

שמחנה המורדים קרס פעלו הרוסים לקדם הסכמי הפסקת אש ואף הסכמי פיוס מקומיים בין המשטר לבין רבות מהקבוצות החמושות שפעלו ברחבי המדינה. הסדרים אלו כללו לא פעם מתן חסות רוסית לקבוצות אלו, שאפשרו להן להוסיף ולאחוז בנשקן ואף לקיים מידה מסוימת של אוטונומיה במרחבים שבהם פעלו. קבוצות חמושות אלו הוסיפו אפוא לפעול כשחקניות מקומיות בעלות רצון עצמאי, המקיימות זיקה מוגבלת למדינה ולמוסדותיה – בעיקר לצורך קבלת שירותים ממנה. הן סירבו עם זאת לאפשר לכוחותיו של המשטר הסורי להיערך בשטחים שבשליטתן. התוצאה הייתה שהרוסים הפכו לשחקנים פעילים ואף מעורבים בזירה הפנים-סורית, לא פעם על חשבון המשטר בדמשק. זה נאלץ שוב ושוב להיעזר בשירותיהם כמתווכים בינו לבין אותם כוחות מקומיים שפעלו בחסותה של מוסקבה.

הצלחה חלקית במאמץ לשקם את הצבא

הסורי – ראוי לציין כי הרוסים השקיעו מאמצים ניכרים בשיקומו של הצבא הסורי, במטרה לשפר את כשירותו המבצעית. הם הובילו מהלך של רה-אורגניזציה במבנה הצבא, ובכלל זה הקמת יחידות חדשות שבעלות הקמתן נשאו הרוסים, ושעליהן ועל מפקדיהן הייתה להם מידה

מסוימת של השפעה, דוגמת גיס 5 שהוקם, צויד ומומן על ידיהם.

הרוסים גם ציידו את הצבא הסורי במערכות נשק מתקדמות דוגמת מערכת טילי הגנה אווירית מדגם S300. זו נמסרה לידי דמשק בעקבות הפלת המטוס הרוסי על ידי טילים סוריים, ששוגרו לעבר מטוסים ישראלים אשר ביצעו תקיפה על אדמת סוריה בספטמבר 2018. אלא שההצלחה של הרוסים בשיקום יכולותיו של הצבא הסורי הייתה חלקית, שכן הצבא הסורי של סיום מלחמת האזרחים נותר צבא מותש עם מחסור בכוח אדם וממילא גם כשירות מבצעית, לא רק מול ישראל או טורקיה אלא אפילו מול יריביו מבית לצורך השלטת משילות ברחבי המדינה – בין דאע"ש שהוסיף ופעל בשולי המדבר הסורי בדרום המדינה ובמזרחה, בין אותן קבוצות מורדים חמושות שפעלו בחסות טורקית בצפונה של סוריה, ולא פעם אף מול קבוצות חמושות שהוסיפו לפעול בכל רחבי המדינה וסירבו לקבל על עצמן את מרותו של המשטר (בראל, 2012; ולנסי ודקל, 2020).

חולשת המשטר הסורי וצבאו אילצה את הרוסים להטיל את יתבם על כוחות מקומיים, שאת הקמתם יזמו ושעליהם פרסו חסות. דוגמה לכוח כזה היא גיס 5, אשר נועד אומנם במקורו להוות כוח מחץ לוחם שמטרתו להכריע בקרב נגד המורדים בסוריה, אבל בפועל הפך מיליציה לכל דבר, הנשענת בחלקה על קבוצות חמושות שהשתייכו בעבר למחנה המורדים ועתה הניחו את נשקן. בדרום סוריה פעלו למשל כוחותיו של גיס 5 תחת פיקודו של אחמד אל-עודה, מפקדה לשעבר של אחת מקבוצות מורדים אלו, שבאב אל-סונה. נראה כי הרוסים ראו במציאות זו משום רע הכרחי, מחשש פן המשטר יתקשה להשתלט לבדו ובכוחותיו שלו על האזור, או שמא מיליציות הנאמנות לאיראן הן שיזכו בשליטה בו. אבל התוצאה הבלתי נמנעת הייתה כאמור שקיעתם בסבך של סכסוכים פנימיים, במקום להסתמך על פעילותו בשטח של המשטר הסורי (א-שרק אל-אוסט, 2020).

למותר לציין כי נוכח חולשתו נאלץ המשטר הסורי להמשיך להסתייע ברוסיה, אך גם ובעיקר באיראן ובמיליציות שיעיות. איראן מיהרה לנצל תלות זו כדי לחלץ מן המשטר הסורי ויתורים ובעיקר להשיג ממנו עמדות השפעה וכוח – מדיניות, כלכלית וביטחונית – שיבטיחו את אחיזתה במדינה גם לעתיד לבוא. את האיראנים שירתו לצורך השגת מטרה זו גם מיליציות שיעיות לא מקומיות דוגמת פאטימין, חיידרין וזינבין, שאת אנשיהן גייסו באפגניסטן, בעיראק ובפקיסטן, ואלו פעלו בכפיפות לכוח קודס של משמרות המהפכה. אלא שנוסף על אלו פרסה גם איראן, בדומה לרוסים, חסות על קבוצות חמושות ואף ביקשה לרתום להשפעתה כוחות

(Kofman, 2019). מסוריה דווח אגב כי גם ניסיונות של כוחות רוסיים סדירים לבסס נוכחות באזורים הכורדיים, כמו גם באזורים אחרים במדינה דוגמת הר הדרוזים, נתקלו לא פעם בהתנגדות של האוכלוסייה המקומית. זו סירבה לקבל חסות רוסית וסיוע כלכלי שהציעו הרוסים, ואף קיבלה לא פעם את פניהם בהפגנות ובמטחי אבנים (צורקוב, 2021).

כך או אחרת, יכולתם של הרוסים להפיק רווחים מאחיזתם בסוריה נותרה מוגבלת. סוריה של אחרי המלחמה היא מדינה בחורבות. כשלושה רבעים מהתשתית הכלכלית שלה נהרסו בקרבות. על פי ההערכות נדרשים מאות מיליארדי דולרים ואולי אף סכום גבוה מכך לשיקום כלכלתה, ובכלל זה לשיקום מגזרי הנפט והגז, אספקת המים וייצור החשמל ואף המגזר החקלאי, שעליו הייתה פרנסתם של למעלה משליש מתושבי המדינה טרם המלחמה.

למותר לציין כי משאביו הכלכליים של המשטר הסורי מדולדלים ואף בעלות בריתו, רוסיה ואיראן, חסרות את המשאבים הנדרשים לשיקום התשתית הכלכלית של המדינה, ואפילו לצורכי המחיה הבסיסיים של תושביה. איראן נתונה תחת עיצומים כלכליים שהטיל עליה ממשלו של דונלד טראמפ וגם רוסיה מתמודדת עם קשיים לא מעטים, אף הם בחלקם תוצאה של עיצומים שהוטלו עליה על ידי מעצמות המערב (Asseburg, 2020).

כל זה התברר משהחריפה המצוקה הכלכלית שבה נתונה סוריה מראשית שנת 2020 ואילך. מצוקה זו נעוצה בהרס שנגרם למדינה במהלך מלחמת האזרחים, אך לכך יש להוסיף את משבר הקורונה שהיכה בסוריה באביב 2020, כמו גם את החרפת הסנקציות האמריקאיות על דמשק, דוגמת "חוק קיסר" שאותו קידם הממשל האמריקאי בשלהי שנת 2019. מציאות זו הביאה למחסור בנפט ובמטבע חוץ, וממילא להחרפת המצוקה הכלכלית של תושבי המדינה, ולראשונה מזה שנים אחדות גם למחאות נגד המשטר, דוגמת זו שפרצה באביב 2020 בעיר א־סוידא שבה הדרוזים, שהייתה בעבר אחד ממעוזי התמיכה במשטר הסורי. בסיוע שהגישו איראן ורוסיה – אספקת נפט איראני וחיטה רוסית – לא היה די, מה גם שישראל פעלה לא פעם לפגוע במכליות איראניות שעשו דרכן אל סוריה (AP, 2019; Christou, 2020).

למותר לציין שהעדיפות הראשונה של המשטר הסורי הייתה ונותרה שיקום צבאו ומנגנוני הביטחון שלו, שהבטיחו לו את ניצחונו בקרב. המשטר הסורי ממילא לא הסתיר את חוסר העניין ואף את ההתנגדות לשובם של מיליוני הפליטים הסונים שנמלטו מן המדינה, שבהם ראה אויבים בפוטנציה ואשר שובם עלול היה

סדירים סוריים דוגמת דיוויזיה 4 בפיקודו של מאהר אל-אסד, אחיו של הנשיא הסורי. זו נתפסה כקרובה לאיראן וכנתונה תחת השפעתה, הגם שבאביב 2021 דווח על התנגשויות בינה לבין לוחמים של מיליציות שיעיות שהביאה איראן לסוריה (אל-עאסי, 2020; חרמון, 2020; "Clashes continued", 2021).

התוצאה הייתה תחרות, יריבות ואף מתח גלוי שפרץ לא פעם אל מעל פני השטח, עד כדי התנגשויות ועימותים בין מיליציות שנשענו על תמיכת הרוסים לבין כאלו שנתמכו בידי האיראנים, ולבסוף, בין כל אלו לבין כוחותיו של הצבא הסורי הסדיר (ערבי 21, 2021; "11 dead in Syria clashes", 2019; Mardasov, 2019).

יכולתם של הרוסים להפיק רווחים מאחיזתם בסוריה נותרה מוגבלת. סוריה של אחרי המלחמה היא מדינה בחורבות. כשלושה רבעים מהתשתית הכלכלית שלה נהרסו בקרבות. על פי ההערכות נדרשים מאות מיליארדי דולרים ואולי אף סכום גבוה מכך לשיקום כלכלתה.

ראוי להעיר כי בכל זה היה כדי להחליש את המשטר הסורי, אך בה בעת גם להעניק לו יכולת תמרון מול נתני החסות שלו, ובכך לאפשר לו לשמר מידה מסוימת של עצמאות מולם. ולראיה, בשאר הקשה לא פעם על מוסקבה לקדם בזירה הבינלאומית או מול מדינות ערב וטורקיה מהלכים שנועדו להשיג הישג מדיני, שעשוי היה לחייבו לפשרות ולוויתורים. אף מול האיראנים הקפיד בשאר לשמור על עצמאות החלטה ופעולה ונמנע, למשל, מלהניח להם לגרור אותו לעימות עם ישראל בכל פעם שזו תקפה מטרות איראניות על אדמת סוריה.

ההיבט הכלכלי – רוסיה ביקשה להוביל את תהליך השיקום של המדינה הסורית וממילא לרכוש חזקה על הנכסים הכלכליים, למשל נמל טרטוס שאכן הוחכר לרוסים על ידי הממשלה הסורית למשך 49 שנים, למטרות צבאיות וגם כלכליות.

הרוסים גם פעלו להשיג חוזים בתחומי הבינוי, התחבורה, החשמל והמים, התעשייה והחקלאות. מאמץ מיוחד השקיעה מוסקבה בניסיון לשים ידה על זיכיונות לחיפוש והפקת גז משדות גז לחופיה של סוריה בים התיכון, וכן משדות הנפט והגז במזרחה של סוריה. חברות בבעלות אוליגרכים רוסים אף שיגרו שכירי חרב רוסים באזורים שבשליטת הכורדיים, והדבר גרר עימותים בין שכירי החרב הרוסים לבין הכוחות הכורדיים ואף עם חיילים אמריקאים שהיו מוצבים באזור. אלו הדפו את שכירי חרב הרוסים ואף הסבו להם נפגעים, לרבות הרוגים

יש להניח שהרוסים קיוו כי ההכרעה שהשיגו בשדות הקרב תביא לסיומה של המעורבות הזרה במדינה, וממילא תשים קץ למאבקים שהתחוללו על אדמתה. אלא שלרוסים התברר כי סיומה של מלחמת האזרחים בסוריה הביא באופן פרדוקסלי דווקא להעצמת המאבקים בין כוחות אזוריים ובינלאומיים אלו ואף לפרוץ מאבקים חדשים, שהיו עד כה חבויים מעין או התנהלו על אש נמוכה.

וממילא תשים קץ למאבקים שהתחוללו על אדמתה. אלא שלרוסים התברר כי סיומה של מלחמת האזרחים בסוריה הביא באופן פרדוקסלי דווקא להעצמת המאבקים בין כוחות אזוריים ובינלאומיים אלו ואף לפרוץ מאבקים חדשים, שהיו עד כה חבויים מעין או התנהלו על אש נמוכה. בין מאבקים אלו ניתן למנות את התחרות בין רוסיה עצמה לבין איראן על שליטה והשפעה במדינה, וכן את המאבק שפרץ בין ישראל לבין איראן בשאלת הנוכחות האיראנית על אדמת סוריה ואת מעורבותה המתמשכת של טורקיה, שלא ויתרה על שאיפותיה הממוקדות לעת עתה בצפונה של סוריה. לצד זאת ראוי לשוב ולהזכיר כי למרות הבטחותיו של הנשיא טראמפ כי יסיג את כוחותיו מסוריה ולמרות כניסתו של ג'ו ביידן לבית הלבן בינואר 2021, וושינגטון עודנה מקיימת נוכחות צבאית על אדמת סוריה.

איראן ורוסיה – התחרות על סוריה

סיומו של המאבק במורדים והבטחת המשך שלטונו של בשאר אל-אסד הובילו להתעוררות של מתח ואף יריבות בין שתי בעלות הברית, שפעלו עד כה יחדיו כדי להביא לניצחונם של בשאר. אמת, אין מדובר ב"משחק סכום אפס", שהרי שתי המדינות ממשיכות לשתף פעולה במגוון נושאים בזירה הסורית ומעבר לה. בסופו של דבר לשתייהן יריבה משותפת – ארצות הברית – שאותה הן מבקשות לדחוק מן האזור, ובכל זאת שתיהן רואות בהתבססותן ובהשגת עמדת השפעה ואף שליטה לעצמן בסוריה יעד אסטרטגי, והן נחושות להשיגו – גם זו על חשבון זו (Behraves & Cafiero, 2019; Hatahet, 2019).

איראן רואה בסוריה נדבך חשוב בגשר היבשתי שהיא מבקשת לכונן מאיראן דרך עיראק אל לבנון, והיא אף מקווה להפוך מדינה זו לבסיס קדמי למול אויביה, ובראשם ישראל וארצות הברית. בכירים איראנים הגדירו כזכור את סוריה כ"חגורת זהב", שנועדה להגן על איראן ולהרחיק ממנה סכנה אפשרית (Ahmadian, 2018; 2019). לשם כך פעלה איראן בעשור האחרון להציב על אדמת סוריה מיליציות שיעיות שגייסה מכל

לשוב ולהטות את המאזן הדמוגרפי בין העדות במדינה לרעתן. לרוסים לעומת זאת היה אינטרס ברור בקידום מהלך של השבת הפליטים לסוריה, בשל רצונם לנסות להשיג תמיכה מצידן של ארצות הברית ומדינות אירופה במהלכה של מוסקבה בסוריה, ולהקנות לגיטימיות למשטרו של בשאר אל-אסד. ההנחה הרוסית הייתה כי מהלך כזה יוכל לרתום את מדינות האזור ובראשן ירדן ואף טורקיה, וכן את מדינות אירופה, לפעול יחדיו להשבת הציבות בסוריה.

כך למשל דווח מושינגטון בראשית אוגוסט 2018 כי ב-19 ביולי 2018 פנה הרמטכ"ל הרוסי ולרי גרסימוב לעמיתו, ראש המטות המשולבים של צבא ארצות הברית ג'וזף דנפורד (Joseph Francis Dunford Jr.) באמצעות ערוץ תקשורת חשאי, בהצעה שארצות הברית תתגייס לסייע בשיקומה של סוריה כדי שניתן יהיה לקלוט בחזרה את הפליטים שנמלטו מן המדינה. למותר לציין כי הפנייה לא זכתה לכל מענה מצידה של וושינגטון, ולבד מכך יש להניח כי מרבית הפליטים הסורים אינם מעוניינים לחזור לארצם. ועידה שיזמו הרוסים בדמשק בנובמבר 2020 לדיון בשאלת הפליטים נחלה כישלון מוחלט, לא מעט בשל גרירת רגליים של המשטר הסורי (רויטרס ואי-פי, 2018; France 24, 2020).

אמת, מקורות רוסיים שבו וטענו אומנם כי הוצאותיה של רוסיה בגין מעורבותה הצבאית בסוריה זניחות, שהרי הנוכחות הצבאית הרוסית מתבססת על חיילים סדירים שעלות החזקתם בצבא קבועה בלא קשר למקום השירות שלהם, ועלויות הפעילות הצבאית של הכוחות הרוסיים בסוריה זהות לעלותה של פעילות אימונים שלה היו נדרשים כוחות אלו גם אילו נותרו על אדמת רוסיה. כמו כן נשמעה הטענה כי הניסיון המבצעי שרוכש הצבא הרוסי בסוריה הוא בעל ערך, וכך גם הידע החיוני כל כך הנאסף בסוריה בעבור התעשיות הביטחוניות הרוסיות, המבצעות למעשה "ניסוי כלים" באמצעי הלחימה החדשים שלהם בזירה זו. ואולם דומה שמדובר במסך עשן שנועד לכסות על העובדה שהמעורבות הרוסית בסוריה גבתה מן הקרמלין מחיר של מיליארדי דולרים – כמה מאות מיליונים עד כמיליארד דולר מדי שנה ואולי אף יותר מכך – מחיר יקר בלא ספק בעבור אותה תחושה של גאווה לאומית כביכול ובעבור היכולת להקרין עוצמה וכוח מבית ומחוץ (Ellyatt, 2015; Kofman, 2019).

רוסיה בסבך "המאבק האזורי והבינלאומי על סוריה"

יש להניח שהרוסים קיוו כי ההכרעה שהשיגו בשדות הקרב תביא לסיומה של המעורבות הזרה במדינה,

תואמת לרצונם של בשאר אל-אסד ושל הרוסים, ואין פלא כי מסוריה מדווח שוב ושוב על מאמץ של המשטר הסורי לצמצם ולהגביל נוכחות זו.

תפקידה של טורקיה

המעורבות הצבאית הטורקית בתוככי סוריה התמקדה בראש ובראשונה בניסיון למנוע היווצרות של אוטונומיה כורדית בגבולה של טורקיה עם סוריה. לשם כך יצאו הטורקים למבצע מגן הפרת באוגוסט 2016 ולמבצע ענף הזית בינואר 2018, שנועדו למנוע מן הכורדים להשיג רציפות טריטוריאלית כורדית מן המזרח ועד לחופי הים התיכון. מאוחר יותר יצאו הטורקים למבצע אביב השלום באוקטובר 2019, אשר נועד למוטט את האוטונומיה הכורדית בצפון-מערב סוריה ולהשתלט על מרחב חיוני לאורך הגבול במעין אזור חיץ, שאותו מסרו לשליטת המורדים הסורים הנאמנים להם. הרוסים מצידם עודדו בראשית שנת 2020 את המשטר הסורי לתקוף את מרחב אידליב כדי להשתלט עליו. בתגובה יצאו הטורקים למבצע מגן האביב במארס 2020, התעמתו עם כוחות של הצבא הסורי ועם לוחמים של חזבאללה ואילצו את הסורים לחדול ממתקפתם על מרחב זה (Dalay, 2020; Gauthier-Villars, 2020). רוסיה שיחקה אפוא משחק כפול ואף משולש למול אנקרה, טהראן ודמשק. בכל הקשור לאנקרה, הרי עוד בנובמבר 2015 רוסיה הגיעה לעימות עם טורקיה בעקבות הפלת המטוס הרוסי בידי הטורקים בנובמבר 2015, אבל מאוחר יותר הגיעה לשורה של הבנות עם טורקיה בנוגע לסוריה (הצהרת מוסקבה מדצמבר 2016 וועידות אסטנה וסוצ'י במהלך השנים 2017-2018). בחסות אלו התאפשר לרוסים ולבן חסותם בשאר אל-אסד – גם אם לא לכך התכוונו הטורקים מלכתחילה – להכריע את המרד במשטר הסורי ולבסס את שליטתו על חלקים נרחבים של המדינה, החל בחלב בדצמבר 2016 ועבור במרחב חומס בראשית שנת 2018. הרוסים גם הגיעו להסכם חסר תקדים עם אנקרה על מכירת סוללת טילי S400 לטורקיה, הנחושה לקדם עסקה זו למרות מחאות ואיומים מצד וושינגטון (Tsurkov, 2020; Yukselen, 2020).

המאבק בין ישראל לאיראן

דומה כי המאבק הישראלי-איראני שהחל על אדמת סוריה הוא הנפיץ ביותר, ובעל פוטנציאל לצאת משליטה ולהבעיר לא רק את סוריה אלא גם חלקים נוספים של האזור.

ישראל נמנעה מהתערבות במלחמה בסוריה לצד מי מן הצדדים הלוחמים, למעט סיוע מוגבל לקבוצות

רחבי המזרח התיכון. האיראנים גם הציבו בשטחה של סוריה כוחות איראניים סדירים ואף מערכות נשק דוגמת מל"טים ומערכי הגנה אווירית וטילים מתקדמים, שאת חלקם מאיישים לוחמים איראנים.

איראן גם פעלה להשיג אחיזה בנמלים דוגמת נמל לאד'קיה ובשדות תעופה בסוריה, וזאת מטעמים כלכליים אך גם צבאיים, שהרי פריסה של יחידות צי או מטוסים איראניים בסוריה עשויה להעניק לאיראן יכולת להרתיע ואף לאיים על ישראל. איראן פעלה גם להשיג לעצמה זיכיונות וחוזים לשיקום המדינה בתחומי הבינוי, התחבורה, האנרגיה והחקלאות, ולהקמה והפעלה של מיזמים תעשייתיים וכלכליים (11 dead in Syria "clashes", 2019; Mardasov, 2019).

מעבר לכל זה פעלו האיראנים לקדם מהלך של שיעיזציה בקרב האוכלוסייה העלווית ואפילו זו הסונית במדינה, כדי לחזק ואף להבטיח את הנוכחות האיראנית בה.

רוסיה לא הסתירה את חששה פן מאמציה של איראן להשיג בסוריה מאחזים קבועים, צבאיים ואזרחיים, יובילו לערעור היציבות השברירית בסוריה, יפגעו ביכולת לשמר ואף לגייס השקעות חיצוניות החיוניות לשיקומה ואף יביאו להידרדרות אלי עימות צבאי עם ישראל. איראן מצידה לא הסתירה את חששה ואף חשדה כי רוסיה בוחרת להתעלם או אף מעניקה אישור בקריצה לתקיפותיה האוויריות של ישראל בסוריה נגד יעדים איראניים, כחלק ממשחקה הכפול של מוסקבה במרחב הסורי, וכי זו אף עשויה להרחיק לכת ולתת את ידה, יחד עם ישראל וארצות הברית, למהלך מדיני המיועד לדחוק את רגליה של איראן מסוריה (Hetou, 2018; "Russia will not allow Syria", 2021).

חזרנו וצינו כי בשאר מנסה לתמרן בין השתיים. הוא מעניק עדיפות ברורה לברית עם מוסקבה ולחסות שזו מעניקה לו. בה בעת הוא נחוש לשמור על עצמאות פעולה מולה. עם זאת בשאר עודנו זקוק לאיראן ורואה חשיבות בשימור הקשרים עימה, שהרי האיראנים ולצידם ארגון חזבאללה היו הראשונים להתגייס למענו עם פרוץ המלחמה בסוריה, ותרומתם להכרעה בקרבות היבשה למול המורדים הייתה בעלת חשיבות. אין ספק עם זאת שבשאר מודע לכך שבניגוד לרוסים המבססים את מעמדם בסוריה על משטרו או על כוחות סוריים מקומיים, המהווים חלק מן המרקם הסורי ומוכנים להכפיף עצמם – גם אם מן השפה ולחוץ – למרותה של המדינה ושל מוסדותיה, האיראנים נשענים לצורך הבטחת אחיזתם במדינה על מיליציות שיעיות לא סוריות, שאותן הביאו אל אדמת סוריה כדי להבטיח לעצמם אחיזה במדינה זו. זוהי התפתחות בעלת משמעות שאינה

כדי להגיע להסדר מדיני כזה. הזכרנו בהקשר זה את הצהרת מוסקבה מדצמבר 2016 ואת ועידות אסטנה וסוצ'י במהלך השנים 2017-2018 (Zaman, 2021). ואולם ההבנות שהשיגה מוסקבה עם שתי אלו התבררו כמוגבלות ולא הביאו לשלום המיוחל. לבד מכך, בשאר אל-אסד ואף האיראנים פעלו לא פעם להכשיל מאמצים אלו של רוסיה לקדם הסדר מדיני – דוגמת שיחות ג'נבה שהתקיימו בחסות האו"ם ובנוכחות אמריקאית החל בשנת 2016; דיוני ועדת החוקה החל באוקטובר 2019; או כינוסה של ועידה לענייני פליטים בדצמבר 2020 – בכל פעם שחששו שאלו יבואו על חשבונם או אף יפגעו באינטרסים שלהם.

רוסיה ניסתה בדרכה שלה לאזן בין איראן וישראל ואגב גם טורקיה, תוך שהיא מסכסכת ומשסה אותן זו בזו או מאפשרת להן להחליף מהלומות וממהרת לתווך ולגשר, ובכך לחזק את מעמדה מולן ובאזור כולו.

המשבר הסורי – רוסיה מול ארצות הברית

למתבונן מן הצד נראה היה כי הרוסים ניצלו את החולשה ובעיקר את חוסר ההחלטיות שהפגינה לכאורה ארצות הברית, שכל שביקשה היה להתנתק מן האזור שחשיבותו האסטרטגית עבורה כמקור של אנרגיה פחתה או אף נמוגה כמעט לחלוטין, ולכל הפחות להימנע משקיעה במעורבות מחודשת בו. מכאן יובן מדוע רבים במזרח התיכון ראו בחוסר האונים ושמה חוסר העניין שהפגינו האמריקאים נוכח מהלכיהם של הרוסים בסוריה, ובעצם בתגובתו של הבית הלבן לפרוץ האביב הערבי ולקריסת רבים מן המשטרים הערביים שהיו בעלי בריתה של וושינגטון לאורך שנים ארוכות, משום ביטוי לשקיעת מעמדה האזורי ואף הבינלאומי של ארצות הברית. (Batchelor, 2015; Philips, 2016).

אבל דומה כי דווקא לרוסיה עצמה אין אשליות כאלה, ולפיכך הוסיפה לחשוש ולהירתע מעוצמתה של ארצות הברית ומיכולת ההיזק שלה לאינטרסים הרוסיים בסוריה, במזרח התיכון ובעצם ברחבי העולם כולו. המעורבות הרוסית בסוריה הרי נועדה בין היתר מלכתחילה לזכות בנקודות יתרון במאבק שניהלו הרוסים מול ארצות הברית באזורי מתיחות שונים של העולם, דוגמת אוקראינה והמדינות הבלטיות, מרכז אסיה והמזרח הרחוק.

לפיכך גילתה מוסקבה למן ראשית מעורבותה בסוריה נכונות לשתף פעולה עם וושינגטון, במטרה לקדם הסדר מדיני למשבר הסורי. אפשר שנכונות זו לא הייתה אלא העמדת פנים שנועדה להרוויח זמן ולאפשר למוסקבה לקדם הכרעה צבאית בסוריה, אך

חמושות שפעלו בכפרים ובעיירות בגולן הסורי, אך בה בעת ניצלה את חלון ההזדמנויות שפתחה בפניה המלחמה לצורך ניהול מב"ם, מערכה שבין המלחמות, מול איראן וארגון חזבאללה. לאורך שנות המלחמה הרבות היא ביצעה שורה ארוכה של תקיפות חוזרות ונשנות מן האוויר כדי לפגוע בהעברות נשק מאיראן לידי חזבאללה, ומאוחר יותר גם כדי למנוע היאחזות כוחות של משמרות המהפכה של איראן ושל מיליציות שיעיות פרו-איראניות על אדמת סוריה, ואף למנוע את קידומו של פרויקט הדיוק, שנועד לאפשר הסבת טילים שאיראן סיפקה בעבר לחזבאללה לטילים מתקדמים בעלי טווח ארוך ויכולת דיוק בפגיעה. מאוחר יותר אף פגעה ישראל במכליות איראניות שהובילו נפט לסוריה (Lappin, 2019).

אלא שישאל התקשתה לשמור על פרופיל נמוך במאבק זה באיראן, ולצד הרחבת היקף התקיפות הצבאיות בסוריה נתנה להן גם ביטוי פומבי, וכך הפכה מערכה מוגבלת וחשאית למאבק גלוי, נרחב וחזיתי. התקיפות הישראליות על אדמת סוריה הובילו לחילופי מהלומות בין ישראל לבין איראן, דוגמת ירי טילים בידי איראן אל עבר הגולן במאי 2018, ומנגד תגובה ישראלית נרחבת נגד מערכים איראניים בכל רחבי סוריה. מהלכי של ישראל הביאו אומנם להאטת מאמציה של איראן להיאחז צבאית בסוריה, אבל לא הפסיקו אותם לחלוטין. ההערכה בישראל הייתה ונותרה כי איראן תוסיף לפעול, גם אם בקצב מואט ומדורג, כדי לקנות לעצמה אחיזה בסוריה, וכי התנגשות עימה היא בלתי נמנעת (Eilam, 2020; Marcus, 2019).

רוסיה ניסתה בדרכה שלה לאזן בין איראן וישראל ואגב גם טורקיה, תוך שהיא מסכסכת ומשסה אותן זו בזו או מאפשרת להן להחליף מהלומות וממהרת לתווך ולגשר, ובכך לחזק את מעמדה מולן ובאזור כולו. כך למשל פעלו הרוסים להרחיק כל נוכחות צבאית איראנית עד 80 ק"מ מן הגבול עם ישראל, אלא שהצלחתם הייתה חלקית בלבד. בכל מקרה, העתקת מוקד הפעילות האיראני למרכז של סוריה, ובעיקר למזרח המדינה, עוררה מתיחות בין רוסיה לאיראן גם באזורים אלו.

המאמץ הרוסי להשגת הסכם מדיני בסוריה

דומה כי הרוסים הבינו היטב את המציאות הסבוכה שאליה נקלעו, ולמעשה עוד במהלך המלחמה, אף בטרם הושגה בה הכרעה צבאית, הם פעלו בניסיון להשיג הסדר מדיני שיביא לסיומה של המלחמה, בעקבות הניצחון צבאי שהשיגו בשדות הקרב. בהיעדרה של ארצות הברית פנו הרוסים לטורקיה ולאיראן בניסיון להסתייע בהם

את השליטה האמריקאית על שדות הנפט בצפון סוריה, הותיר טראמפ נוכחות של חיילים אמריקאים על אדמת סוריה, ואף ממשלו של הנשיא ביידן שנכנס לבית הלבן בינואר 2021 לא מיהר להסיגם.

כך או אחרת, וושינגטון עודנה מקיימת על אדמת סוריה נוכחות צבאית של כמה אלפי חיילים, ובחסותה כוננו הכורדים שלטון עצמי על כרבע משטחה של המדינה. הלחץ הכלכלי שארצות הברית הפעילה על איראן, ואגב גם על המשטר הסורי, נתן את אותותיו והחליש אותם, ובכל מקרה, גם אם וושינגטון תמשיך בהוצאת כוחותיה מסוריה, הרי בלא התגייסות אמריקאית פעילה קשה יהיה להניע מהלך של שיקום סוריה והעמדת כלכלתה על רגליים איתנות. מכאן עולה כי בכל האמור בעתידה של סוריה, הרבה תלוי במה שיחליט או לא יחליט הנשיא ג'ו ביידן – האם ידבק בגישה הגורסת כי לארצות הברית אין כל עניין במזרח התיכון ובסוריה וממילא יפעל להוצאת הכוחות האמריקאיים שעוד נותרו על אדמתה, ובכך יותיר אותה לחסדיו של בשאר אל-אסד ושל בעלות בריתו רוסיה ואיראן; או שמא יוסיף ויקדם מדיניות הגורסת מעורבות פעילה בסוריה, כזו המתבררת כבעלת השלכות שאין להקל בהן ראש על עתידה של סוריה ועל עתיד המעורבות הרוסית בה.

בראייה כוללת יותר ראוי לציין כי מדינות ערב ואף טורקיה וישראל ביקשו לקדם את יחסיהן עם רוסיה, אלא שבכל צומת דרכים או נקודת זמן העדיפו מדינות ערב את ידידותה של ארצות הברית ואף את הסיוע הכספי והביטחוני שזו הציעה להן, על פני חיבוק הדוב הרוסי. בסופו של דבר, כל שהיה בידי רוסיה של פוטין להעניק להן היו אמצעי לחימה, או לחלופין הבטחה כי היא תימנע מפגיעה בהן או באינטרסים שלהן. אך בוודאי שלא היה בידה להעניק למדינות סיוע כלכלי שלו נזקקות רבות מהן כמו אוויר לנשימה. אגב, גם יכולת ההשפעה של מוסקבה על שותפותיה התבררה כמוגבלת ואף חלקית, שהרי איראן הוסיפה לפעול נגד ישראל ונגד רבות ממדינות ערב.

נראה אפוא כי הכלל הידוע שלפיו אויבו של אויבי – ולענייננו צילה המאיים של איראן, שהפכה לידידה של מוסקבה – הוא שהביא רבות ממדינות המפרץ להמשיך לחסות תחת כנפיה של ארצות הברית, שעימה קיימו מארג של קשרים ביטחוניים, מדיניים וכלכליים הדוקים זה עשרות בשנים. אחרי כל זה, כל שנדרש עבור ארצות הברית כדי לשקם את מעמדה באזור היה להנחית מהלומה על ראשו של בשאר אל-אסד באפריל 2017, וכעבור שנה באפריל 2018, לאחר שצבאו עשה שימוש בנשק כימי, וכמובן לחסל את מפקד כוח קודס של משמרות המהפכה של איראן, קאסם סולימאני בינואר

עובדה היא כי הרוסים לא סגרו את הדלת בפני הידברות עם ארצות הברית, שעשויה הייתה לייתר את המשך הלחימה בסוריה ולהעניק להם "ניצחון מדיני" שעיקרו פירוק המורדים מנשקם והותרתו של בשאר אל-אסד על כסאו. הכרה רוסית זו בצורך בהשגת הסדר מדיני שישלים את ההכרעה הצבאית שהשיגו בשדות הקרב גברה, על אחת כמה וכמה ככל שהלך והתברר לרוסים האתגר ואף הקושי לייצב את המצב בסוריה ולממש את הישגיהם הצבאיים במדינה (Hetou, 2018; Parker, 2019; Talbott & Tennis, 2020).

אלא שלרוסים התברר להפתעתם כי לא ממשל אובמה ולא ממשלו של טראמפ גילו עניין או רצון לנהל עימם דיאלוג של ממש באשר לעתידה של סוריה, וממילא לא גילו גם עניין להגיע עימם לעסקה כוללת שתכרוך את השאלה הסורית בסוגיות אחרות בעלות עניין בעבור ארצות הברית באזורי משבר אחרים בעולם. נראה כי בהיעדר כל אינטרס אמריקאי נראה לעין בסוריה הגיעה וושינגטון למסקנה כי תיטיב לעשות אם תמשיך ידיה מכל מעורבות במלחמה במדינה זו, למעט המאבק בדאע"ש, ומאוחר יותר גם מתן חסות לבעלי בריתה הכורדים (Ford, 2021).

יש להניח כי האמריקאים העריכו או אף קיוו בתחילת הדרך כי רוסיה תשקע בביצה טובענית, כפי ששקעה כמה עשורים קודם לכן באפגניסטן (Bahout, 2015). עם זאת, בכל פעם שהדברים נגעו באינטרסים ביטחוניים דוחקים נקטו האמריקאים מהלכים חד-צדדיים בלא להתחשב כלל ברוסים, דוגמת ביסוס ושימור נוכחותם בדרום סוריה סביב למרחב תנף בדרום-מזרחה של סוריה, או באזורים הכורדיים בצפון-מזרח המדינה שבהם מצויים מרבית שדות הנפט במדינה (Harris, 2018). ב-20 בדצמבר 2018 צייץ הנשיא טראמפ בחשבון הטוויטר כי בכוונתו להסיג את הכוחות האמריקאיים, כאלפיים חיילים, מאדמת סוריה ("Trump gives no timetable for pullout", 2019). ההכרזה של טראמפ עוררה ביקורת קשה בארצות הברית, כמו גם בקרב בעלות בריתה במזרח התיכון ובראשן ערב הסעודית וישראל. הכורדים שקיימו אוטונומיה בצפון המדינה בחסות אמריקאית פתחו במגעים עם רוסיה ועם המשטר בדמשק, שעיימו הקפידו לשמור על ערוצי תקשורת פתוחים בכל מהלך המלחמה, ואף היו נכונים לאפשר את שובו של הצבא הסורי אל המרחבים שבשליטתם כדי למנוע השתלטות של טורקיה עליהם (ארקין, 2018). אלא שטראמפ נותר בשלו והסביר כי "סוריה היא חול ומוות ולא יותר מכך, וממילא איננו מדברים כאן על מדינה עשירה (ובעלת משאבים)" (Marcin, 2019). ועם זאת, בלחץ יועציו ובעלי בריתו, ואפשר שמתוך רצון לשמר

יריביה ואויביה ולגבות עבורם מחיר. במקרה של סוריה מדובר בנכס המצוי בבעלותה של מוסקבה ושממנו היא מנסה להפיק רווחים, ודבר זה עלה בידה רק באופן חלקי. כך התברר לרוסים כי לאמריקאים, אבל גם לטורקיה ולישראל, יכולת היזק שאותה עליהם להביא בחשבון, ואשר עלולה לפגוע במאמציהם לקדם רגיעה ויציבות בסוריה. למותר לציין כי לשחקנים אלו אין כל עניין בביסוס ובחיזוק מעמדו של משטר בשאר אל-אסד בסוריה. משום כך נאלצה מוסקבה לנקוט משנה זהירות בהתנהלותה מול אנקרה, ירושלים ואף וושינגטון, וממילא לבלוע צפרדעים לא מעטות בניסיונה לרצות ולהבטיח שיתוף פעולה מצידן, או לכל הפחות למנוע מהן להפריע או אף לחבל במאמציה לקידום האינטרסים שלה בסוריה.

סיומה של מלחמת האזרחים בסוריה לא הביא עימו שקט ויציבות, ובהיעדר משאבים כלכליים מתקשים הרוסים להתניע תהליך של שיקום כלכלי, החיוני להבטחת עתידה של ההשקעה הרוסית בסוריה. נוסף על כך הביא סיומה של המלחמה באופן פרדוקסלי לפרוץ מאבקים חדשים.

בחשבון הסופי אי אפשר להשתחרר מן הרושם שימיהן של מלחמות עולם, חמות כקרות, חלפו מזמן, ועימם חלפה חשיבותם של מאבקים צבאיים ההופכים למקור לכאב ראש מדיני, צבאי ובעיקר כלכלי עבור אלו המתעקשים לאחוז בהם, בראותם בכך ביטוי לעוצמה לאומית או מקור לרווחים כלכליים. רוסיה יצאה אומנם מנצחת מן השלב הנוכחי של "המאבק על סוריה", ואין ספק כי הנחישות והעוצמה הצבאית שהפגינה התבררו כבעלות משמעות למעמדה האזורי והבינלאומי, אך עודנה מתקשה לקטוף את פירות ניצחונה.

פרופ' אייל זיסר הוא סגן הרקטור של אוניברסיטת תל אביב (משנת 2015). קודם לתפקיד זה שימש דקאן הפקולטה למדעי הרוח באוניברסיטת תל אביב (2010-2015), וכן ראש מרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה (2007-2010) וראש החוג להיסטוריה של המזרח התיכון ואפריקה (2004-2008). zisser@tauex.tau.ac.il

מקורות

אוסמו, ל' (2017, 5 באוקטובר). ביקור היסטורי של מלך סעודיה ברוסיה: "על איראן להפסיק להתערב". <http://www.Ynet.co.il/articles/0,7340,L-5024996,00.html>
אל-ספיר (2015, 20 באוקטובר). אל-קיצה אל-כאמילה ללדתח'ל אל-עסכרי אל-רוסי פי סוריא. [הסיפור המלא מאחורי ההחלטה הרוסית להתערב צבאית בסוריה]. העתק מן הכתבה ניתן למצוא בבירות ניוז ערבית, <https://www.beirutme.com/?p=14484>

2020. די היה בכך כדי להרתיע את איראן ואף את רוסיה (Katz, 2020).

סיכום

מעורבותה הצבאית של רוסיה במלחמה בסוריה עלתה יפה, שכן היא הביאה להכרעה בשדה הקרב. ניצחון משכנע זה, אשר הושג הודות לנחישות חסרת מעצורים שהפגינו הרוסים מול יריביהם ואויביהם, עתיד היה להקנות להם לא רק הגמוניה בסוריה והשפעה על סביבתה הגיאופוליטית אלא גם רווחים כלכליים, צבאיים ומדיניים.

אולם סיומה של מלחמת האזרחים בסוריה לא הביא עימו שקט ויציבות, ובהיעדר משאבים כלכליים מתקשים הרוסים להתניע תהליך של שיקום כלכלי, החיוני להבטחת עתידה של ההשקעה הרוסית בסוריה. נוסף על כך הביא סיומה של המלחמה באופן פרדוקסלי לפרוץ מאבקים חדשים, שהיו עד כה חבויים מעין או התנהלו על אש נמוכה.

כך או אחרת, התברר כי המעורבות הרוסית בסוריה, שנראתה בתחילת הדרך כמכת מחץ משכנעת ליריביה ולאוויביה של מוסקבה בסוריה ומחוצה לה וכצעד חשוב ואף הכרחי בדרך לביסוס מעמדה כמעצמה אזורית מובילה, הופכת בהדרגה למקור של אי-נחת ואף של כאב ראש בעבור הרוסים. אלונדרשים להשקיע משאבים הולכים וגדלים בתחזוקה ובשימור המאחז שקנו לעצמם בסוריה, ובאופן אירוני הם אף נזקקים לשם כך לתמיכת מתחרים ויריבים כאחד – איראן או טורקיה במישור האזורי, אבל גם ארצות הברית בזירה הבינלאומית. הרוסים מצאו עצמם אפוא נתונים במבוי סתום בסוריה, שלא לומר ביצה טובענית, של סכסוכים ושל "מלחמות מגוחכות ואינסופיות שרבות מהן שבטיות", כהגדרתו של הנשיא טראמפ, שהסביר בשלהי שנת 2019 את הרציונל מאחורי החלטתו להסיג את כוחותיו מסוריה (Wright, 2019).

אמת, דימויה של רוסיה כבריון שכונתי כל יכול התחזק מבית ובמזרח התיכון כולו, ומכיוון שלאיש אין עניין בנעשה בסוריה, זירה זו נותרה בשליטתה הכמעט מלאה, וביכולתה גם ליהנות ממשאביה הכלכליים, מוגבלים ככל שהיו. נחישותה של רוסיה להתגייס ולהילחם למען בעלות בריתה הוסיפה אף היא נקודות, ודאי בעיניהם של שליטי האזור.

אבל חשוב לציין כי הנכס החשוב המצוי בידי רוסיה הוא יכולת ההיזק שלה, המרתיעה רבים ומביאה אחרים להתחשב בה ובדעתה, או אף לנסות לפייסה כדי לקנות את רצונה הטוב. אלא שהמקרה הסורי שונה, כי הרי אין מדובר ביכולת היזק שאותה הצליחה רוסיה למנף מול

- אל-עאסי, א' (2020, 20 ביוני). "אל-פרקה אל-ראביעה", מסאיע רוסיה לתחג'ים דורהא [דיוויזיה 4 – מאמצים רוסיים לצמצם את תפקידה]. <https://bit.ly/3zVDlem>. **אליעריב אליג'דיד** <https://www.ynet.co.il/Ynet> articles/0,7340,L-5495453,00.html
- 11 dead in Syria clashes between Russia troops and pro-Iran militias (2019, October 16). Memo - Middle East Monitor. <https://www.middleeastmonitor.com/20190416-11-dead-in-syria-clashes-between-russia-troops-and-pro-iran-militias/>
- Adamsky, D. (2018, July). *Moscow's Syria campaign: Russian lessons for the art of strategy*. IFRI - Institut français des relations internationales. https://www.ifri.org/sites/default/files/atoms/files/rnv_109_adamsky_moscow_syria_campaign_2018.pdf
- Ahmadian, H. (2018, October 23). *Iran in Syria: Securing regional deterrence*. The Belfer Center for Science and International Affairs, Harvard University. <https://www.belfercenter.org/publication/iran-syria-securing-regional-deterrence>
- Ahmadian, H. (2019, 4 February). *Iran's Syria Strategy: The Evolution of Deterrence*, Center for Science and International Affairs, Harvard Kennedy School. <https://www.belfercenter.org/publication/iran-syria-securing-regional-deterrence>
- Asseburg, M. (2020, July 11). *Reconstruction in Syria: Challenges and policy options for the EU and its member states*. SWP Research Paper. doi:10.18449/2020RP11. <https://www.swp-berlin.org/en/publication/reconstruction-in-syria/>
- Bahout, J (2015, December 17). *Russia and the U.S. in Syria: Waiting for the other side to lose*. Malcolm H. Kerr Carnegie Middle East Center. <https://carnegie-mec.org/diwan/62313>
- Batchelor, J. (2015, April 10). *Pax Americana is over the Middle East*. Aljazeera America. <http://america.aljazeera.com/opinions/2015/4/pax-americana-is-over-in-the-middle-east.html>
- Behraves, M., & Cafiero, G. (2019, October 16). *Can Russian-Iranian alignment in Syria last?* Middle East Institute. <https://www.mei.edu/publications/can-russian-iranian-alignment-syria-last>
- Christou, W., & Shaar, K. (2020, December 1). *2021 budget reveals the depth of Syria's economic woes*. The Atlantic Council. <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/menasource/2021-budget-reveals-the-depth-of-syrias-economic-woes/>
- Clashes continued between the fourth division and Iranian militias in Damascus (2021, April 5). The Syrian Observer. <https://syrianobserver.com/news/65158/clashes-continued-between-the-fourth-division-and-iranian-militias-in-damascus.html>
- Dalay, G. (2020, February 12). *Turkey's unpalatable choices in Syria*. The Brookings Institute. <https://www.brookings.edu/blog/order-from-chaos/2020/02/12/turkeys-unpalatable-choices-in-syria/>
- Duclos, M. (2019, June). *Russia and Iran in Syria-A random partnership or an enduring alliance?* The Atlantic Council. https://www.atlanticcouncil.org/wp-content/uploads/2019/06/Russia_and_Iran_in_Syria_a_Random_Partnership_or_an_Enduring_Alliance.pdf
- אל-עאסי, א' (2020, 20 ביוני). "אל-פרקה אל-ראביעה", מסאיע רוסיה לתחג'ים דורהא [דיוויזיה 4 – מאמצים רוסיים לצמצם את תפקידה]. <https://bit.ly/3zVDlem>. **אליעריב אליג'דיד** <https://www.ynet.co.il/Ynet> articles/0,7340,L-5495453,00.html
- ארקין, ד' (2018, 20 בדצמבר). הנשיא דונלד טראמפ הודיע על הוצאת כוחות ארה"ב מסוריה. <https://www.israeldefense.co.il/he/node/36812>
- א-שרק אל-אוסט (2020, 10 ביולי). אל-פילק אל-חאמס אל-מדעום מן רוסיה יוח'ט ל-15 אלף עונצור ג'דיד ג'נוב סוריה [גיס חמש הנתמך בידי רוסיה מתכנן לגייס לשורותיו 15 אלף איש בדרום סוריה]. <https://bit.ly/3gHt9i8>
- בראל, צ' (2012, 19 באוגוסט). איראן לא נאמנה לאסד, אלא למאבק עם ארה"ב על השליטה באזור. **הארץ**. <https://www.haaretz.co.il/news/world/middle-east/1.1804910>
- הראל, ע' (2018, 22 בספטמבר). הפלת המטוס הרוסי: פוטין מחזיק במנוף לחץ על ישראל ואין לו סיבה לוותר עליו בלי תמורה. **הארץ**. <https://www.haaretz.co.il/news/politics/.premium-1.6493508>
- ולנס, כ' ודקל, א' (2020). המאבק על השליטה בדרום סוריה – היכן ישראל? **מבט על, גיליון 1414**. המכון למחקרי ביטחון לאומי. <https://www.inss.org.il/he/publication/south-syria-threat/>
- זיסר, א' (2020). **סוריה במלחמה – עלייתה ונפילתה של המהפכה בסוריה**. הוצאת מערכות ומרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה, אוניברסיטת תל אביב, עמ' 209-197
- זיתון, י' ואייכנר, א' (2018, 18 בספטמבר). צה"ל: מצטערים שנהרגו רוסים, הסורים אשמים. פוטין: שרשרת טעויות. **Ynet**. <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-5353648,00.html>
- זרקור על רוסיה והמזה"ת** (2020). המכון למדיניות ואסטרטגיה (IPS), המרכז הבינתחומי הרצליה <https://www.idc.ac.il/he/research/ips/pages/russia-middleeast/russia-5-2-20.aspx>
- חרמון (2020, 17 באוגוסט). הל תח'סרו רוסיה אל-ג'יש אל-סורי למסלחת איראן או אל-ליוא'א' מאהר אל-אסד [האם רוסיה עתידה להפסיד את השליטה בצבא הסורי לטובת איראן]. <https://bit.ly/3wQXr7S>
- סבטלובה, ק' (2020). **רוסיה מגשימה את מטרותיה במזה"ת ואפריקה: רוסיה תקים נמל ימי חדיש בפורט-סודאן ותעצים את נוכחותה הצבאית בים האדום ובים התיכון**. המכון למדיניות ואסטרטגיה (IPS), המרכז הבינתחומי הרצליה. <https://www.idc.ac.il/he/research/ips/pages/russia-middleeast/russia-29-11-20.aspx>
- עג'מי, פ' (2013). **המרד בסוריה**. עם עובד.
- ערבי 21 (2021, 4 בינואר). אל-פרקה אל-ראביעה תתג'יה לאקתחאם ע'רבי דרעא. ואתהאמאת לאיראן [דיוויזיה 4 עומדת לפרוץ לפריפריה המערבית של דרעא. שעה שהאשמות מועלות נגד איראן]. <https://bit.ly/3gHCxCo>
- פוטין רוצה להקים "ברית מועצות" חדשה** (2011, 4 באוקטובר). <https://www.mako.co.il/news-world/international/Article-d7312dcd90fc231017.htm>
- צורקוב, א' (2017, 17 באוקטובר). **כוחו של משטר אסד וחולשתו**. הפורום לחשיבה אזורית. <https://bit.ly/3xRgZsT>
- צורקוב, א' (2021, 10 בפברואר). **רוסיה לא הבינה שבסוריה אין מנצחים**. הפורום לחשיבה אזורית. <https://www.regthink.org/articles/no-winners-in-syria>
- רויטרס ואיפי (2018, 4 באוגוסט). רוסיה הציעה בחשאי לארה"ב לסייע בשיקום סוריה; בווינגטון מסתייגים. **הארץ**. <https://www.haaretz.co.il/news/world/middle-east/1.6340919>
- שפיר, י', מגן, צ', ופרל, ג' (2014). מיג 35 למצרים – האמנם שנינו כיוון? **מבט על, גיליון 544**. המכון למחקרי ביטחון לאומי.

- wealth'. *Newsweek*. <https://www.newsweek.com/donald-trump-syria-sand-death-1277413>.
- Marcus, J. (2019, November 20). *Israel-Iran: Risk of an all-out conflict grows after Syria strikes*. BBC. <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-50492169>
- Mardasov, A. (2019, January 1). *Are Russia, Iran engaged in tug of war over Syria?* Al-Monitor. <https://www.al-monitor.com/pulse/originals/2019/01/russia-iran-syria-rivalry.html>
- Parker, J. W. (2019). *Between Russia and Iran: Room to Pursue American Interests in Syria*. Institute for National Strategic Studies, National Defense University. <https://inss.ndu.edu/Media/News/Article/1723239/between-russia-and-iran-room-to-pursue-american-interests-in-syria/>
- Philips, C. (2016). *The battle for Syria – International rivalry in the new Middle East*. Yale University Press.
- Rhodes, B. (2018, June 3). *Inside the White House during the Syrian 'red line' crisis*. The Atlantic. <https://www.theatlantic.com/international/archive/2018/06/inside-the-white-house-during-the-syrian-red-line-crisis/561887/>
- Rosenberg, S. (2019, October 16). *Russia's Putin: From pariah to Middle East power broker*. BBC. <https://www.bbc.com/news/world-europe-50068498>
- Russia will not allow Syria to be arena for Israel-Iran conflict, says Lavrov. (2021, January 21). *Memo-Middle East Monitor*. <https://www.middleeastmonitor.com/20210121-russia-will-not-allow-syria-to-be-arena-for-israel-iran-conflict-says-lavrov/>
- Talbott, S., & Tennis, M. (2020, January 9). *Order from chaos, the only winner of the US-Iran showdown is Russia*. The Brookings institute. <https://www.brookings.edu/blog/order-from-chaos/2020/01/09/the-only-winner-of-the-us-iran-showdown-is-russia/>
- Trump gives no timetable for pullout from 'sand and death' Syria. (2019, January 3). Al-Jazeera. <https://www.aljazeera.com/news/2019/1/3/trump-gives-no-timetable-for-pullout-from-sand-and-death-syria>
- Tsurkov, E. (2020, October 16). *The Syrian mercenaries fighting foreign wars for Russia and Turkey*. The New York Review. <https://www.nybooks.com/daily/2020/10/16/the-syrian-mercenaries-fighting-foreign-wars-for-russia-and-turkey/>
- Wright, R. (2019, October 8). *Trump's muddled Syria policy opens the way for more war in the Middle East*. The New Yorker. <https://www.newyorker.com/news/our-columnists/trumps-muddled-policy-opens-the-way-for-more-war-in-the-middle-east>
- Yukselen, H. (2020, October 15). *Turkey and Russia in Syria: Testing the extremes*. SETA (The Foundation for Political, Economic and Social Research). <https://www.setav.org/en/turkey-and-russia-in-syria-testing-the-extremes/>
- Zaman, A. (2021, March 11) *Turkey, Russia, Qatar push for unlikely new Syria peace track*. Al-Monitor. <https://www.al-monitor.com/originals/2021/03/turkey-russia-qatar-push-syria-resolution.html#ixzz6pe8Rbq2p>
- Eilam, E. (2020, August 19). *The war between Iran and Israel in Syria*. *Israel Defense*. <https://www.israeldefense.co.il/en/node/44787>
- Ellyatt, H. (2015, October 21). *This is how much Russia's 'war' in Syria costs*. CNBC. <https://www.cnbc.com/2015/10/21/this-is-how-much-russias-war-in-syria-costs.html>
- Ersen, E. (2017). *Evaluating the fighter jet crisis in Turkish-Russian relations*. *Insight Turkey*, 19(4), 85-104. DOI:10.25253/99.2017194.06
- Ford, R. (2021, March 18). *We didn't understand Syria*. The Syrian Observer. <https://syrianobserver.com/features/64721/we-didnt-understand-syria.html>
- France 24 (2020, November 11). *Damascus holds Russia-backed conference on refugee returns*. <https://www.france24.com/en/live-news/20201111-damascus-holds-russia-backed-conference-on-refugee-returns>
- Gauthier-Villars, D. (2020, March 1). *Turkey shoots down two Syrian jet fighters testing Russian resolve to support Assad*. *Wall Street Journal*. <https://www.wsj.com/articles/turkey-shoots-down-two-syrian-jet-fighters-testing-russian-resolve-to-support-assad-11583090683>
- Hashemi, N. (2017, April 9). *Obama's Syria mistake is now Trump's problem*. CNN. <https://edition.cnn.com/2017/04/09/opinions/obamas-mistake-is-now-trumps-problem-syria-hashemi/index.html>
- Hatahet, S. (2019, March). *Russia and Iran: Economic Influence in Syria*. The Chatham House. <https://syria.chathamhouse.org/research/russia-and-iran-economic-influence-in-syria>
- Hetou, G. (2018). *The Syrian conflict: The role of Russia, Iran and the US in a global crisis*. Routledge.
- Human Rights Watch (2020, October 15). *"Targeting life in Idlib" - Syrian and Russian strikes on civilian infrastructure*. <https://www.hrw.org/report/2020/10/15/targeting-life-idlib/syrian-and-russian-strikes-civilian-infrastructure#>
- Jones, S. G. (ed.) (2020). *Moscow's war in Syria*. Rowman & Littlefield Publishers/Center for Strategic & International Studies.
- Katz, M. N. (2020, January 4). *Russia reacts to the killing of Soleimani*. The Atlantic Council. <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/menasource/russia-reacts-to-the-killing-of-soleimani/>
- Kofman, M. (2019, May 3). *Russian defense spending is much larger, and more sustainable than it seems*. Defense News. <https://www.defensenews.com/opinion/commentary/2019/05/03/russian-defense-spending-is-much-larger-and-more-sustainable-than-it-seems/>
- Kozhanov, N. (2016). *Russia and the Syrian conflict: Moscow's domestic, regional and strategic interests*. Gerlach Press.
- Lappin, Y. (2019, October 9). *Israel's Strategic Goal in Syria*. The Begin-Sadat Center for Strategic Studies, Perspectives Paper no. 1250. <https://besacenter.org/perspectives-papers/israel-strategy-syria>
- Marcin, T. (2019, January 2). *Donald Trump calls Syria 'sand and death,' says 'we're not talking about vast*

WANA NEWS AGENCY/Reuters

תפיסת ההרתעה של איראן

אפרים קם

המשטר האיראני נדרש להתמודד עם יריבים בעלי עוצמה, המציבים מולו אתגרים ואיומים צבאיים, כלכליים ומדיניים. המענה האיראני לאתגרים אלה הוא בניית מערך של כלים להרתעת יריביו. הבסיס העיקרי למערך הרתעה זה הוא מאגר ענק של טילים שונים, שנבנה באיראן ובידי מיליציות שיעיות ובראשן חזבאללה, כאשר המיליציות מיועדות גם ללחימה קרקעית נגד יריבי איראן. על אלה נוסף מערך ימי גדול, המאיים לשבש את השיט ואת יצוא הנפט דרך המפרץ הפרסי. אם איראן תשיג נשק גרעיני, יצטרף גם הוא למערך ההרתעה, גם אם היא לא תמהר להשתמש בו. עקב פעילותם של מערכים אלה, גם יריבים בעלי עוצמה, כולל ארצות הברית וישראל, נזהרים שלא לנקוט צעדים העלולים להוביל לעימות נרחב עם איראן.

למרות שאיראן השקיעה משאבים רבים בבניית מערך ההרתעה, יש בו נקודות תורפה שיריביה של איראן יכולים לנצלן. המשטר האיראני מכיר בעליונותה של ארצות הברית ונזהר שלא לגרור אותה לעימות נרחב. לאיראן אין מענה ללחצים הכלכליים הכבדים שהממשל האמריקאי מטיל עליה. גם אין לה מענה לתקיפות הישראליות הרבות על מטרות איראניות ושיעיות בסוריה. איראן נזהרת שלא להפעיל את מערך הטילים שלה נגד ארצות הברית וישראל, אלא במקרים אחדים ובהיקף מצומצם. חיסולם של קאסם סולימאני ומוחסן פח'ריזאדה צריך ללמד את איראן שגם ליריביה יש מערכי הרתעה, שהיא עדיין מתקשה להתמודד עימם.

מילות מפתח: איראן; תפיסת הביטחון; תפיסת האיום; הרתעה; מערך הטילים האיראני; הרתעה גרעינית; הרתעה ימית; המיליציות השיעיות; חזבאללה; טרור

מבוא

איראן היא מדינה בעלת תפיסת ביטחון ייחודית, שתכליתה העיקרית היא להבטיח את יציבות המשטר הנוכחי, לחתור להשגת הגמוניה אזורית ולייצא את המהפכה האסלאמית. תפיסה זו נובעת מכמה גורמי יסוד: ההיסטוריה הארוכה של המדינה האיראנית; האמונה הדתית הרדיקלית, המכתיבה את מדיניות המשטר; שאיפותיו של המשטר, המוביל את המחנה המוסלמי השיעי; מיקומה הגיאוגרפי של המדינה, התורם לחתירתה להרחיב את השפעתה במרחב סביבה; והאויבים בעלי העוצמה הניצבים מולה. גורמים אלה מחייבים את המשטר להתמודד עם איומים רבים, אבל בו בזמן התנהלותו גם יוצרת איומים כלפי משטרים וארגונים באזור (קם, 2004).

מאמר זה מנתח את תפיסת ההרתעה של איראן ואת חשיבותה המיוחדת בעיני המשטר האיראני. יהושפט הרכבי מסביר בספרו המונומנטלי 'מלחמה ואסטרטגיה' כי במרכזה של תפיסת ההרתעה מצוי איום של אחד הצדדים – ברור או משתמע – לפגוע באורח קשה ביריבו, אם זה ינקוט צעד עוין כלפיו. איום ההרתעה יהיה יעיל אם היריב יאמין שלצד המאיים עליו יש הן כלים ויכולת והן נחישות לממש את איומו (הרכבי, 1990). יש גם מצבים של הרתעה הדדית, דהיינו שלכל אחד משני הצדדים יש יכולת לפגוע בצד השני. במצב זה ייתכן שכל אחד משני הצדדים יימנע מלפגוע בצד השני, מחשש שניסיון לפגוע ביריב יוביל לפגיעה הדדית קשה. במסגרת זו המאמר יבחן את יעדי ההרתעה – את האויבים והיריבים החיצוניים שאותם מבקש המשטר להרתיע, שבראשם מצויים כיום ארצות הברית וישראל. ינותחו הכלים המופעלים על ידי איראן למטרות ההרתעה – בדרך כלל כלים צבאיים – ובראשם מערך הטילים הגדול הנמצא באיראן ובידי שלוחיה. תיבחן גם תפיסה עתידית של ההרתעה הגרעינית, אם וכאשר איראן תייצר נשק גרעיני. לאחר מכן תיבחן ההרתעה הנובעת מהשלטיה החלקית של איראן במפרץ ומיכולתה להפעיל מיליציות שיעיות ופעילות טרור. לבסוף, המאמר יעסוק במרכיבי העוצמה, אך גם בנקודות התורפה של תפיסת ההרתעה של איראן. המסקנה העיקרית היא שהפעלת כלי ההרתעה יכולה להרתיע את יריביה של איראן, ובכללם אפילו ארצות הברית וכן ישראל. אולם בתפיסת ההרתעה האיראנית יש גם נקודות תורפה שיכולות להרתיע את איראן עצמה מפעולה נגד יריביה. המאמר לא יעסוק בהרתעת יריבים פנימיים, משום שזו תתבסס בדרך כלל על כלים פוליטיים, מטרותיה שונות והיא אינה משתלבת בהרתעה צבאית, ולכן תפיסתה מחייבת ניתוח שונה.

תפיסת האיום האיראנית

ההרתעה היא אבן היסוד של תפיסת הביטחון של איראן. קביעה זו נובעת במידה רבה מכמה מאפיינים של בעיות הביטחון של איראן בעשורים האחרונים, שעיצבו את תפיסתה. ראשית, יריביה העיקריים היו או הינם מעצמות על: רוסיה הצארית וברית המועצות היו האיום העיקרי על איראן, עד שהמשטר הקומוניסטי התמוטט; ארצות הברית היא האיום העיקרי על איראן, לאחר שהמשטר האיראני התנתק ממנה בעקבות המהפכה האסלאמית, ומאז שהתערבה בכוח צבאי במזרח התיכון בשתי מלחמות המפרץ. בשורה השנייה של יריבי איראן נמצאו מעצמות אזוריות ששכנו ממערב לה, בנקודות זמן שונות לאורך ההיסטוריה. הרלוונטית בהן לאיראן בדור הקודם הייתה עיראק בתקופת סדאם חוסיין, שכפה על איראן את מלחמת עיראק-איראן, הארוכה במלחמות המזרח התיכון בימינו, שהשפיעה רבות על תפיסת הביטחון ועל ההרתעה של איראן. בדרג זה תופס המשטר האיראני גם את ישראל כמעצמה צבאית אזורית החותרת לפגוע במעמדה האזורי של איראן, בשיתוף פעולה עם ארצות הברית. ובמישור אחר, איראן נאבקת גם בארגוני טרור שונים הפועלים במדינה ובסביבתה, ובראשם דאע"ש. תפיסת ההרתעה של איראן מכוונת בראש ובראשונה נגד כל היריבים הללו.

בינתיים השתפר מצבה של איראן, משתי בחינות. מאז התפרקות ברית המועצות, רוסיה אינה נתפסת עוד באיראן כאיום משמעותי, והיא אף מסייעת לאיראן. מאז מלחמות המפרץ, עיראק איבדה את עיקר יכולותיה הצבאיות ואינה יכולה לאיים על איראן. אולם במקומן עלתה ארצות הברית כמעצמה המאיימת על איראן. מבחינות מסוימות ארצות הברית מסוכנת לאיראן יותר מברית המועצות בעבר: ארצות הברית השתלטה בשתי מלחמות המפרץ על אפגניסטן ועל עיראק, שכנותיה של איראן ממזרח וממערב; יש לה בעלות ברית ושותפות באזור; היא מחזיקה כוחות צבאיים לא מבוטלים סמוך לאיראן; היא מפגינה נכונות להפעיל כוח צבאי נגד איראן בעת הצורך; היא נתפסת על ידי המשטר האיראני כחותרת להפילו; ויש לה יכולת להפעיל לחצים כלכליים כבדים על איראן, והיא גם עושה זאת.

שנית, בדרך כלל אין לאיראן בעלות ברית של ממש ברמת המדינות, שיוכלו לסייע לה להרתיע את יריביה. בעלת הברית היחידה שעמדה לצידה היא סוריה תחת משטר אסד, האב והבן, אלא שמאז תחילת 'האביב הערבי' הצטמצמה יכולתה של סוריה לסייע לאיראן נגד יריביה. אומנם ההתבססות האיראנית בסוריה חשובה מאוד למשטר האיראני, משום שבניית מאחזים צבאיים בסוריה מסייעת לאיראן לחזק את כושר ההרתעה שלה,

מבחן. מהצד האחר, איראן חותרת לנצל את יכולותיה ויתרונותיה גם כשהיא הצד החלש, באורח מפתיע ובלתי רגיל. זאת על ידי פיתוח אמצעי לחימה פשוטים יחסית אבל קטלניים, ועל ידי תקיפת נקודות החולשה של האויב באמצעים בלתי צפויים ובטקטיקות בלתי שגרתיות, ובנטרול נקודות העוצמה שלו (פינקו, 2017).

מכל מקום, ההתמודדות עם מדינות בעלות עוצמה צבאית וטכנולוגית מחייבת את איראן לבנות יכולות שלא רק יקנו לה הגנה טובה אלא גם ירתיעו את יריביה מייזום התקפה נגדה – בין שמדובר בהתקפה נרחבת ובין במהלך מצומצם. באופן קונקרטי, איראן עשויה לחתור להרתיע את ארצות הברית וישראל מפני נקיטת כמה מהלכים:

- להרתיע את ארצות הברית מפני פעולה צבאית אמריקאית נגד יעדים איראניים ויעדי מיליציות שיעיות, בעיקר בעיראק ובסוריה, ובמצב של הידרדרות – אולי אף נגד מערך הטילים האיראני. מטרת אלה עשויות לכלול גם את אתרי הגרעין האיראניים. איראן גם מנסה להרתיע את ארצות הברית מהמשך הסנקציות הכלכליות עליה ואף החמרתן, ומסיוע לגורמי אופוזיציה איראניים.
- להרתיע את ישראל מפני המשך התקיפות האוויריות נגד יעדי משמרות המהפכה וכוח קודס, ויעדי מיליציות שיעיות מחוץ לאיראן. איראן גם תבקש להרתיע את ישראל מתקיפת מערכי הטילים הנשלטים על ידי האיראנים ושלוחיהם בעיראק, בסוריה ובתימן, ובמצב קיצוני גם בלבנון ואולי אף באיראן עצמה. ומעל הכול, איראן תחתור להרתיע את ישראל מתקיפת אתרי הגרעין באיראן, ייתכן בגיבוי אמריקאי, ומהחבלות באתרים אלה, המיוחסות לישראל.
- נוסף על כך, איראן עלולה לנסות להרתיע מדינות במפרץ ובראשן ערב הסעודית משיתוף פעולה עם ארצות הברית – ואולי גם עם ישראל – מול איראן, ומנקיטת צעדים שיסייעו לנוכחותה ולפעילותה של ארצות הברית במרחב המפרץ.

כלי ההרתעה האיראנית – מערך הטילים

תפיסת ההרתעה של איראן בנויה בחלקה על נתוני היסוד של המדינה האיראנית. במונחים מזרח-תיכוניים, איראן היא מדינה בעלת שטח ואוכלוסייה גדולים. המבנה ההיררכי שלה מקנה לה הגנה טבעית ומקשה על יריביה לפלוש לתוכה. איראן שולטת על כל החוף המזרחי של המפרץ הפרסי, מגבול עיראק ועד גבול פקיסטן, ושליטה זו מאפשרת לה להשפיע על השיט במפרץ ועל יצוא הנפט דרכו, ולהפעיל אמצעים להרתעת יריביה הפועלים במפרץ. איראן היא המדינה בעלת האוכלוסייה

את יכולותיו של חזבאללה ואת האיום על ישראל. אולם מאז 2013 סוריה הפכה לנטל כלכלי על איראן, המעורר תרעומת בחוגים שונים באיראן. עוצמתה הצבאית של סוריה נפגעה קשות במלחמת האזרחים, והיא נזקקת לסיוע צבאי וכלכלי איראני בהיקפים גדולים. איראן גם אינה זוכה לסיוע חיצוני ממשי מול האיום האמריקאי: רוסיה אומנם משתפת פעולה עם איראן בתחום הצבאי והכלכלי ובתחום הגרעין, אך היא לא סייעה לה מול התקיפות הישראליות על היעדים האיראניים והשיעיים בסוריה, והיא מתחרה עם איראן על הובלת שיקומה של סוריה ועל השפעה בה.

ושלישית, איראן נחותה לעומת יריבותיה העיקריות בתחום הקונווציונלי, ובעיקר בתחום הכוח האווירי. חיל האוויר האיראני בנוי עדיין ממטוסים מיושנים יחסית מתוצרת ארצות הברית, רוסיה וסין, או מתוצרת עצמית, ואינו יכול להתמודד במצבו הנוכחי עם חילות האוויר של ארצות הברית ושל ישראל. מסיבה זו הוא מעולם לא הופעל בזירה הסורית מול התקיפות של חיל האוויר הישראלי. גם ההגנה האווירית האיראנית לא הפגינה יעילות רבה מול התקיפות הישראליות בסוריה.

יעדי ההרתעה בעיני איראן

תמונת האיומים בעיני איראן מעלה מסקנה חשובה: למרות נכסיה ויכולותיה של איראן, היא נדרשת להתמודד עם יריבים ואויבים בעלי עוצמה, בחלקם חזקים ממנה, ובראשם מעצמות-על. זו אינה גזירת גורל. בתקופת משטר השאה איראן הייתה בעלת ברית של ארצות הברית וניהלה יחסים קרובים עם ישראל. רק תחת המשטר האסלאמי ניתקה איראן ביוזמתה את יחסיה עם ארצות הברית וישראל, והיא משלמת מתוך בחירה את מחיר העוינות כלפיהן.

ההתמודדות עם מדינות בעלות עוצמה צבאית וטכנולוגית מחייבת את איראן לבנות יכולות שלא רק יקנו לה הגנה טובה אלא גם ירתיעו את יריביה מייזום התקפה נגדה – בין שמדובר בהתקפה נרחבת ובין במהלך מצומצם.

תפיסת ההרתעה של איראן מביאה בחשבון את יתרונה הצבאי והטכנולוגי הגדול של ארצות הברית ואת הצורך לאתר מענה ליתרון זה. בראייה האיראנית, מענה זה נשען על תפיסת הלוחמה האסימטרית, שאומצה על ידי המשטר האיראני עקב נחיתותו לעומת יריבים חזקים. תפיסה זו מחייבת, מצד אחד, לאתר ולנצל את נקודות התורפה הצבאיות והטכנולוגיות של היריב החזק, כך שלא יבואו לידי ביטוי מספיק ומכריע בעת

אבל גורמים אמריקאים חושדים שבכוונתה להגיע לכך. בינתיים איראן מאותתת כי ביכולתה לפגוע, גם במצב הנוכחי, בבסיסים אמריקאיים במזרח התיכון ובבעלות בריתה של ארצות הברית.

כלי ההרתעה החשוב ביותר שפיתחה איראן הוא מערך הטילים, הכולל בשלב הנוכחי טילים שונים עד טווח של 2,000 ק"מ, אך היא חותרת כנראה להאריך את הטווח.

למאגר זה מוסיפה איראן ארבעה מאפיינים חשובים. האחד, מערך הטילים האיראני מגוון: מלבד טילים בליסטיים הוא כולל טילים מסוגים שונים, וביניהם טילי שיט, טילי חוף-ים המגבירים את יכולתה של איראן לפגוע בכלי שיט במפרץ ולשבש את השיט בו, וכן כלי טיס בלתי מאוישים מסוג הטילים האיראניים שפגעו במתקני הנפט הסעודיים בספטמבר 2019; המאפיין השני – איראן משקיעה מאמץ מתמיד לשפר את דיוק הטילים, כדי לאפשר להם לפגוע בדיוקנות במטרות אסטרטגיות וצבאיות; השלישי – איראן בונה מאגרי טילים עבור המיליציות השיעיות שבפיקודה. אלו כוללים בראש וראשונה את מאגר הטילים והרקטות הגדול של חזבאללה, וכן את מאגרי הטילים של המיליציות השיעיות העיראקיות הקשורות באיראן והמאגר של המורדים החות'ים בתימן; המאפיין הרביעי – שמטבע הדברים אינו מוזכר על ידי איראן – אם וכאשר איראן תשיג נשק גרעיני, יגבר גם כושר ההרתעה הטומן בטיילים, שישימשו אמצעי שיגור עיקרי לנשק גרעיני.

בתחום הטילים יש לאיראן יתרון על רוב יריביה במזרח התיכון, ואלה רואים במערך הטילים איום מרכזי. עוצמת ההרתעה הטמונה בטיילים אינה קבועה והיא משתנה לאורך הזמן. יכולת ההרתעה של הטילים האיראניים תגבר ככל שאיכות הדיוק של הטילים תשתפר, ולגבי מדינות מרוחקות מאיראן – לדוגמה במערב אירופה – כושר ההרתעה יגבר גם כאשר טווח הטילים יגדל. מנגד, עוצמת ההרתעה הכרוכה בטיילים עשויה גם להצטמצם, לדוגמה כאשר יעלה בידי המדינה המאוימת לפתח או לרכוש מערכות הגנה יעילות נגד טילים. כך, הצלחתה של ישראל לפתח כמה שכבות של מערכות הגנה נגד טילים – היכולות לפעול בהצלחה נגד הרקטות והטילים שבידי איראן, חזבאללה וחמאס – צמצמה את כושר ההרתעה של יריבים אלה.

מטבע הדברים, למאגר הטילים האיראני יש יכולת הרתעה ניכרת כלפי יריבים נחותים ממנה מבחינה צבאית, כדוגמת ערב הסעודית. אבל למאגר יש אפקט הרתעתי גם כלפי מדינות שעוצמתן הצבאית עולה על זו

השנייה בגודלה במזרח התיכון, המאפשרת לה לגייס מספיק כוח אדם כדי לבנות מערכת צבאית גדולה, והכנסות הנפט מסייעות לה לרכוש ולפתח מערכות נשק מגוונות ולבנות תוכנית גרעין מתקדמת. נתונים אלה, נוסף על היותה המדינה השיעית הגדולה בעולם, מסייעים לה להתערב במדינות אחרות במרחב ולהשפיע על מדיניותן והתנהלותן.

שתי התפתחויות השפיעו במידה רבה על תפיסת ההרתעה של איראן. האחת היא המהפכה האסלאמית, ששינתה את אופי המשטר האיראני מיסודו והניעה אותו להגדיר מחדש את אויביו – ובראשם ארצות הברית וישראל – ואת דרכי ההתמודדות עימם. ההתפתחות השנייה היא מלחמת עיראק-איראן, שהמחישה לאיראן את כישלון ההרתעה שלה כלפי עיראק – שהפגיעה את האיראנים בפתיחת המלחמה ובהפעלת מערך טילים גדול ונשק כימי במהלכה – ואת הצורך לבנות כלי הרתעה מגוונים שיסייעו לה להתמודד עם אויביה החדשים.

כלי ההרתעה החשוב ביותר שפיתחה איראן הוא מערך הטילים, הכולל בשלב הנוכחי טילים שונים עד טווח של 2,000 ק"מ, אך היא חותרת כנראה להאריך את הטווח. עם פרוץ המלחמה עם עיראק בספטמבר 1980, לא היה בידי איראן מאגר כלשהו של טילים בליסטיים מעבר למערך רקטות לטווחים קצרים, בעוד שלעיראק היה מערך גדול של טילי 'סקאד' שנרכשו בברית המועצות. יתר על כן, במהלך המלחמה הפגיעה עיראק את איראן בירי מסיבי של טילים על הערים האיראניות. אומנם איראן מיהרה לרכוש טילים מכל הבא ליד – בעיקר מקוריאה הצפונית, מסוריה ומלוב – וב-1988 הגיבה בירי טילים משלה על ערים עיראקיות, במסגרת מה שנקרא "מלחמת הערים". אולם לעיראק היה יתרון ניכר בתחום הטילים, שתרם תרומה חשובה להחלטת איראן בקיץ 1988 להסכים לסיום המלחמה בתנאים לא נוחים עבורה, ובכללם הישארות כוחות עיראקיים בשטחים איראניים גם לאחר סיום המלחמה.

אולם איראן הפיקה את הלקח. מצד אחד, האיראנים התרשמו מיכולת הפגיעה של מערך הטילים העיראקי במטרות אזרחיות ומהשפעתה הקשה על מורל האוכלוסייה באיראן. מהצד האחר, לחיל האוויר האיראני ומטוסיו המיושנים לא הייתה יכולת להתמודד עם חילות האוויר של ארצות הברית ושל ישראל. כך נעשה מאגר הטילים שבידי איראן לכלי ההרתעה העיקרי שלה כלפי יריביה העיקריים – ארצות הברית, ישראל, ערב הסעודית וארגוני טרור הפועלים נגד איראן, ובראשם דאע"ש. לאיראן אין כיום טילים היכולים לפגוע ביבשת האמריקאית ויידרשו שנים עד שתייצר טילים ארוכי טווח,

גם אם איראן תשיג נשק גרעיני, ולמרות עוצמתו של האיום הטמון בו, כלי ההרתעה העיקרי של איראן לא יהיה בהכרח נשק זה. הסיבה לכך היא שלמרות חומרתו של האיום הגרעיני, הסיכון שאיראן תפעיל אותו נגד ישראל או נגד מדינות אחרות אינו נראה כיום גבוה. לכך כמה סיבות. לאיראן ברור שלישאל יש מאגר של נשק גרעיני, ואין תקדים לכך שמדינה בעלת נשק גרעיני הפעילה נשק זה נגד מדינה שגם ברשותה נשק כזה. אם איראן מעריכה שיש לישראל יכולת מכה גרעינית שנייה, קשה להניח שהיא תסתכן במכה גרעינית על ערים איראניות, שתהרוג מאות אלפי איראנים. יתר על כן, לאיראן ברורה מחויבותו של הממשל האמריקאי לדורותיו לקיומה ולביטחונה של ישראל, והממשל האיראני חייב להניח שהתקפה גרעינית על ישראל תוביל לתגובה אמריקאית קשה נגד ארצו. קשה עוד יותר להניח שאיראן תתקוף בנשק גרעיני את ארצות הברית עצמה, או אף בעלות ברית אחרות שלה כמו ערב הסעודית (קם, 2007).

מכאן עולה שגם אם איראן תשיג נשק גרעיני, הוא יישמר לטיפול באיום כלפיה במצבים קיצוניים, אם יופעל בכלל. ברוב המצבים, כלי ההרתעה העיקרי של איראן צפוי להמשיך להיות הכלי הנוכחי – מערך הטילים הגדול שלה. הדבר נכון גם לגבי יכולת ההרתעה של ישראל בעיני יריביה, ובכללם איראן. מצרים וסוריה יצאו למלחמה נגד ישראל ב-1973 בידיעה של ישראל היא לא תפעיל נשק גרעיני, וכנראה מתוך הערכה שישאל לא תפעיל נשק זה נגדן. ואילו כיום, סביר להניח כי איראן מעריכה שכלי ההרתעה של ישראל נגד המערך האיראני כוללים יתרונות כגון חיל אוויר מעולה, מודיעין איכותי, מערך הגנה נגד טילים ויכולת לפגוע במטרות בדייקנות בטווחים ארוכים. בו בזמן נראה שיכולת הגרעין של ישראל לא נתפסה עד כה בעיני איראן כרלוונטית ומאיימת, במצבי המתיחות שהתפתחו בין שתי המדינות.

הרתעה אווירית

במצב הנוכחי, חיל האוויר האיראני אינו משמש כנראה גורם מרתיע עיקרי בתפיסתה של איראן כלפי הזירה הסורית, כנראה משום שבאזור פעילים חילות אוויר הנהנים מעדיפות עליו, כדוגמת חילות האוויר האמריקאי והישראלי. עם זאת, בתחילת 2016 ניהלה איראן משא ומתן עם רוסיה לחתימה על עסקת נשק גדולה, שהייתה אמורה לכלול בין השאר מטוסי קרב מדגם סוחוי-30 ומערכות הגנה אווירית S-400 (קם, 2016). ככל הידוע, עד כה עסקה זו טרם נחתמה, אולם אם וכאשר איראן תקבל אמצעי לחימה אלה, סביר להניח שהם יישמשו גורם הרתעתי חשוב בתפיסה האיראנית.

של איראן, ובראשן ארצות הברית. הסיבה לכך היא שגם אם לארצות הברית יש יתרון צבאי ברור ומשמעותי על איראן, הממשל האמריקאי עשוי להירתע מעימות עימה, אם משום שאינו רוצה להסתבך בעימות נרחב במזרח התיכון, ואם משום שאיראן תוכל לפגוע באינטרסיו בנקודות כואבות – למשל בבעלות הברית של ארצות הברית או בחופש השיט במפרץ.

עד כה הפעילה איראן את מערך הטילים שלה נגד אויבים רק פעמים ספורות, ובדרך כלל ירתה טילים מעטים בלבד. איראן ירתה לראשונה טילים מעטים על מטרות אמריקאיות בעיראק בינואר 2020, בעקבות חיסול מפקד כוח קודס קאסם סולימאני, וכן ירתה ב-2017 וב-2018 טילים על מטרות דאע"ש בסוריה ועל מטרות מורדים כורדים בצפון עיראק. כמו כן ירתה 20 רקטות על כוחות צה"ל בגולן במאי 2018, בעקבות תקיפות אוויריות של צה"ל נגד יעדים איראניים ושיעיים בסוריה. מיעוט המקרים של ירי טילים על יעדים אמריקאיים וישראליים מלמד על כוונתה של איראן לחזק את כושר ההרתעה שלה כלפי יריביה ולאותת שבעתיד תגביר את עוצמת ירי הטילים כלפיהם, אך בינתיים היא מגלה זהירות ואיפוק כדי למנוע הידרדרות לעימות נרחב (זיתון ועמיתיו, 2018; קם, 2019; רובין, 2018; Eisenstadt, 2017).

גם אם איראן תשיג נשק גרעיני, ולמרות עוצמתו של האיום הטמון בו, כלי ההרתעה העיקרי של איראן לא יהיה בהכרח נשק זה. הסיבה לכך היא שלמרות חומרתו של האיום הגרעיני, הסיכון שאיראן תפעיל אותו נגד ישראל או נגד מדינות אחרות אינו נראה כיום גבוה.

הרתעה גרעינית

בשלב הנוכחי אין עדיין לאיראן נשק גרעיני, והיא טוענת שאין לה כוונה לפתח אותו. אולם מאז 1987 בונה איראן תוכנית גרעין מתקדמת ומדאיגה, וצריך להניח שזו נועדה בעיקרה לפיתוח נשק גרעיני. נראה כי בשלבים הראשונים נועדה חתירתה של איראן לנשק גרעיני להתמודד עם עיראק, שקדמה לאיראן במאמציה לפתח נשק גרעיני וגררה אותה למלחמה קשה וארוכה, שגם האיצה את תוכנית הגרעין האיראנית. לאחר שסדאם חוסיין איבד את עיקר כוחה הצבאי של עיראק בשתי מלחמות המפרץ, נועד הפיתוח הגרעיני באיראן לבנות מענה לשתי יריבות של איראן שכבר היה להן נשק גרעיני – ארצות הברית וישראל – ולהרתיען מלתקוף את איראן בנשק גרעיני. במקביל, פיתוח יכולת גרעין באיראן נועד גם לחזק את עוצמתה, מעמדה, השפעתה ונוכחותה באזור.

הרתעה איראנית: פיגועי טרור והמיליציות השיעיות

מאז המהפכה האסלאמית נכרך שמה של איראן בפיגועי טרור. בתחילה היו אלה פיגועים נגד יריבי המשטר באיראן ונגד מדינות שסייעו לעיראק במלחמתה נגד איראן. אולם מאז 1984 הוגדרה איראן על ידי הממשל האמריקאי מדי שנה בשנה, במסמך רשמי, כמדינה המעורבת ביותר בעולם בפיגועי טרור. הגדרה זו נובעת מהיקף הפיגועים המבוצעים על ידי איראן ושלוחיה, ומהעובדה שחלק מפיגועים אלה מבוצעים על פי הוראת צמרת המשטר ועל ידי גופים הנשלטים על ידיה. הכרה זו נובעת גם משיתוף הפעולה הנחשף לעיתים בין גורמי ביטחון איראניים לבין ארגוני טרור לא־איראניים כדוגמת אל־קאעדה. עם זאת, טרור הוא כלי הרתעה חשוב אך בעייתי: מאז הופעת אל־קאעדה ודאע"ש, מדינות רבות ובראשן המעצמות מתארגנות נגד פיגועי טרור, ואיראן תתקשה להרבות בהם ולהיות מואשמת כתומכת בטרור.

איראן רואה במערך המיליציות חלק מהעוצמה הצבאית ומיכולת ההרתעה שלה. מערך זה מאפשר לאיראן להציג גוש שיעי שלרשותו עוצמה צבאית מלוכדת, להתערב צבאית גם במדינות אחרות, לאחר הצלחת התערבותו בסוריה, ולפעול לעיצוב המשטרים במדינות שיש בהן אוכלוסייה שיעית.

רעיון המיליציות השיעיות אינו חדש בצמרת האיראנית. הוא החל להתפתח בתחילת שנות ה־80, זמן קצר לאחר המהפכה האסלאמית, עם הקמת ארגון חזבאללה הלבנוני – החשוב והנאמן בין המיליציות – על ידי איראן. כיום כולל מערך המיליציות מלבד חזבאללה מיליציות שיעיות עיראקיות הנאמנות לאיראן, מיליציה אפגנית ומיליציה פקיסטנית, ולאחרונה גם מיליציה סורית. איראן רואה במערך המיליציות חלק מהעוצמה הצבאית ומיכולת ההרתעה שלה. מערך זה מאפשר לאיראן להציג גוש שיעי שלרשותו עוצמה צבאית מלוכדת, להתערב צבאית גם במדינות אחרות, לאחר הצלחת התערבותו בסוריה, ולפעול לעיצוב המשטרים במדינות שיש בהן אוכלוסייה שיעית. ולא פחות חשוב, הוא מאפשר לאיראן לחסוך באבדות איראניות בלחימה ולתמרן מול הלחצים הפנימיים והחיצוניים עליה עקב התערבותה בסוריה ובעיראק; זאת על ידי הטלת האחריות לפעילות במדינות אחרות על המיליציות, בטענה שאנשי צבא איראנים אינם נלחמים בסוריה אלא מסתפקים ביעוץ בלבד (קם, 2017; McInnis, 2017).

בינתיים איראן פועלת להרחבת יכולת הפגיעה והטווח של כלי טיס בלתי מאוישים (כטב"מים) חמושים לביצוע תקיפות אוויריות ארוכות טווח, בצירוף טילים. הדוגמה הבולטת לכך היא ההתקפה האיראנית על מתקני הנפט בערב הסעודית בספטמבר 2019, שלטענת הממשל האמריקאי איראן שיגרה במהלכה תריסר טילי שיוט ועשרים כטב"מים לעבר המתקנים (רויטרס, 2019). בכך המחישה איראן שאינה נרתעת מפגיעה במתקני נפט מרכזיים ומשיבוש השיט במפרץ. אפשר להניח שהשימוש המרשים בשילוב של כטב"מים וטילי שיוט והפגיעה הקשה במתקני הנפט – ללא תגובה סעודית או אמריקאית – תרמו ליכולת ההרתעה האיראנית.

הרתעה איראנית במפרץ

תפיסת ההרתעה של איראן בתחום הימי מתמקדת בעיקר במרחב המפרץ הפרסי, אם כי לעיתים הצי האיראני פועל גם מעבר לו. כבר נאמר כי שליטתה של איראן בחוף המזרחי של המפרץ מקנה לה יכולת פעולה, פגיעה והשפעה ניכרת במפרץ כולו, כולל בצוואר הבקבוק שלו – מצרי הורמוז. יתר על כן, על בסיס לקחי מלחמת עיראק-איראן בנתה איראן יכולת ימית מגוונת. זו כוללת צוללות וצוללות ננס, ספינות טילים, סירות קטנות מהירות החמושות ברקטות או בטיילים, טילי חוף־ים, ארטילריה מהחוף, אלפי מוקשים ימיים ויחידות קומנדו מצי משמרות המהפכה, המאומנות להשתלט על ספינות. גם מיקום הזירה קרוב לבית ופני השטח מסייעים לאיראן – שליטתה בצד המזרחי של מצרי הורמוז ומבנה חוף המפרץ, הרווי במפרצים גדולים וקטנים שיחידות הצי האיראני יכולות להסתתר בהם ולתקוף בהפתעה.

כלים אלה מאפשרים לאיראן לבנות יכולת הרתעה ניכרת בתחום הימי במרחב המפרץ ובסביבתו, ובשנים האחרונות היא גם הרחיבה אותה. אולם מתוך הכרת יחסי הכוחות מול ארצות הברית, איראן נזהרת שלא לנקוט צעדים שיחייבו את הממשל האמריקאי להגיב עליהם בחומרה, כדי למנוע פגיעה וזעזועים בשוק הנפט העולמי. כך, איראן איימה כמה פעמים לחסום את מצרי הורמוז ולמנוע בכוח שיט במפרץ, אך מעולם לא עשתה זאת, משום שארצות הברית הזהירה שבמקרה כזה היא תפעיל כוח כדי לפתוח את המצרים ולאפשר את השיט במפרץ. וחשוב לא פחות, סגירת המפרץ תפגע גם ביצוא הנפט האיראני, וכבר בתקופת מלחמת עיראק-איראן הבינה איראן שסגירת המצרים תפגע בה לא פחות מאשר ביריביה.

למרות שאיראן חוששת כי הממשל האמריקאי מפעיל עליה לחצים כלכליים כבדים כדי ליצור תסיסה פנימית במדינה שתוביל להפלת המשטר, ספק אם יש בידו יכולת מספקת להרתיע את ארצות הברית מהכבדת איום זה. המענה האיראני האפשרי – איום על בעלות ברית של ארצות הברית; איום על יצוא הנפט מהמפרץ; גיוס רוסיה, סין ומדינות אירופיות להשפיע על הממשל האמריקאי לצמצם את לחציו על איראן – עלול שלא להספיק.

מרחבי ההרתעה העיקריים של איראן כלפי ארצות הברית הם המפרץ הפרסי ועיראק. שני מרחבים אלה גובלים באיראן ובשניהם מצויים כוחות אמריקאיים היוצרים איום כלפיה, ולכן היעד האסטרטגי האיראני הוא לצמצם נוכחות זו ולהרתיע את ארצות הברית מלפגוע באינטרסים איראניים. אולם עקב היתרון האסטרטגי האמריקאי, איראן נזהרת שלא לחצות את מה שנראה בעיניה "הקווים האדומים" של ארצות הברית, ונמנעת מנקיטת צעדים שיובילו להידרדרות לעימות נרחב. בין הצעדים המוגבלים שאיראן נקטה או עלולה לנקוט כלפי ארצות הברית, ראוי לציין כמה מהם.

ראשית, איראן מטרידה מכליות נפט וכלי שיט אחרים במפרץ – בעיקר כלי שיט של מדינות מערביות ומדינות המפרץ, ולעיתים גם של ארצות הברית. ההטרדות של השנים האחרונות נתפסו כתגובה על הסנקציות המחודשות שממשל טראמפ הטיל על איראן, וכדי להדגיש שאם יצוא הנפט שלה ייפגע, גם מדינות אחרות ייפגעו. אולם איראן מעולם לא סגרה את המפרץ, מהסיבות שצוינו לעיל. יתר על כן, גם בהטרדת כלי שיט אמריקאיים צריכה איראן להיזהר שלא לחצות את הקו האדום, מחשש מפני תגובה אמריקאית. באפריל 2020 הורה הנשיא טראמפ לצי האמריקאי להשמיד כל ספינת קרב איראנית שתטריד את הכוחות האמריקאיים בים, לאחר שכלי שיט של משמרות המהפכה סיכנו ספינות של הצי האמריקאי במפרץ (Kube, 2020).

שנית, איראן משמיעה איומים מילוליים כלפי יריבותיה, ובראשן ארצות הברית וישראל, מתוך שיקולי הרתעה. כך איראן מדגישה בפומבי שמערך הטילים הגדול שברשותה מגיע לטווח של 2,000 ק"מ, ובכך הוא מכסה את כל המזרח התיכון, ובכלל זה את כל היעדים הצבאיים האמריקאיים הנמצאים בו. גם שאיפתה של איראן להביא להוצאת הכוחות האמריקאיים מעיראק, המלווה מפעם לפעם בירי רקטות של מיליציות שיעיות על יחידות אמריקאיות בעיראק, תורמת ללחץ הרתעתי איראני על ארצות הברית. איראן גם מאיימת לפגוע בכלי שיט אמריקאיים שיאיימו על ביטחון השיט האיראני במפרץ. כך איים מפקד משמרות המהפכה גנרל חוסיין

לשימוש האיראני במיליציות יש לפחות שתי משמעויות לגבי תפיסת ההרתעה. האחת, לחשובות שבין המיליציות – לחזבאללה ולמיליציות העיראקיות – יש ניסיון רב בהפעלת פיגועי טרור ובלוחמה זעירה בסוריה, בעיראק ובלבנון. גם החות'ים צברו ניסיון לחימה ופיגועי טרור בתימן ובחצי האי ערב. במדינות הללו, הטרור והלוחמה הזעירה הם צורת לחימה עיקרית בעשור האחרון. זו גם בעיית הביטחון השוטף העיקרית של ישראל. ניסיון זה הקנה למיליציות ולאיראן יכולת הרתעה חשובה גם כלפי יריבות בעלות עוצמה כארצות הברית, ישראל וערב הסעודית. המשמעות השנייה נובעת מהעובדה שאיראן מספקת כמויות גדולות של טילים ורקטות לחזבאללה, למיליציות העיראקיות ולחות'ים, וכן לארגונים פלסטיניים ובראשם חמאס והג'האד האסלאמי. מערכי טילים אלה מעניקים עוצמה ניכרת לארגונים אלה ומהווים רכיב חשוב ביכולת ההרתעה של איראן.

התפיסה האיראנית: להרתיע את ארצות הברית

אפשר להניח שלהנהגה האיראנית ברור כי לארצות הברית יש יתרון צבאי, טכנולוגי וכלכלי משמעותי על איראן, וכי לזו האחרונה אין יכולת להתמודד עם העוצמה האמריקאית, כאשר היא מופעלת. על בסיס הנחת מוצא זו איראן חותרת לבנות יכולות צבאיות שירתיעו וישכנעו את הממשל האמריקאי כי למרות שהיתרון בצידו, ארצות הברית תשלם מחיר כבד אם תפגע באיראן. לשם כך איראן מפעילה במזרח התיכון כמה כלי הרתעה נגד ארצות הברית ובעלות בריתה, שתרמו לכך שבין שתי המדינות נוצרה מידה של הרתעה הדדית, אם כי לא מאוזנת.

למשטר האיראני אין כנראה ספק לגבי יכולתה של ארצות הברית לפגוע ביעדים איראניים, בתגובה להתגרות איראנית. ספקותיה של איראן נוגעים לנכונותו ונחישותו של הממשל האמריקאי לתקוף יעדים איראניים, כאשר היא מאיימת שארצות הברית תשלם מחיר כבד אם תפגע באיראן. ההערכה האיראנית שארצות הברית לא תמהר לתקוף באיראן גברה כנראה לאחר התקיפה האיראנית של מתקני הנפט בערב הסעודית בספטמבר 2019, כאשר הן ארצות הברית והן ערב הסעודית נמנעו מלהגיב על התקיפה באורח משמעותי. מצד שני, סביר להניח שחיסולו של מפקד כוח קודס קאסם סולימאני בידי האמריקאים חיזק את החשש האיראני שממשל טראמפ עלול להגיב בעוצמה על התגרויות איראניות בארצות הברית. חשש זה השתקף כנראה בכך שאיראן הגיבה בפרופיל נמוך בלבד על הריגתו המכאיבה של סולימאני, למרות היותו איש מפתח בצמרת האיראנית.

להעניק גיבוי לישראל בתקיפת אתרי הגרעין באיראן, כדי למנוע הידרדרות נרחבת במזרח התיכון כתוצאה מהתגרענותה של איראן.

אף על פי כן, יש להביא בחשבון שאיראן תגיע יום אחד לייצור נשק גרעיני. תוכנית הגרעין האיראנית קיימת מאז 1987, ואפשר להניח שמטרתה הסופית היא להגיע לנשק גרעיני. עד כה איראן הסתפקה במעמד של מדינת סף גרעין, והסכם הגרעין שעליו חתמה ב־2015 מחייב אותה שלא לפרוץ מעבר לסף הגרעין. אולם מאז יציאת ממשל טראמפ מהסכם הגרעין, גם איראן חרגה מהתחייבויות ההסכם והתקרבה לסף הגרעין. נשק גרעיני בידי איראן ייצור איום ברמה חדשה וכושר הרתעה חמור יותר כלפי ישראל וערב הסעודית. ישראל תראה בנשק גרעיני בידי איראן איום קיומי עליה, משום שלראשונה תהיה בידי מדינת אויב יכולת לפגוע בישראל פגיעה אנושה, כאשר גישתו הדיקטטורית של המשטר האיראני תחייב את ישראל להביא בחשבון את האפשרות של התקפה גרעינית עליה. אולם צריך לזכור את המגבלות בהפעלת נשק זה נגד ישראל: ישראל עשויה לפעול נגד אתרי הגרעין באיראן, אם יתברר שזו פורצת לעבר נשק גרעיני; איראן צריכה להביא בחשבון שלישאל יש יכולת מכה שנייה, אם תותקף בנשק גרעיני; וארצות הברית עלולה לפעול במלוא עוצמתה נגד איראן, אם זו תנסה להפעיל נשק גרעיני נגד ישראל.

למרות יכולת ההרתעה של ישראל כלפי איראן וחזבאללה, קיימת ביניהן הרתעה הדדית, משום שגם בטרם השיגה איראן נשק גרעיני, היא יצרה כושר הרתעה משלה כלפי ישראל.

עם זאת, למרות יכולת ההרתעה של ישראל כלפי איראן וחזבאללה, קיימת ביניהן הרתעה הדדית, משום שגם בטרם השיגה איראן נשק גרעיני, היא יצרה כושר הרתעה משלה כלפי ישראל. במרכזו מצוי מערך הטילים הגדול, הן של איראן והן של חזבאללה. כך, גם אם לישראל יש יתרונות על איראן ועל חזבאללה, בעיקר בתחום האווירי, ישראל צריכה להיזהר מנקיטת צעדים שיובילו לירי מסיבי של טילים לשטחה.

תפיסת היריבים: להרתיע את איראן

איראן אינה המדינה היחידה במזרח התיכון המשקיעה משאבים רבים בחיזוק כושר ההרתעה שלה ובהפעלתו מול יריביה. גם יריביה עושים זאת, ובראשם ארצות הברית וישראל, ובמידה פחותה ערב הסעודית ומדינות במפרץ. בעבר, עיראק תחת שלטון סדאם חוסיין הייתה

סלאמי שכלי שיט איראניים יפתחו באש על כל ספינה אמריקאית שתאיים על ביטחונם במפרץ. מפקד הצי של משמרות המהפכה אף הזהיר באפריל 2020 שבידי הצי מצויים טילי ים־ים לטווח 700 ק"מ. המפקד הקודם של צי משמרות המהפכה וכיום סגן מפקד המשמרות, אדמירל עלי פדאוי, הזהיר ב־2014 כי במקרה של מלחמה, איראן תטביע נושאות מטוסים אמריקאיות (Shabad, 2014).

התפיסה האיראנית: להרתיע את ישראל

המשטר האיראני רואה בישראל איום רציני – השני בחשיבותו לאחר האיום האמריקאי – ולכן חשוב בעיניו להרתיע אותה מפגיעה בנכסיו ובהשפעתו במרחב המזרח התיכון. בשנים האחרונות, העימות העיקרי בין איראן לישראל התנהל בזירה הסורית ובשוליה, כאשר חיל האוויר הישראלי תקף בה שוב ושוב מטרות של המיליציות השיעיות ושל משמרות המהפכה – זאת במגמה לשבש את ההתבססות האיראנית בסוריה ואת המאמץ האיראני לבנות חזית נוספת מול ישראל, ולשפר את מערך הטילים הגדול של חזבאללה בלבנון. עד כה לא עלה בידי איראן להרתיע את ישראל מהמשך תקיפות אלה, למרות האבדות הרבות והנזקים הכבדים שנגרמו לכוחות השיעיים והאיראניים מהתקיפות הישראליות. אומנם יש בידי האיראנים יכולות להגיב ולפגוע ביעדים בישראל כדי לנסות להרתיע אותה מהמשך התקיפות האוויריות, בעיקר באמצעות הפעלת מערכי הטילים שבידי חזבאללה בלבנון ובידי איראן עצמה. אבל כבר נאמר שעד כה איראן הפעילה ירי טילים בסוריה נגד יעדים ישראליים במקרים ספורים ובהיקף מצומצם בלבד. הדבר אינו מקרי. הוא משקף גישה איראנית זוהרה, כדי שלא לדרדר את העימות לממדים נרחבים, העלולים להוביל להתייבבות אמריקאית מעשית לצד ישראל, ואולי לתקיפת אתרי הגרעין באיראן.

אומנם עד כה ישראל לא ביצעה תקיפות אוויריות נגד יעדים צבאיים באיראן, אולם במשך השנים אירעו כמה פיצוצים ושריפות באתרי הגרעין האיראניים, כשאחת החמורות שבהן היתה הפיצוץ שאירע במתקן העשרת האורניום בנתנז באפריל 2021, שבו האשימה איראן את ישראל. סביר להניח שאיראן אכן מביאה בחשבון שבתרחיש של עימות נרחב, ישראל עלולה לתקוף יעדים אסטרטגיים באיראן ובראשם אתרי הגרעין – מסיבה כפולה: ישראל הבהירה שלא תאפשר לאיראן להגיע לנשק גרעיני, וישראל כבר תקפה בהצלחה פעמיים אתרי גרעין בסביבתה של איראן, בעיראק ובסוריה, כדי לבלום מדינות אלה מהשגת נשק גרעיני. יתר על כן, במצבים מסוימים, בעיקר אם איראן תחצה את הקו האדום לעבר נשק גרעיני, עלול הממשל האמריקאי

המשתייכת ל"מועדון הגרעין", שנדרשו ממנה 34 שנים ויותר כדי לפתח נשק גרעיני ועדיין לא השיגה אותו. הסיבה העיקרית לעיכוב זה היא המאמץ הבינלאומי, בהובלת ארצות הברית, למנוע מאיראן נשק גרעיני.

שנית, כבר נאמר כי מערכי הטילים של איראן וחזבאללה הם בסיס תפיסת ההרתעה שלה. איראן מאיימת מפעם לפעם להפעיל את מערכי הטילים הגדולים שלה ושל חזבאללה נגד אויביה – אפילו נגד ארצות הברית. כך, מפקד הזרוע האווירית של משמרות המהפכה הזהיר בספטמבר 2019 כי כל הבסיסים והספינות של ארצות הברית הממוקמים בטווח של 2,000 ק"מ מאיראן – באפגניסטן, בכווית, בעיראק, בקטר ובאיחוד האמירויות – נמצאים בטווח הפגיעה של הטילים האיראניים, ובמצב מלחמה איראן תכה ביעדים אלה (צימט, 2019). בפועל, הפעלת מערכי הטילים של איראן וחזבאללה נגד יעדים אמריקאיים וישראליים הייתה עד כה מצומצמת וזהירה, כדי שלא לגרור תגובה קשה נגד יעדים אסטרטגיים איראניים. לעומת זאת, איראן מוכנה להפעיל את מערך הטילים ביתר הרחבה נגד ערב הסעודית ונגד דאע"ש וארגונים אחרים בעיראק ובסוריה.

שלישית, ההתבססות האיראנית בסוריה היא המאחז האזורי החשוב ביותר של איראן. היא נועדה להקנות לאיראן שליטה ומסדרון מעבר במרחב שבין מערב איראן לים התיכון, להחמיר את האיום על ישראל, לחזק את קשריה עם האוכלוסייה השיעית בעיראק ובלבנון ולהבטיח את המשך שלטונו של משטר אסד. אלא שאיראן נתקלה במאמץ ישראלי לערער את ההתבססות האיראנית באמצעות מאות תקיפות אוויריות על הכוחות האיראניים והמיליציות השיעיות בסוריה ובעיראק, ונגד המאמץ האיראני להעביר אמצעי לחימה מתקדמים לחזבאללה ולשפר את איכותו של מערך הטילים שבידיו. עד כה איראן לא מצאה מענה לתקיפות הישראליות, למרות הנפגעים והנזקים הרבים שנגרמו לה, ולא איתרה דרך להרתיע את ישראל כך שתפסיק אותן. הסיבות לכך הן חולשתו של חיל האוויר האיראני, שנמנע מלהופיע בזירה הסורית, אייזתו של מערך ההגנה האווירית בזירה וחוסר ניסיונם של הכוחות האיראניים והשיעיים בלחימה במרחק מאות קילומטרים מהבית.

ולבסוף, לפיגועי טרור יש משמעות הרתעתית. מעצמות חוששות להתערב בלחימה במזרח התיכון, בין השאר מחשש שכוחותיהן ייפגעו מהתקפות טרור. לצבא האמריקאי, שהשתלט על עיראק ב-2003 ושהה בה עד 2011, היו כ-4,500 חיילים הרוגים. רובם הגדול נהרגו מפיגועי טרור ולוחמת גרילה שבוצעו על ידי מיליציות עיראקיות. הניסיון הקשה של הכוחות האמריקאיים

המדינה הערבית העיקרית שהיה בכוחה להרתיע ולבלום את איראן. אולם מאז שתי מלחמות המפרץ הצטמצמו מאוד כוחה הצבאי של עיראק, ואין בכוחה להרתיע את איראן.

כלי ההרתעה המגוונים ביותר מופעלים בידי ארצות הברית, והם כוללים אמצעים משני סוגים: צעדים צבאיים ולחצים כלכליים. בדרך כלל, מאז שנות ה-90 הממשלים האמריקאיים משתמשים לעיתים באיומים לנקוט צעדים צבאיים נגד איראן ושלוחיה, בעיקר עקב הפעלת טרור על ידי איראן וחתירתה לפיתוח נשק גרעיני. ממשלים אלה השתמשו בניסוח שלפיו כל האופציות לבלית איראן נמצאות על השולחן, כולל האופציה הצבאית. אך הם העדיפו שלא להפעיל את האופציה הצבאית, כדי שלא להסתבך בלחימה נרחבת כדוגמת הלחימה בעיראק ובאפגניסטן. כך, ממשלים כדוגמת ממשל אובמה, ובעיקר ממשל טראמפ, העדיפו להפעיל סנקציות כלכליות כבדות על איראן, שכן התברר שהיא רגישה ללחצים אלה, משום שהם עלולים להוביל לתסיסה פנימית ולסכן את יציבות המשטר באיראן.

באמצעות לחצים ואיומים אלה מבקשים יריביה של איראן, בראש וראשונה, להרתיע אותה מהמשך מאמציה בכמה תחומים עיקריים:

- לעצור את פריצתה האפשרית לעבר נשק גרעיני.
 - למנוע את שיפורם והפעלתם של מערכי הטילים – הן של איראן והן של חזבאללה.
 - למנוע את ההתבססותה של איראן בסוריה ואת הרחבת השפעתה גם בעיראק ובלבנון – שמטרתן ליצור איום נוסף על ישראל ולבנות גשר יבשתי מאיראן לים התיכון.
 - להפסיק את מעורבותה הנרחבת של איראן בפיגועי טרור – במישרין באמצעות חזבאללה, ובסיוע למיליציות שיעיות נוספות.
 - להגביר את נוכחותה והשפעתה של ארצות הברית במרחב המפרץ ובעיראק, כדי לצמצם את השפעתה של איראן במרחב זה ולבלום את ניסיונותיה לשבש את השיט ואת יצוא הנפט של מדינות המפרץ.
- עמידתה של איראן מול מאמצי ההרתעה של יריביה היא מעורבת. מצד אחד, למאמצי ההרתעה יש הישגים, ובתחומים מסוימים אין לאיראן מענה ראוי לאתגרים שמאמצים אלה מעמידים בפניה. מהצד האחר, איראן אינה מוותרת על השגת הנשק, התקדמותה בתחום זה מקרבת אותה לעברו, וכיום היא נמצאת במרחק של כמה חודשים מהחלטה לפתח את הנשק עד שתשיג אותו. ראשית, המאמץ לעצור את איראן בדרך לנשק גרעיני אומנם טרם בלם אותה, אך אין להוציא מכלל אפשרות שיעשה זאת בעתיד. תוכנית הגרעין האיראנית החלה ב-1987, בשלהי מלחמת עיראק-איראן. אין שום מדינה

מענה לסנקציות הכלכליות שהממשל האמריקאי מטיל עליה, שטמונה בהן גם סכנה ליציבות המשטר האיראני. איראן גם מודעת היטב ליחסים המיוחדים בין ארצות הברית לישראל, העשויים לתרום למתן גיבוי אמריקאי לפעולה ישראלית נגד איראן.

לאיראן אין גם מענה למאות התקיפות של חיל האוויר הישראלי נגד מטרות איראניות והמיליציות השיעיות בסוריה ובעיראק, המקשות על ההתבססות האיראנית בסוריה, ואיראן אינה מגיבה כמעט על תקיפות אלה. על התגובה האיראנית מקשה גם העובדה שאיראן והמיליציות השיעיות פועלות במרחק של מאות קילומטרים מאיראן, וחיל האוויר האיראני נחות לעומת חיל האוויר הישראלי ואינו פעיל בזירה הסורית. אומנם יש לאיראן אפשרות להגיב על התקיפות בירי טילים מאיראן או ממערך הטילים של חזבאללה, אבל כנראה ברור למשטר האיראני שבמקרה זה תגובת ישראל תהיה קשה, אולי אפילו כלפי אתרי הגרעין. הוא הדין לגבי ירי טילים על מטרות אמריקאיות. איראן מבינה כנראה שמטחי טילים מסיביים על יעדים אמריקאיים יובילו בהכרח לתגובה אמריקאית קשה.

כבר נאמר כי איראן רואה בשימוש בפיגועי טרור כלי הרתעה חשוב, אולם היא חייבת להיזהר שלא להרבות בפיגועים ולהפוך את השימוש בהם לשיטה – בעיקר נגד יעדים אמריקאיים. זאת משום שבמקרה זה הממשל האמריקאי יגיב בחומרה נגדה, כולל באמצעות הקמת חזית של מדינות נגד הפעלת טרור על ידי איראן. זו אחת הסיבות לכך שאיראן מפעילה את שלוחיה – ובעיקר חזבאללה – בביצוע פיגועי טרור, כדי לטשטש את מעורבותה בטרור.

כושר ההרתעה עשוי לעבור תנודות לאורך הזמן, לטוב או לרע. תנודות אלה יכולות לנבוע משינויים ביכולת הצבאית או בהנהגה של אחד הצדדים, משינויים במצב בעלי הברית או ממהלך דרמטי של אחד היריבים, המשפיע על עוצמת הדימוי שהוא מקרין. כך, חיסולם של מפקד כוח קודס קאסם סולימאני ושל ראש תוכנית הגרעין האיראנית מוחסן פח'ריזאדה חיזק כנראה את כושר ההרתעה של הממשל האמריקאי ושל ישראל, מאחר שאיראן לא הגיבה עד כה על מבצעי ההתנקשויות המפתיעים.

שאלה פתוחה היא כיצד תיתפס עוצמת ההרתעה של ממשל ביידן בעיני איראן, לעומת קודמו. אין ספק שהנשיא טראמפ הוביל גישה מרתיעה כלפי איראן, ובמרכזה יציאת ארצות הברית מהסכם הגרעין והחמרת הסנקציות על איראן. אפילו בגישתו של הנשיא אובמה היו נימות מרתיעות. כך אובמה הדגיש במארס 2012 שהן איראן והן ישראל צריכות להתייחס ברצינות לאפשרות

בעיראק ובאפגניסטן הרתיע את הממשל האמריקאי וממשלות אחרות במידה רבה מהסתבכות בלחימה קרקעית עם כוחות איראניים ושיעיים.

משמעויות

המשטר האיראני נדרש להתמודד עם יריבים בעלי עוצמה, המציבים מולו אתגרים ואיומים צבאיים, כלכליים ומדיניים. המענה האיראני לאתגרים אלה הוא בניית מערך של כלים להרתעת יריביו, ובמרכזו מאגר ענק של טילים באיראן עצמה, וכן בידי מיליציות שיעיות ובראשן חזבאללה. למערך זה יכולת הולכת ומשתפרת לפגיעה ביעדים שונים ברחבי המזרח התיכון, לרבות בישראל. מענה זה כולל גם הפעלת מיליציות שיעיות ללחימה קרקעית, המקנות לאיראן יכולת להעביר כוחות ונשק למרחקים, לבנות השפעה ולפעול ביתר גמישות במרחב גדול. על אלה נוסף מערך ימי גדול המאיים לשבש את השיט ואת יצוא הנפט דרך המפרץ, ואשר מופעל בעיקר במפרץ הפרסי, אך יכול גם לחרוג ממנו. נוסף על אלה, איראן מפעילה רשת של ארגוני טרור הפועלת במזרח התיכון, אך לעיתים גם מעבר לו.

אין ספק שלבניית מערך ההרתעה על ידי איראן יש השפעה לא מבוטלת, גם אם לחלק מיריביה יש עוצמה צבאית ניכרת. ארצות הברית לא הגיבה על הפלת כטב"ם ביון אמריקאי גדול ביוני 2019 באזור מצרי הורמוז, מעבר להחלטה לשלוח 1,000 חיילים אמריקאים נוספים למזרח התיכון. וחשוב מכך, הממשל האמריקאי לא הגיב במידה משמעותית על התקיפה האיראנית של מתקני הנפט בערב הסעודית בספטמבר 2019, מחשש שתגובתו תוביל לעימות נרחב עם איראן. ישראל תוקפת מאז 2014 יעדים איראניים ומיליציות שיעיות בסוריה ובעיראק, אבל עד כה לא תקפה את מערכי הטילים הגדולים באיראן ובידי חזבאללה, שלא לדבר על תקיפת אתרי הגרעין של איראן. למרות שהתרחיש של הפעלת מערכים ואתרים אלה מדאיג את ישראל הרבה יותר, הסיבה העיקרית לרתיעתה של ישראל היא החשש שתקיפות כאלה יובילו להידרדרות נרחבת ורוויית סיכונים בלחימה עם איראן.

אבל גם איראן נזהרת שלא לעבור את הקו האדום ונמנעת מנקיטת צעדים העלולים להוביל לעימות נרחב, שבו ארצות הברית ואפילו ישראל ינצלו נקודות תורפה באיראן. ואכן, בעשור האחרון התבלטו גם נקודות התורפה במערך ההרתעה האיראני, שאינו עונה על כל המצבים. ראשית, גם אם ארצות הברית נזהרת שלא להסתבך בעימות נרחב עם איראן, אין ספק שהמשטר האיראני מכיר בעדיפות האמריקאית, והוא נזהר מלגרור את ארצות הברית לעימות נרחב. יתר על כן, לאיראן אין

הגרעין האיראני, אלא גם באיום הנובע כבר עתה ממאגרי הטילים הנזכרים ובדרכים לבלום אותם.

ד"ר אפרים קם הוא חוקר בכיר במכון למחקרי ביטחון לאומי ולשעבר סגן ראש המכון. שירת בדרגת אלוף-משנה בחטיבת המחקר באגף המודיעין של צה"ל עד שנת 1991. ד"ר קם מתמחה בבעיות ביטחון של המזרח התיכון ובעיקר בנושא האיום האיראני, במודיעין אסטרטגי ובסוגיות ביטחון לאומי של ישראל. הוא גם מחברם של הספרים **מתקפת פתע ומן הטרור ועד הגרעין: משמעותו של האיום האיראני**. ephraimk@inss.org.il

מקורות

- הרכבי, י' (1990). **מלחמה ואסטרטגיה**. משרד הביטחון, עמ' 221-224. זיתון, י', ראב"ד, א', סלאמה, ד' ואוסמו, ל' (2018, 10 במאי). איראן שיגרה 20 רקטות לגולן, צה"ל תוקף בסוריה. <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-5256061,00.htm>
- פינקו, א' (2017). **התמודדות הצד הנחות במערכה ימית אסימטרית**. קתדרת חייקין לגאואסטרטגיה, אוניברסיטת חיפה, עמ' 15-16; 65. צימט, ר' (2019, 6 באוקטובר). מאפייני הפעילות ההתקפית הצבאית האיראנית בחודשים האחרונים מעידים, כי איראן מעדיפה פעילות ישירה של כוחותיה על פני הפעלת ארגונים שליחים (Proxies). מרכז המידע למודיעין ולטרור על שם אלוף מאיר עמית במרכז למורשת המודיעין — מל"מ. https://www.terrorism-info.org.il/app/uploads/2019/10/H_221_19.pdf
- קם, א' (2004). **מן הטרור ועד הגרעין: משמעותו של האיום האיראני**. משרד הביטחון ומרכז יפה למחקרים אסטרטגיים, אוניברסיטת תל אביב, עמ' 25-59.
- קם, א' (2007). **איראן גרעינית: משמעות ודרכי פעולה, מזכר 87**. המכון למחקרי ביטחון לאומי, 43-50.
- קם, א' (2016). רוסיה ואיראן: הילכו שניים יחדיו? **עדכן אסטרטגי, 10** (2), המכון למחקרי ביטחון לאומי. <https://strategicassessment.inss.org.il/wp-content/uploads/antq/f-3632322951.pdf>
- קם, א' (2017). לגיון הזרים השיעי של איראן. **עדכן אסטרטגי, 20** (3), המכון למחקרי ביטחון לאומי. <https://strategicassessment.inss.org.il/wp-content/uploads/antq/f-3135562885.pdf>
- קם, א' (2018). האם האופציה הצבאית מול איראן תחזור אל השולחן? **עדכן אסטרטגי, 21** (3), המכון למחקרי ביטחון לאומי.
- קם, א' (2019). מערך הטילים — כלי ההרתעה העיקרי של איראן. **עדכן אסטרטגי, 22** (1), המכון למחקרי ביטחון לאומי. <https://www.inss.org.il/he/publication/irans-missile-system-the-principal-means-of-deterrence>
- רובין, ע' (2018, 23 בנובמבר). **טילים כנושאי הדגל של חזון המשטר האיראני**. מכון ירושלים למחקרים אסטרטגיים. <https://jiss.org.il/he/rubin-missiles-as-the-flag-bearers-of-the-iranian-regimes-vision/>
- רויטרס (2019, 16 בספטמבר). "איראן שיגרה 12 טילי שיוט ו-20 רחפנים משטחה בתקיפה על מתקן הנפט הסעודי". **מעריב**. <https://www.maariv.co.il/news/world/Article-719364>
- Eisenstadt, M. (2017, March 29). *Testing the limits: Iran's ballistic missile program, sanctions, and the IRGC*. The Washington Institute for Near East Policy.

של מהלך אמריקאי נגד אתרי הגרעין באיראן, אם כי התנאים למהלך כזה טרם הבשילו. בתקופת ממשל אובמה פיתחה ארצות הברית אמצעי לחימה בעלי יכולת לחדור את המיגון של מתקני הגרעין האיראניים ולגרום להם נזק רב (קם, 2018; Goldberg, 2012). לעומתם, ממשל ביידן נוקט בינתיים גישה הנראית רכה יותר כלפי איראן וסוגיית הגרעין. לעת עתה הוא אינו מתייחס לאופציה הצבאית כלפי הגרעין האיראני. אומנם הוא מבטיח שאיראן לא תגיע לנשק גרעיני בתקופת ממשלו, אך הוא טרם הבהיר כיצד הדבר ייעשה. גישה זו עלולה להיתפס על ידי איראן כהפגנת חולשה, העלולה לפגוע בכושר ההרתעה של ארצות הברית. עם זאת, ייתכן שעדיין מוקדם לשפוט את יכולת ההרתעה של ממשל ביידן, ויש להמתין ולראות כיצד ינהג אם איראן תנסה לפרוץ לעבר נשק גרעיני.

משמעות הדברים היא שבנתונים הנוכחיים יש לישראל מרחב פעולה להמשיך לפגוע ביעדים איראניים ושיעיים בסוריה ובעיראק — כפי שחיל האוויר הישראלי אכן עושה. עם זאת, עקב אבדותיה הרבות של איראן באמצעי לחימה ובנפש והפגיעה בכושר ההרתעה שלה, היא מחפשת מענה שירתיע את ישראל מהמשך התקיפות — בתחום התגובות ההתקפיות ו/או בתחום ההגנה האווירית. לפיכך, יש להביא בחשבון כי למרות שעד כה איראן לא הגיבה בעוצמה ממשית על התקיפות האוויריות, היא עלולה לנסות להגיב עליהן במהלך משמעותי שיחזק את כושר ההרתעה שלה. מהלך כזה עלול להינקט, בין השאר, בעקבות תקיפה ישראלית מכאיבה, שבה ייפגעו לוחמים איראנים רבים או מתקן איראני אסטרטגי.

לעומת המאמץ האיראני לבנות מאחז אסטרטגי בסוריה ובעיראק, שעד כה נתקל בקשיים, איראן בונה שלושה בסיסי הרתעה גדולים יותר — מערך הטילים הענק באיראן; מערך הטילים הגדול והמתפתח של חזבאללה, שלאיראן יש השפעה ישירה על הפעלתו; ומעל הכול, התשתית והיכולת לפיתוח נשק גרעיני בעתיד. שלושת הרכיבים הללו — שאפשר להוסיף עליהם את מאגרי הטילים שבידי המיליציות השיעיות העיראקיות הקשורות באיראן ובידי החות'ים בתימן — מהווים את האיום הביטחוני המרכזי על ישראל. על עוצמת ההרתעה של שלושת הרכיבים הללו תעיד העובדה שעד כה ישראל טרם ניסתה לפגוע בהם, למרות שברורה לה חומרת האיום הטמון בהם. איום זה מופנה לא רק נגד ישראל אלא גם נגד ארצות הברית ובעלות בריתה הערביות, ובראשן ערב הסעודית. משום כך חשוב שישראל תדון עם הממשל החדש בווינגטון לא רק בטיפול באיום

McInnis, J. M. (2017). Proxies: Iran's global arm and frontline deterrent. In K. H. Hicks & M. G. Dalton, (eds.), *Deterring Iran after the nuclear deal* (pp. 25-33). Center for Strategic & International Studies. <https://cdn.mashregnews.ir/d/2017/04/13/0/1904958.pdf>

Shabad, R. (2014, June 5). *Iranian admiral says US aircraft carriers would be targeted in war*. The Hill. <https://thehill.com/policy/international/205283-iranian-official-says-us-warships-a-target-in-case-of-war>

<https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/testing-limits-irans-ballistic-missile-program-sanctions-and-irgc>

Goldberg, Jeffrey, *Obama to Iran and Israel: "As President of the United States, I Don't Bluff"*, The Atlantic, March 2, 2012.

<https://bit.ly/3kU9rCj>

Kube, C. (2020, April 22). *Trump tweets order to 'destroy' Iranian boats. Pentagon calls it a warning*. NBC News. <https://www.nbcnews.com/news/military/trump-tweets-order-destroy-iranian-boats-pentagon-calls-it-warning-n1189876>

הדמוגרפיה של ישראל בפתח עשור חדש: משמעויות לאומיות

שמואל אבן

מאמר זה מציג נתונים דמוגרפיים עדכניים של ישראל ומצביע על משמעותם. כמה מהם קשורים למגפת הקורונה, שהתבטאה עד כה ב"תמותה עודפת" ובצמצום העלייה לישראל. אפילו אם מדובר בתופעה חולפת, משבר הקורונה הבליט את ההרכב המגזרי של אוכלוסיית ישראל, בעוד המשבר הפוליטי, שהחל עוד קודם, מבליט גם את הפלגנות באוכלוסייה היהודית הלא־חרדית (כ־62 אחוזים מהאוכלוסייה). במבט רב־שנתי – נמשך הגידול המהיר של אוכלוסיות החברה החרדית והערבית (בייחוד תת־המגזר הבדואי) שהזדהותן עם המדינה מסויגת, השתתפותן בכוח העבודה נמוכה והיקף גיוסן לשירות צבאי מצומצם. מה זה אומר לגבי עתידה של ישראל כמדינה יהודית, דמוקרטית, מפותחת וצומחת בעשורים הבאים, ומה ניתן לעשות בקשר לזה? מאחר שהדמוגרפיה הפלסטינית בארץ ישראל שזורה בזו היהודית, מהם הנתונים והתחזיות הדמוגרפיות המשולבות לעשורים הבאים ומה המשמעויות שלהם?

מילות מפתח: דמוגרפיה, ביטחון לאומי, תחזית, מדינה יהודית, חרדים, פלסטינים

מבוא

מטרת מאמר זה להציג נתונים עיקריים על הדמוגרפיה של מדינת ישראל בפתח העשור החדש ולנתח את המשמעויות הלאומיות שלהם – ובייחוד את השפעתם על זהותה של ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית ועל דמותה כמדינה ליברלית ומפותחת. המאמר כולל שני חלקים: בחלק ראשון – תיאור עיקרי תמונת המצב הדמוגרפית על סמך נתונים כמותיים נבחרים, לרבות השלכות מגפת הקורונה על הדמוגרפיה, תחזית הלמ"ס עד 2065 ונתונים על הדמוגרפיה הפלסטינית. בחלק השני – הצגת משמעויות באמצעות שתי סוגיות: האתגר הדמוגרפי הפנימי והשפעתו על צביונה של ישראל כמדינה דמוקרטית, ליברלית ומפותחת; והאתגר הדמוגרפי המדיני בהיותה של ישראל מדינה יהודית ודמוקרטית. סוגיות אלה העסיקו חוקרי דמוגרפיה גם בעבר (למשל, ביסטרוב וסופר, 2010).

דמוגרפיה היא תחום ידע העוסק באיסוף ובמחקר מאפיינים של אוכלוסיות. נתונים דמוגרפיים מקבלים את משמעותם או מהווים משתני מדיניות בתוך הקשר, רזולוציה וקבועי זמן מסוימים, בהתאם לצרכים מסוימים ומנקודות מבט של אנשים מסוימים. הבחירה להציג נתונים מסוימים ולא אחרים מתוך מגוון הנתונים הדמוגרפיים היא אמירה בפני עצמה. למשל, העמדת נתונים בקטגוריה של "יהודים ואחרים לא־יהודים" (ראו תחזית למ"ס, 2018א). ההגדרות הדמוגרפיות של קבוצות אוכלוסייה משמשות גם לצרכים פוליטיים ומדיניים. לדוגמה: במסגרת המאבק הערבי בישראל וטענת "זכות השיבה", זכו הפליטים הפלסטינים להגדרה דמוגרפית ייחודית ומרחיבה שהוכרה על ידי האו"ם, המקנה להם, לצאצאיהם ולצאצאיהם צאצאיהם לדורות מעמד של פליטים, וזאת בשונה ממעמדם של פליטים אחרים בעולם כגון פליטי המלחמה הנמשכת בסוריה. נתוני הדמוגרפיה וההון האנושי של ישראל, כמו גם של מדינות אחרות, הם ממאפייני דמותה של המדינה. ישראל נוהגת להשוות עצמה למדינות המפותחות גם בתחום זה. הדמוגרפיה היא אחד מהיסודות שעליהם ניצב הביטחון הלאומי והקשר בין תחומים אלה הוא מגוון. מקורה של אוכלוסיית המדינה הוא ריבוי טבעי והגירה, מהאוכלוסייה נגזר ההון האנושי, וממנו כוח העבודה למגזר האזרחי וחיללים לצבא. תפיסת הביטחון של ישראל, עוד מימי בן־גוריון, עוצבה על בסיס פתרונות שמניחים נחיתות דמוגרפית כמותית, אך יתרון איכותי אנושי של ישראל מול הערבים. גם פריסת האוכלוסייה – ההתיישבות – נחשבה כחלק מתפיסת הביטחון. להרכב האוכלוסייה מבחינה מגזרית השפעה על מידת הלכידות הלאומית. במדינות שונות כמו לבנון ועיראק, ההתפלגות העדתית היא גורם מערער יציבות. בישראל ישנם מגזרים שאינם מזדהים עם המדינה הציונית ואינם נוטלים חלק בשירות הצבאי. האם גם בישראל טמון זרע של אי־יציבות לטווח ארוך?

אחד המקורות החשובים לנתונים הדמוגרפיים הוא מפקד אוכלוסין. המפקד משמש עוגן לאומדנים שיופקו בשנים שאחריו, תוך הסתייעות בסקרים. המפקד האחרון בוצע בישראל בשנת 2008. הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (הלמ"ס) נערכת לבצע את מפקד האוכלוסין הבא של מדינת ישראל – "מפקד האוכלוסין והדיוור 2022" – שמטרתו לקבל תמונה מלאה ומהימנה של אוכלוסיית המדינה ומאפייניה, ובכלל זה נתונים דמוגרפיים, חברתיים וכלכליים בכל יישוב בארץ (למ"ס, 2019) (בגלל מגפת הקורונה נגרם עיכוב של מספר חודשים בביצוע המפקד).

להרכב האוכלוסייה מבחינה מגזרית השפעה על מידת הלכידות הלאומית. במדינות שונות כמו לבנון ועיראק, ההתפלגות העדתית היא גורם מערער יציבות. בישראל ישנם מגזרים שאינם מזדהים עם המדינה הציונית ואינם נוטלים חלק בשירות הצבאי. האם גם בישראל טמון זרע של אי־יציבות לטווח ארוך?

חלק א: עיקרי תמונת המצב הדמוגרפית והתחזית

גודלה של אוכלוסיית ישראל והרכבה בשנת 2020

שנת 2020, שנת סיום העשור, תיזכר כשנה שבה פרצה מגפת הקורונה, ויש לכך ביטוי גם בנתונים הדמוגרפיים. בסוף שנת 2020 מנתה אוכלוסיית ישראל 9.293 מיליון תושבים (השוואה לשנים קודמות ראו בלוח 1). נתונים אלה כוללים את תושבי מזרח ירושלים ואינם כוללים את אוכלוסיית העובדים הזרים, שמנתה בסוף 2019 כ־167 אלף נפש (למ"ס, 2020ח).

במהלך שנת 2020 לבדה גדלה אוכלוסיית ישראל ב־1.67 אחוזים בלבד, לעומת 1.93 אחוזים בשנת 2019, או ב־1.9 אחוזים בקצב שנתי בעשר השנים האחרונות (למ"ס, 2020א). הסיבה העיקרית לכך היא מגפת הקורונה, שהביאה לירידה זמנית במספר העולים לישראל ולעלייה בתמותה, בעיקר של אוכלוסייה מבוגרת. יצוין כי קצב גידול האוכלוסייה בישראל הוא הגבוה מבין המדינות המפותחות, הודות לרמת הפריון

ילודה ותמותה בשנת 2020 – בצל הקורונה

לפי נתוני הלמ"ס (2020ח), בשנת 2020 נולדו בישראל 176 אלף תינוקות (177 אלף בשנת 2019): 73.8 אחוזים מהתינוקות נולדו לאימהות יהודיות, 23.4 אחוזים לערביות ו-2.8 אחוזים לאחרות. השפעות מגפת הקורונה על הילודה בישראל יתבהרו רק במהלך 2021. בתחילת פברואר 2021 אמר פרופ' רוני מימון, מנהל חטיבת נשים ויולדות במרכז הרפואי שמיר (אסף הרופא) ויו"ר האיגוד הישראלי למיילדות וגinekולוגיה, כי "בשלב ראשון יש ירידה במספר הלידות ביחס לשנים קודמות; כנראה שהדבר מושפע מחששות, תנאים כלכליים ועוד. אנחנו ממש לא בבייבי בום, יותר בבייבי דפציט" (בחור ניר, 2021). בשנת 2020 נפטרו בישראל 48,688 בני אדם. נתון זה חריג ומשקף גידול של 2,710 במספר הנפטרים לעומת שנת 2019. לשם השוואה, ההפרש במספר הנפטרים בין שנת 2019 לשנת 2018 היה 1,450, בשנת 2018 היו פחות 65 נפטרים מאשר בשנת 2017, ובין שנת 2016 לשנת 2017 היה גידול של 625 נפטרים בסך הכול (למ"ס, 2021ב). יצוין שהאומדן הראשוני של הלמ"ס היה 50 אלף נפטרים בשנת 2020 (למ"ס, 2020ח), אך גם הנתון המתוקן הוא עדיין גבוה ומשקף "עודף תמותה".

עוד בעניין זה, לפי הודעת הלמ"ס (2020) המתייחסת למגפה בחודשים מארס-אוקטובר 2020, שיעור הפטירה בתקופה זו היה גבוה ב-9 אחוזים (2,586 נפטרים) מהשיעור בחודשים המקבילים בשנת 2019, ובאוגוסט-אוקטובר 2020 נפטרו 2,207 אנשים יותר מאשר בתקופה המקבילה בשנת 2019. לפי משרד הבריאות, מספר הנפטרים מקורונה בישראל הגיע ב-31 בדצמבר 2020 ל-3,347, ונכון לסוף מארס 2021 נמנו כבר למעלה מ-6,200 נפטרים (משרד הבריאות, 2021). לדעת הלמ"ס, בתקופת מגפת הקורונה "עודף תמותה" הוא מדד מקיף ואמין יותר מהנתונים על התמותה הישירה. מדידת עודף התמותה מאפשרת להעריך את היקף התמותה מעבר לתמותה הידועה מהקורונה, ולכלול נתונים שיכולים לנבוע למשל מפטירות מהגניף שלא אובחנו בשל טעות, או לכלול תמותה מסיבות אחרות שהושפעו בעקיפין מהמשבר, למשל בשל פנייה מאוחרת לטיפול או הימנעות מפנייה לקבלת טיפול רפואי בשל חשש מהידבקות. מדד זה איכותי יותר גם לשם השוואה בין מדינות, בשל הבדלים ביניהן במדיניות הבדיקות והאבחון (למ"ס, 2020). המשגה זו נראית בעלת חשיבות רבה. עם זאת, חשוב לחקור ולבודד את עודף התמותה העקיף שמקורו בצעדי המנע,

הגבוהה בישראל של 3.1 ילדים לאישה, לעומת 1.7 ילדים לאישה במדינות המפותחות (קסיר (קלינר), 2020).

לוח 1: אוכלוסיית ישראל (באלפים)

שנה	יהודים	יהודים ואחרים	ערבים (כולל מז' ירושלים)	סך אוכלוסייה
1995	4,522.3	4,607.4	1,004.9	5,612.3
2000	4,955.4	5,180.6	1,188.7	6,369.3
2005	5,313.8	5,613.6	1,377.1	6,990.7
2010	5,802.9	6,121.3	1,573.8	7,695.1
2011	5,803.9	6,122.3	1,574.8	7,697.1
2012	5,804.9	6,123.3	1,575.8	7,699.1
2013	5,805.9	6,124.3	1,576.8	7,701.1
2014	6,216.9	6,576.4	1,720.2	8,296.6
2015	6,334.5	6,705.6	1,757.8	8,463.4
2016	6,446.1	6,831.3	1,797.3	8,628.6
2017	6,554.5	6,959.8	1,838.2	8,798.0
2018	6,664.3	7,089.2	1,878.4	8,967.6
2019	6,773.2	7,221.4	1,919.0	9,140.4
2020	6,870.9	7,335.7	1,957.6	9,293.3
גידול בעשור האחרון	18.4%	19.8%	24.4%	20.8%

מקור: למ"ס, מאגרי מידע, גדלה ב-8 במארס 2021.

הרכב האוכלוסייה בישראל נכון לסוף 2020 כולל: 6.87 מיליון יהודים – 73.9 אחוזים מהאוכלוסייה (לעומת 75.6 אחוזים יהודים במפקד 2008), 1.96 מיליון ערבים (מוסלמים, דרוזים, נוצרים ערבים) – 21.1 אחוזים מהאוכלוסייה (לעומת 20.2 אחוזים במפקד 2008) ו-465 אלף "אחרים" – 5.0 אחוזים מהאוכלוסייה, לעומת 4.2 אחוזים במפקד 2008 (למ"ס, 2020ה; 2020ז). ה"אחרים" הם פרטים באוכלוסייה שאינם מסווגים לפי דת במרשם האוכלוסין (לרוב צאצאי העם היהודי שאינם בני אם יהודיה, בעיקר מיוצאי ברית המועצות לשעבר) ונוצרים לא-ערבים. חלקם באוכלוסייה עולה הודות לעלייה לישראל.

לוח 1 מציג את נתוני האוכלוסייה של ישראל בשנים 1995-2020, עם פירוט של העשור האחרון. ניתן לראות שהאוכלוסייה היהודית גדלה בקצב נמוך ביחס לכלל האוכלוסייה, מה שהקטין את חלקה היחסי בסך האוכלוסייה (ראו בלוח 2).

את אורח חייהם חילוני, כ־25 אחוזים — מסורתי, כ־16 אחוזים — דתי מאוד ודתי ו־14 אחוזים — חרדי (למ"ס, 2018ד). כלומר, בשנת 2016 היוותה קבוצת היהודים הלא־חרדים 86 אחוזים מהאוכלוסייה היהודית, או 64.2 אחוזים מכלל האוכלוסייה בישראל. קבוצת החילונים נכון לסקר היא הגדולה ביותר במגזר היהודי, אך אין לה רוב מוחלט.

לוח 2: שיעור היהודים באוכלוסיית ישראל (1995-2020)

שנה	אחוזים
1995	80.6
2000	77.8
2005	76.0
2010	75.4
2015	74.8
2020	73.9

מקור: עיבוד נתונים ממאגר למ"ס (2021א)

החרדים — קבוצה זו היא המשתנה המשמעותי ביותר במאמר זה, כמו גם בתחזית למ"ס. מדובר במגזר המורכב מתת־מגזרים ואשר גדל במהירות רבה, אולם קשה לדעת כמה הוא מונה. האינדיקציות לגודל אוכלוסייה החרדית מתבססות בעיקר על סקרים (למ"ס, 2018ד). אינדיקציות נוספות לגידולו של מגזר זה יכולות להתקבל מגידול במספר התלמידים במוסדות חרדיים ומגידול האוכלוסייה ביישובים חרדיים.

המגזר החרדי אמור היה להגיע ל־1.175 מיליון נפש בשנת 2020 — לפי תחזית למ"ס (2018א) ("חלופה בינונית") ובהנחה של גידול אוכלוסייה בשיעור של 4.4 אחוזים בשנה, שאותו מניחה למ"ס לאור נתוני פירון ופטירות. נתון זה מהווה 12.6 אחוזים מסך האוכלוסייה במדינה ו־17.1 אחוזים מהאוכלוסייה היהודית בשנת 2020. עם זאת, כאמור לעיל, לפי סקר משנת 2016, 14 אחוזים מהנשאלים היהודים מסרו שהם חרדים. אם הנתון האחרון מייצג את שיעור החרדים באוכלוסייה היהודית בסוף שנת 2016, הרי ב־2016 מנו החרדים 902 אלף נפש ובשנת 2020 מנו 1.07 מיליון נפש בלבד. נתון זה מהווה 11.5 אחוזים מסך אוכלוסיית ישראל ו־15.6 אחוזים מהאוכלוסייה היהודית.

גידול אוכלוסייה של 4.4 אחוזים בשנה (24 אחוזים בחמש השנים האחרונות) הוא חריג בעולם ומתאפשר הודות לפריין גבוה במיוחד — 6.6 ילדים לאישה חרדית לעומת 2.1 בקרב נשים חילוניות (למ"ס, 2020ד). על כן,

כדי למנוע מצב שבו הנזק מצעדי המנע גדול מזה של המגפה.

מאזן ההגירה הבינלאומית לישראל בשנת 2020 — נוכח הקורונה

מאזן זה הוא המרכיב השני בקביעת גידול האוכלוסייה לאחר הריבוי הטבעי, שהוא ילודה פחות תמותה. ב־2020 נכנסו לישראל 30,300 אנשים כתושבים, ונגרעו ממרשם התושבים כ־6,000 ישראלים השוהים בחו"ל מעל שנה. כלומר, מאזן ההגירה (הבינלאומית) משקף תוספת של כ־24,300 נפש לאוכלוסייה בישראל, מהם 8,200 יהודים, 2,500 ערבים ו־13,600 "אחרים". רק שליש ממאזן ההגירה החיובי לישראל מוגדרים כיהודים, ורוב העלייה היא של "אחרים" (למ"ס, 2020ח).

לפי הלמ"ס (2020ח), מבין הנכנסים לישראל ב־2020, כ־20 אלף היו במעמד של עולים, לעומת כ־34 אלף עולים בשנת 2019. הגורם לירידה החריפה בעלייה טמון בצמצום התנועה האווירית, במסגרת ההתמודדות עם משבר הקורונה. המדינות העיקריות שמהן הגיעו העולים: רוסיה (38.1 אחוזים), אוקראינה (15.8 אחוזים), צרפת (11.0 אחוזים) וארצות הברית (10.7 אחוזים).

היהודים בישראל

הפרופיל הדתי הוא אחד גורמים המובילים בקביעה של קבוצת השייכות של אדם וזה בולט בישראל, המגדירה עצמה כמדינה יהודית ודמוקרטית. הגדרת יהודי לפי ההלכה היא זו שקובעת את גודלה של אוכלוסיית היהודים בישראל גם מנקודת המבט של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. אדם שהוא נצר למשפחה יהודית, שאביו יהודי ואימו נוצרייה, עשוי לטעון ולחוש שהוא יהודי בהגדרתו העצמית, אך הלמ"ס לא תכליל אותו בקבוצת אוכלוסיית היהודים אלא בקבוצה המכונה "אחרים". לעומת זאת, יהודי דתי המגדיר את עצמו חרדי בסקר ייכלל בקבוצת האוכלוסייה החרדית מבחינה סטטיסטית (למ"ס, 2018ד). יצוין כי אין הגדרה רשמית למושג חרדי. החלוקה לקבוצות שעושה הלמ"ס בתחזית הרב־שנתית, בין קבוצת היהודים הלא־חרדים וה"אחרים" ובין קבוצת החרדים, משקפת נקודת מבט מסוימת על החברה הישראלית. שיעור היהודים באוכלוסייה הכללית נמצא במגמת ירידה בשל שיעור ריבוי גבוה יותר של האוכלוסייה הערבית (ראו לוח 2).

מאגרי הנתונים של הלמ"ס אינם מספקים נתונים רב־שנתיים מפורטים על הרכב האוכלוסייה בחתך דתי. הנתונים מסופקים מסקרים באופן מזדמן. לפי סקר הלמ"ס מסוף 2016 (פורסם ביוני 2018 — המעודכן ביותר הקיים) — בקרב היהודים, כ־45 אחוזים הגדירו

חברתיים המקשים את שילובה במשק הישראלי. מדובר בייחוד בשיעור השתתפות נמוך של נשים נשואות בכוח העבודה מסיבות חברתיות־דתיות, כמו גם בעיסוק של נשים וגברים ערבים במשרות שאינן מחייבות השכלה גבוהה, שהשכר המקובל בהן נמוך.

נכון לרבעון האחרון של 2019 (לפני הקורונה), שיעור השתתפות נשים ערביות בכוח העבודה עמד על 37.0 אחוזים, לעומת 77.1 אחוזים באוכלוסיית הנשים הכללית, ואילו שיעור השתתפות גברים ערבים עמד על 76.3 אחוזים, לעומת 85.3 אחוזים באוכלוסיית הגברים הכללית. מגמת ירידה חדה בשיעור השתתפות גברים ערבים בכוח העבודה נרשמה עוד לפני מגפת הקורונה, כאשר ברבעון 2 בשנת 2017 עמד שיעור זה על 80.6 אחוזים (הכנסת, מרכז המחקר והמידע, 2020). בולטת לחיוב תעסוקת ערבים בתחום הרפואה בישראל, לרבות בתפקידי רופאים ורוקחים. זוהי דוגמה טובה ליכולת השתלבותם במשק הישראלי.

לפי סקר למ"ס מסוף 2016 – בקרב הערבים כ־11 אחוזים הגדירו את אורח חייהם חילוני, כ־57 אחוזים – מסורתיים וכ־31 אחוזים – דתי מאוד ודתי (למ"ס, 2018).

תושבי ישראל המוסלמים הם הקבוצה הגדולה באוכלוסייה הערבית, המהווה חלק מהעם הפלסטיני. נכון לסוף 2020 היא נאמדת בכ־1.673 מיליון נפש, כ־85.6 אחוזים מסך ערביי ישראל, ובכ־18 אחוזים מסך האוכלוסייה בישראל. נתון זה כולל את ערביי מזרח ירושלים המוסלמים, שאינם אזרחי ישראל (ראו בהמשך). מכאן ניתן להסיק שאזרחי ישראל המוסלמים מונים כ־1.3 מיליון נפש [הערת המחבר בהתבסס על למ"ס, 2020].

לוח 3: אזורי המגורים של האוכלוסייה המוסלמית בישראל

מחוז	אחוזים
מחוז הצפון	35.2
מחוז חיפה	13.7
מחוז ירושלים	21.9
מחוז הדרום	17.1
מחוז מרכז	10.9
מחוז תל אביב	1.2
סך הכול	100

מקור: למ"ס, 2020.

שיעור הגידול השנתי של האוכלוסייה המוסלמית בשנת 2019 עמד על 2.3 אחוזים, כמו בשנת 2018. שיעור הגידול השנתי של האוכלוסייה המוסלמית בשני העשורים

המגזר החרדי בולט במשפחות גדולות ובגילים צעירים. אפילו אם שיעור הילודה במגזר יפחת במידה משמעותית בשנים הקרובות, הרכב הגילים הצעיר עדיין מבטיח קצב גידול אוכלוסייה גבוה בשני העשורים הקרובים, בשל מספרן הרב של נשים בגיל הפוריות. אחת המשמעויות הכלכליות הישירות היא מספר רב של נתמכים לכל מפרנס.

המגזר החרדי בולט במשפחות גדולות ובגילים צעירים. אפילו אם שיעור הילודה במגזר יפחת במידה משמעותית בשנים הקרובות, הרכב הגילים הצעיר עדיין מבטיח קצב גידול אוכלוסייה גבוה בשני העשורים הקרובים, בשל מספרן הרב של נשים בגיל הפוריות. אחת המשמעויות הכלכליות הישירות היא מספר רב של נתמכים לכל מפרנס. בבתיים רבים במגזר החרדי מדובר במפרנסת, מאחר שהוא מאופיין בהשתתפות נמוכה יחסית של גברים בכוח העבודה. שיעור השתתפותם של גברים בכוח העבודה (בני 25-64) נאמד בשנת 2018 בכ־49 אחוזים, לעומת 82.3 אחוזים בקרב כלל הגברים בישראל. הודות לתעסוקה של נשים עומד שיעור התעסוקה במגזר החרדי על 61.2 אחוזים, לעומת 78.2 בכלל האוכלוסייה (הכנסת, מרכז המחקר והמידע, 2018).

נתונים דמוגרפיים אלה, בשילוב הרצון להתגורר בערים ספציפיות, גוזרים גם צפיפות דיור גבוהה במגזר החרדי. בעיר בני ברק למשל נמנים 26 אלף תושבים לקמ"ר (2017). מדובר באחת הערים הצפופות בעולם, שהצפיפות בה זהה לזו שבמנהטן (דניאלי, 2017). לצפיפות זו הייתה השפעה גם על היקף התחלואה במהלך מגפת הקורונה.

האוכלוסייה הערבית בישראל

האוכלוסייה הערבית מנתה 1.96 מיליון נפש בסוף 2020, כולל מזרח ירושלים (ראו לוח 1). היא אינה בנויה מקשה אחת ואין לראותה כך. למשל, אין דמיון בין העדה הדרוזית ועוצמת זיקתה למדינת ישראל ובין תושבי מזרח ירושלים, שאינם אזרחי ישראל ורשומים גם בלמ"ס הפלסטינית. לחברה הערבית יש מאפיינים

לחברה הערבית יש מאפיינים חברתיים המקשים את שילובה במשק הישראלי. מדובר בייחוד בשיעור השתתפות נמוך של נשים נשואות בכוח העבודה מסיבות חברתיות־דתיות, כמו גם בעיסוק של נשים וגברים ערבים במשרות שאינן מחייבות השכלה גבוהה, שהשכר המקובל בהן נמוך.

התושבים בעיר על 936 אלף נפש, מתוכם 579,400 יהודים ואחרים (61.9 אחוזים) ו-357 אלף ערבים. מתוך הערבים 346 אלף הם מוסלמים, המהווים 36.9 אחוזים מאוכלוסיית העיר וכ-21.1 אחוזים מהמוסלמים בישראל (למ"ס, 2020); זאת לעומת 28 אחוזים מאוכלוסיית העיר בשנת 1990 (קורח וחושן, 2020). הרוב המכריע של ערביי מזרח ירושלים הם במעמד תושבים ללא אזרחות ישראלית.

במהלך 2019 גדלה אוכלוסיית העיר בכ-16,500 תושבים. לאוכלוסייה נוספו כ-21,400 אנשים כתוצאה מריבוי טבעי ועוד כ-3,500 כתוצאה ממאזן הגירה בינלאומית, ואילו 8,400 תושבים נגרעו מאוכלוסיית העיר כתוצאה ממאזן הגירה פנימית שלילי. כלומר, מספר העוזבים את ירושלים ליישובים אחרים בישראל עלה על מספר העוברים אל ירושלים (למ"ס, 2020). בסוף 2020 עמדה אוכלוסיית ירושלים על 952,300 נפש, מתוכם 585,500 יהודים (62 אחוזים) ו-366,800 ערבים (38 אחוזים) (למ"ס, 2021). תחזית אוכלוסייה שבוצעה על בסיס אומדני אוכלוסייה לסוף 1995 (כאשר אוכלוסיית העיר מנתה 591 אלף תושבים) במסגרת התוכנית האסטרטגית לירושלים 2020 ניבאה 947 אלף תושבים בירושלים, מתוכם 589 אלף יהודים (62 אחוזים) ו-358 אלף ערבים (32 אחוזים) (דלה-פרגולה ורבהון, 2003). תחזית כה מדויקת בעיר מורכבת כירושלים מצביעה על מגמות שינוי איתנות ומתמשכות לאורך זמן. לאור האמור לעיל, מצבה הדמוגרפי של בירת ישראל כולל מגמת התחרדות של העיר, מאזן הגירה שלילי, לרבות של חרדים, ומשקל גבוה של תושבים ערבים שאינם אזרחי ישראל.

תחזית הלמ"ס לטווח הארוך (2065)

במאי 2018 פרסמה הלמ"ס תחזית דמוגרפית עד שנת 2065, הכוללת שלוש חלופות. לאור המידע הקיים מאז, נראה שתחזית זו רלוונטית גם כיום. במאמר זה נתייחס לחלופת הביניים, שנחשבת גם לסבירה ביותר. התחזית מעניינת בפרט בהקשר לגידול הצפוי באוכלוסייה החרדית. לפי הנחות החלופה הבינונית, בשנים 2015-2065 ירד שיעור הגידול השנתי של כלל האוכלוסייה מ-1.9 ל-1.6 אחוזים. בקבוצת היהודים וה"אחרים" (ללא חרדים) ירד שיעור הגידול מ-1.4 ל-0.6 אחוזים בלבד; בקבוצת החרדים ירד שיעור הגידול מ-4.4 ל-3.4 אחוזים; ובקבוצת הערבים ירד שיעור הגידול מ-2.2 ל-1.0 אחוז (למ"ס, 2018).

לפי חלופה זו צפוי גידול מהיר וחד בחלקו של המגזר החרדי באוכלוסייה. לאחר מחצית המאה, בשנת 2055, יהוו החרדים 26.7 אחוזים מהאוכלוסייה

האחרונים נמצא במגמת ירידה מ-3.8 ל-2.3 אחוזים, אך הוא עדיין גבוה בהשוואה לאוכלוסייה היהודית והנוצרית. בשנת 2019 היה שיעור הגידול של האוכלוסייה היהודית 1.6 אחוזים, של האוכלוסייה הנוצרית 1.6 אחוזים ושל אוכלוסייה הדרוזית — 1.3 אחוזים (למ"ס, 2020).

הירידה בשיעור גידול האוכלוסייה הממוצע בחברה המוסלמית נובעת מירידה בשיעור הפרייון הכולל באוכלוסייה המוסלמית מאז שנת 2001. בשנת 2019 הגיע הפרייון ל-3.16 ילדים לאישה, קרוב לפרייון של נשים יהודיות (3.09). עם זאת, האוכלוסייה המוסלמית עדיין צעירה יותר ונשים מוסלמיות נישאות בגיל 22.6 שנים בממוצע, לעומת 25.7 שנים אצל נשים יהודיות. נתונים אלה גוזרים שיעור גידול אוכלוסייה גבוה יותר בחברה הערבית. לצד זאת יצוין כי תוחלת החיים במגזר הערבי עדיין נמוכה מזו שבמגזר היהודי. עוד יצוין שגודל משק הבית הממוצע באוכלוסייה המוסלמית נאמד ב-4.62 נפשות, לעומת 3.05 נפשות בחברה היהודית ו-3.03 נפשות בחברה הנוצרית (למ"ס, 2020).

אוכלוסיית הבדואים נכללת כחלק מהאוכלוסייה הערבית הכוללת, כמו גם האוכלוסייה הערבית המוסלמית. הבדואים מתגוררים בצפון, במרכז ובעיקר בנגב (מחוז הדרום). הלמ"ס אינה מספקת נתונים אמיינים על כלל אוכלוסייה זו. בהערכה גסה מדובר בכ-370 אלף נפש, שהם 4 אחוזים מאוכלוסיית ישראל. התמונה במחוז הדרום ברורה יותר. מקובל להתייחס לאוכלוסייה המוסלמית המתגוררת במחוז הדרום כאל בדואית (אוניברסיטת בן-גוריון, 2021). אומדן מספרם נכון לינואר 2021 הוא 279 אלף נפש, כ-14.3 אחוזים מכלל אוכלוסיית ערביי ישראל. קצב גידולה של אוכלוסייה זו עומד על 3.4 אחוזים לשנה בממוצע בעשור האחרון (על סמך נתוני אוניברסיטת בן-גוריון, 2021). שיעור הפרייון של אוכלוסייה זו עומד על 5.28 ילדים לאישה, לעומת פרייון נמוך אצל מוסלמיות במחוז הצפון — 2.51 ילדים לאישה, ובמחוז חיפה — 2.54 ילדים לאישה (למ"ס, 2020).

אוכלוסיית המגזר הערבי הלא-מוסלמי מהווה כ-14 אחוזים מערביי ישראל. היא כוללת 145 אלף דרוזים (למ"ס, 2020) ו-139 אלף ערבים נוצרים, שהם 77 אחוזים מאוכלוסיית הנוצרים בישראל (למ"ס, 2020). **הצ'רקסים** הם מקרה מיוחד — מוסלמים סונים שאינם ערבים בלאומיותם ומונים כ-5,000 נפש בלבד (משרד הביטחון, 2021).

הדמוגרפיה של ירושלים

ירושלים, בירת ישראל, היא העיר הגדולה במדינה מבחינת אוכלוסייה. נכון לסוף שנת 2019 עמד מספר

הנחיות פוליטיות. נתונים נבחנו גם על ידי גורמים בינלאומיים (הכנסת, 2018). עם זאת יש הסבורים שהפלסטינים מגזימים בנתונים הדמוגרפיים מסיבות פוליטיות, בהם השגריר (בדימוס) יורם אטינגר (לנדסמן, 2018). המנהל האזרחי אינו מקבל את הערכותיו, אבל גם לא מציג מחקרי עומק מטעמו.

לפי אתר הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה הפלסטינית, נכון לסוף שנת 2020 היה מספר הפלסטינים בגדה, ברצועת עזה ובמזרח ירושלים 5.1 מיליון נפש, מהם 3.05 מיליון נפש בגדה (כולל מזרח ירושלים) ו-2.05 מיליון ברצועת עזה. עוד דווח כי קצב גידול האוכלוסייה הפלסטינית נכון לשנת 2020 היה 2.5 אחוזים בשנה, מתוך זה 2.2 אחוזים בגדה ו-2.9 אחוזים ברצועה (PCBS, 2021). לפי נתוני מפקד האוכלוסין שפרסמה הלמ"ס הפלסטינית במארכס 2018, כ-98 אחוזים מהפלסטינים הם מוסלמים וכ-1 אחוז הם נוצרים. בגדה וברצועה ישנן 929 אלף משפחות פלסטיניות. מספר הפליטים הפלסטינים החיים בגדה, ברצועה ובמזרח ירושלים עומד על 1.98 מיליון נפש (41.4 אחוזים מהאוכלוסייה). גודלה של משפחה פלסטינית עומד על 5.1 נפשות בממוצע. רצועת עזה היא אחד מהמקומות הצפופים בעולם, ועל כל קמ"ר בה חיים בממוצע 5,200 איש (לעומת 6,777 בהונג קונג ו-7,804 בסינגפור ב-2019), לעומת 509 איש לקמ"ר בגדה המערבית. שיעור האנאלפביתים בקרב הפלסטינים עומד על 4 אחוזים מהאוכלוסייה (אזולאי ולוי, 2018).

לפי המפקד הפלסטיני, 393 אלף פלסטינים חיים בשטחי C (לוי, 2018). שטחים אלה (3,539 קמ"ר) מהווים 61.8 אחוזים מכלל שטחי יהודה ושומרון (שרגאי, 2019).

תחזית המנהל האזרחי

במאי 2018 הציג סגן ראש המנהל האזרחי דאז, אלוף-משנה אורי מנדס, בוועדה בכנסת תחזית לגודל האוכלוסייה הפלסטינית בשנת 2050, שהוכנה על ידי המנהל האזרחי לבקשת הוועדה. לדבריו, במאי 2018 היו ביהודה ושומרון 2.5-2.7 מיליון פלסטינים, קצב גידול האוכלוסייה הפלסטינית ביו"ש הוא 3 אחוזים בשנה והמגמה היא בירידה. לפיכך, לפי תחזית המנהל, בהנחה של גידול ממוצע בשיעור 2.0 אחוזים בשנה, בשנת 2050 יהיו ביו"ש 6 מיליון פלסטינים [הערת המחבר: החישוב מסתכם ב-5.1 מיליון לכל היותר], או 7.2 מיליון לפי גידול שנתי של 2.6 אחוזים [הערת המחבר: כבר כיום מציגה הלמ"ס הפלסטינית שיעור גידול אוכלוסין שנתי של 2.2 אחוזים ביו"ש].

לפי המנהל, ברצועת עזה מרשם האוכלוסין כלל 2.1 מיליון איש (במאי 2018), אבל אין הערכה מבוססת

לאחר מחצית המאה, בשנת 2055, יהיו החרדים 26.7 אחוזים מהאוכלוסייה בישראל, הערבים יהיו 20.4 אחוזים והיהודים הלא-חרדים ואחרים יהיו 52.9 אחוזים (למ"ס, 2018). בניכוי ה"אחרים", חלקם של היהודים הלא-חרדים יהיה נמוך מ-50 אחוזים מהאוכלוסייה. אם תחזית זו תתממש, פניה של ישראל עומדים להשתנות בעשורים הבאים.

בישראל, הערבים יהיו 20.4 אחוזים והיהודים הלא-חרדים ואחרים יהיו 52.9 אחוזים (למ"ס, 2018). בניכוי ה"אחרים", חלקם של היהודים הלא-חרדים יהיה נמוך מ-50 אחוזים מהאוכלוסייה. אם תחזית זו תתממש, פניה של ישראל עומדים להשתנות בעשורים הבאים (ראו גם דלה-פרגולה, 2016).

עוד ניתן לראות מלוח 4 שלאחר שנת 2035, שבה יגיע שיעור הערבים באוכלוסייה לשיא, נרשם תהליך של ירידה בחלקה של האוכלוסייה הערבית בסך האוכלוסייה. גם זה נובע מהריבוי הטבעי המהיר של החרדים.

לוח 4: תחזית רב-שנתית (החלופה הבינונית)

שנה	יהודים ואחרים, ללא חרדים	חרדים	סך יהודים, חרדים ואחרים	ערבים (כולל מז' ירושלים)	סך אוכלוסייה
	% מאוכלוסיית ישראל	אחוזים	אחוזים	אחוזים	אלפים
2015	68.0	11.2	79.2	20.8	8,463.4
2020	66.3	12.6	78.9	21.1	9,293.3
2025	64.5	14.3	78.7	21.3	10,188.3
2035	60.6	17.9	78.5	21.5	12,133.4
2045	57.0	22.0	79.0	21.0	14,405.9
2055	52.9	26.9	79.8	20.2	17,022.1
2065	48.4	32.3	80.7	19.3	19,954.0

מקור: למ"ס, תחזית האוכלוסייה 2015-2065 (א2018).

הדמוגרפיה הפלסטינית בשטחי יהודה ושומרון ורצועת עזה

הדמוגרפיה היהודית בארץ ישראל הגיאוגרפית שזורה בדמוגרפיה הפלסטינית. להלן תיאור קצר של הדמוגרפיה הפלסטינית בשטחי יהודה ושומרון ורצועת עזה. מאז הסכמי הביניים ב-1995 הלמ"ס בישראל אינה עוסקת באוכלוסייה זו, והרשות הפלסטינית מעבירה לה את נתוניה. הדמוגרף פרופ' סרג'ו דלה-פרגולה טען שהלשכה המרכזית לסטטיסטיקה הפלסטינית פועלת במקצועיות, הגם שבתחומים מסוימים היא פועלת תחת

שונות, ולשוני זה משמעויות לאומיות, כפי שניתן להסיק מתחזיות למ"ס.

המובילים בישראל בקצב גידול האוכלוסייה הם המגזר החרדי והערבי (בעיקר הבדואי), שהזדהותם עם המדינה הציונית מסויגת, שיעור השתתפותם בכוח העבודה נמוך יחסית לשאר המדינה וגיוסם לשירות הצבאי מועט, אולם השפעתם הפוליטית רבה (בעיקר של החרדים). כפועל יוצא מכך יורד חלקה של האוכלוסייה היהודית הלא-חרדית מסך אוכלוסייה, ובפרט חלקה של הקבוצה החילונית, בשל רמת פריון נמוכה יחסית לאישה חילונית.

הריבוי הטבעי הגבוה במגזר החרדי הוא העניין העיקרי בתחזיות למ"ס עד 2065. הגידול במגזר זה שומר על גודלו של המרכיב היהודי בדמוגרפיה של מדינת ישראל גם בקצה אופק התחזית. כלומר ישראל תמשיך להיות מדינה יהודית באופן מובהק, כאשר הערבים יישארו כחמישית מהאוכלוסייה והחרדים יהיו כשליש ממנה בשנת 2065. לפיכך השאלה אינה אם מדינת ישראל תישאר יהודית, אלא אם תישאר מדינה דמוקרטית ומפותחת. המגזר החרדי אינו בעל אופי דמוקרטי וכולל נורמות חברתיות שקשה לחילונים (הקבוצה הגדולה ביותר כיום) לקבל אותן, כגון אי-שוויון בנטל השירות בצבא, העדפת קצבאות על פני עבודה אצל גברים לא מעטים במגזר והדרת נשים.

תפיסת העולם וההתנהגות החברתית הסקטוראלית ואף הבדלנית, האופיינית למגזר החרדי, נובעות במידה רבה ממתן עדיפות עליונה לעולם הרוחני החרדי (לימודי תורה) על פני תעסוקה ורכישת "השכלה מכוונת הכנסה" (השכלה שתועיל להשתכרות מעל לממוצע המשק), כמו גם מחשש שהמפגש בין התרבויות, לרבות בשוק בעבודה, יסכן את התרבות החרדית. כך יוצא שבחברה החרדית יש משפחות גדולות ונטל הפרנסה וניהול המשפחה נופל על הנשים. מהסיבות התרבותיות הללו הזיקה בין החברה החרדית למשק הישראלי רופפת.

על אף ירידת חלקה באוכלוסייה, הקבוצה היהודית הלא-חרדית עדיין מהווה כיום רוב מוחלט של 62 אחוזים מהאוכלוסייה. ביכולתה היה למשול במדינה ללא עוררין, אך היא מפולגת בתוך עצמה ומיוצגת על ידי מפלגות רבות המסוכסכות ביניהן גם כאשר הן בקואליציה. זוהי הסיבה העיקרית למבנה הלא-יציב של המערכת הפוליטית בישראל, הבא לידי ביטוי בין היתר בריבוי מערכות בחירות ללא הכרעה בשנים האחרונות. גידול בחלקו של המגזר החרדי באוכלוסייה, כפי שחזוה הלמ"ס, יוביל לצמצום חלקה של קבוצת היהודים הלא-חרדים עד שלא תהווה רוב מוחלט בעוד כ-30 שנה.

של מספר התושבים שם. תחזית המנהל לשנת 2050 היא 4.3-4 מיליון פלסטינים ברצועת עזה (הכנסת, 2018). חיבור הנתונים שהציג מנדס מביא לתחזית אוכלוסייה פלסטינית של 10 מיליון איש לפחות בשנת 2050, בשטחי יהודה ושומרון (ללא ירושלים) ורצועת עזה. יצוין כי לפי תחזית הלמ"ס (חלופה בינונית), בשנת 2050 יהיו במדינת ישראל כ-10.6 מיליון יהודים ואחרים (מהם כ-7.5 מיליון יהודים ואחרים ללא חרדים, וכ-3.1 מיליון חרדים), וכ-3.2 מיליון ערבים (כולל מזרח ירושלים). בהתייחס לתחזיות המנהל והלמ"ס לעיל, בשנת 2050 יהיו ב"ארץ ישראל הגיאוגרפית" ("בין הים לנהר") יותר פלסטינים מיהודים. ברם, אם מוציאים מהמשוואה את רצועת עזה, שממנה נסוגה ישראל באופן חד-צדדי, המאזן הדמוגרפי הרחב בשנת 2050 נוטה לטובת מספר היהודים (ראו גם DellaPergola, 2021).

חלק ב: משמעויות דמוגרפיות

פרק זה עוסק במשמעויות לאומיות שניתן להסיק מהנתונים הדמוגרפיים ומהתחזיות. כאמור, אוכלוסיית ישראל נחלקת לקבוצות אוכלוסייה שונות ולתת-קבוצות, שלחלקן יש ייצוג פוליטי עצמאי. הן שונות זו מזו בגודלן, בקצב גידולן, בהרכבן, בתרבותן, בדיקתן לדת ובמידת לאומיותן. "תעודת הזהות" הדמוגרפית של ישראל מורכבת במידה רבה מהחלוקה שהציע הנשיא ראובן ריבלין בנאום "ארבעת השבטים" (דתיים, חילונים, חרדים וערבים) בכנס הרצליה ב-7 יוני 2015.

האתגר הדמוגרפי הפנימי

יציבותן ודמותן של מדינות דמוקרטיות עלולות להתערער נוכח שינויים דמוגרפיים במגזרי האוכלוסייה שלהן (להלן: "האתגר הדמוגרפי הפנימי"). למשל מדינות מערב אירופה סובלות משילוב בין תוחלת חיים גבוהה וילודה נמוכה, מה שיוביל אותן להיות מדינות עתירות אזרחים ותיקים. למשל, חלקם של בני 65 ומעלה באוכלוסיית גרמניה צפוי לעלות מ-21.8 אחוזים בשנת 2020 ל-26.1 אחוזים בשנת 2030 (OECD, 2020). צמצום בחלקה של האוכלוסייה המקורית באמצעות הגירה של צעירים ממדינות לא-דמוקרטיות, בעלות תרבות שונה, עלול להביא לשינוי בצביון של מדינות אלה בעתיד. מצד שני, מדינות המתאפיינות בקצב ריבוי מהיר (בעיקר באפריקה) מתקשות לספק את צורכי האוכלוסייה הגדלה במהירות. קצב הגידול הטבעי הרב-שנתי של ישראל הוא לכאורה מצוין עבור מדינה צומחת (1.9 אחוזים במונחים רב-שנתיים), אך למעשה הוא מורכב מקצבי גידול שונים בתכלית של קבוצות אוכלוסייה

והדורשים תעסוקה, כמו גם חיילים משוחררים, שהמדינה עיכבה את הקריירה האזרחית שלהם.

על אף השאיפה המובנת לצמצום פערים סוציאל-אקונומיים, מבחינה לאומית אין הכרח שכל המגזרים ישתוו זה לזה מבחינה כלכלית ויתקדמו באותו הקצב, או שיהיו בעלי פריון עבודה אחיד התואם את הממוצע במדינות המפותחות. כך למשל, חלק ניכר מהגידול היחסי בפערים בעשור האחרון מיוחס לפריצה קדימה של קבוצת ענפי ההייטק, ולא לנסיגה לאחר במצבם הכלכלי המוחלט של בני מעמד הביניים והשכבות החלשות. פריצה זו לא רק שלא פגעה בהכנסת השכבות החלשות אלא אף היטיבה עימן, מאחר שתרמה למילוי קופת המדינה ואפשרה סיוע בהעברות חד-צדדיות גם בתקופת הקורונה. פריחת ההייטק לוותה בהרחבת אפשרויות התעסוקה במשק גם מחוץ לתחום ההייטק, כך ששיעור האבטלה בישראל טרם משבר הקורונה היה נמוך במונחים היסטוריים ועמד על 3.8 אחוזים מכוח העבודה.

ניתן לכבד תפיסות עולם של קבוצות אוכלוסייה כמו החברה החרדית, שבהן מיוחס ערך עליון לעולם הרוחני (לימוד תורה) על פני הישגים חומריים, ואף להקמת משפחות גדולות. עם זאת, בחברות אלה, אנשים הבוחרים מרצון במסלול הגזר צמצום חומרי אינם יכולים לצפות לשוויון בהכנסות לנפש או למימון ממשלתי דרך קבע, או להוות נטל כלכלי על העמלים במגזרים אחרים. על כל אחד מהמגזרים להשתתף בשוק העבודה, לפחות ברמה מסוימת. פריון עבודה גבוה עדיף גם מנקודת מבטם של המבקשים זמן ללימודי תורה. המגמות הדמוגרפיות המתוארות הגבירו גם את אי-השוויון בנטל השירות בצה"ל, והפתרון אינו נראה באופק. כיום כמחצית מבני ה-18 בישראל אינם מגויסים לצה"ל, הרוב בקבוצה זו מורכב מצעירים חרדים וצעירים ערבים (שאינם מחויבי גיוס), כך שהנטל נופל על הקבוצה היהודית הלא-חרדית ועל ה"אחרים". משך שירות החובה אומנם מתקצר (המתגייסים כיום משרתים 30 חודשים) הודות לגידול במחזורי הגיוס, אך במציאות הביטחונית הנראית לעין קיצורו מוגבל ברף מסוים, הנובע מכך ששירות חובה קצר מדי אינו מאפשר הכשרה והתמקצעות ברמה גבוהה, כמו גם ניסיון מבצעי. לאור המגמות הדמוגרפיות הנוכחיות ובהינתן מגבלות התקציב ומגבלות הצורך של צה"ל לקלוט עוד צעירים בטווח הארוך, צפוי שאי-השוויון בנטל הביטחוני יגדל.

שירות לאומי הוא פתרון מסוים, אבל לטווח הארוך גם הוא לא יעיל למשק, כיוון שגם הוא דוחה את מועד תחילת הכשרתם של צעירים וכניסתם לשוק העבודה. לפיכך נראה שהפתרון ארוך הטווח הוא לקיים בישראל

השינוי בהרכב הדמוגרפי של האוכלוסייה הישראלית עלול לפגוע במדדים מרכזיים של איתנותה הכלכלית של ישראל ולהקשות על יכולתה לשמור על אופייה כמדינה יהודית ודמוקרטית מפותחת. תהליך ההתכווצות בחלקה של הקבוצה היהודית הלא-חרדית באוכלוסייה יתעצם אם תתרחש הגירה מואצת מקבוצה זו לחו"ל, בעיקר של אוכלוסייה חילונית, צעירה ומשכילה שתתקשה למצוא את מקומה בישראל, ובייחוד אם יתרחבו הפערים בין ישראל למדינות מפותחות בעולם, וככל שתפחת יכולתה של אוכלוסייה זו להשפיע על עתידה וצביונה של המדינה. מצב זה עלול לדרדר את ישראל ואינו רצוי לאף אחת מקבוצות האוכלוסייה במדינה.

השינוי בהרכב הדמוגרפי של האוכלוסייה הישראלית עלול לפגוע במדדים מרכזיים של איתנותה הכלכלית של ישראל ולהקשות על יכולתה לשמור על אופייה כמדינה יהודית ודמוקרטית מפותחת.

הפחתת הסיכון הזה, כלומר שינוי במגמה זו אפשרי, אם יחול שינוי בצביון של האוכלוסיות הייחודיות, או לפחות יושגו הבנות חברתיות חדשות בין קבוצות האוכלוסייה השונות במדינה, כך שישראל תהיה מקום שטוב לחיות בו בעבור כל חלקי האוכלוסייה. העיקרון החשוב הוא שהמדינה תפעל לשוויון הזדמנויות בעבור כל המגזרים, החל ממערכת החינוך היסודי, ובכל המגזרים יראו בלימודי ליבה ובעבודה ערכים בעלי חשיבות לאומית לחיים משותפים. במסגרת זו דרושה הבנה שהמגזר החרדי והערבי יקבלו על עצמם אחריות בתחומים מסוימים החשובים לעתיד המדינה, כגון בתחומי ההשכלה והתעסוקה. כלומר, שיפור המצב הכלכלי-חברתי חייב להיות יעד משותף לכל קבוצות האוכלוסייה, להבדיל מהמחלוקות בשדה הפוליטי-מדיני. ניתן להשיגו בין היתר על ידי השקעה ב"השכלה מכוונת הכנסה" ובגידול של ממש בשיעור ההשתתפות בכוח העבודה ובפריון העבודה (תוצר לנפש) של גברים חרדים, נשים וגברים ערבים, ושל כלל האוכלוסייה בפריפריה החברתית. מאמץ זה מחייב את המדינה להציע תוכניות לימוד רלוונטיות, הכשרות מקצועיות ומקומות תעסוקה.

מבין אוכלוסיות אלו, הדעת נותנת שיש לתת עדיפות במתן הזדמנויות בתעסוקה דווקא לאזרחים שמעוניינים בעבודה ומתקשים להשיגה, במקום לאזרחים שאינם מעוניינים בה מסיבות חברתיות ודתיות. עם הראשונים נמנים למשל תושבים יהודים וערבים מהפריפריה החברתית והגיאוגרפית, החפצים להתקדם כלכלית

אך הוא משפיע לרעה על תדמיתה של ישראל כשולטת על הפלסטינים, בעיני העולם ובעיני חלק ניכר מאזרחי ישראל עצמם, שאינם מעוניינים לשלוט על עם אחר. נכון לסוף 2020, מספר הפלסטינים בישראל, ביהודה ושומרון וברצועת עזה נאמד ב-6.5 מיליון נפש. נתון זה מתקבל על ידי חיבור מספר הפלסטינים בשטחי הגדה ועזה (לפי הלמ"ס הפלסטיני) עם מספר הפלסטינים הישראלים הנגזר מנתוני למ"ס הישראלי (נניח שהקבוצה המזדהה כפלסטינית מבחינת לאום מקרב ערביי ישראל זהה לגודל הקבוצה המוסלמית). זאת תוך הפחתת אומדן ערביי מזרח ירושלים, לפי הלמ"ס הישראלי, הכלולים גם אצל הלמ"ס הפלסטיני.

"היהודים והאחרים" מנו בשנת 2020 כאמור כ-7.4 מיליון נפש. כלומר במאזן הרחב יש יותר יהודים ואחרים מאשר פלסטינים. ברם, אם האוכלוסייה הפלסטינית בישראל, ביו"ש וברצועת עזה תמשיך לגדול בקצב מהיר מזו היהודית, צפוי ביום מן הימים שינוי במאזן זה. ירידת משקלם של היהודים במאזן הרחב מוצגת לא אחת כבעלת משמעות הרת-אסון למדינה היהודית והדמוקרטית, כאילו יש משמעות קריטית למועד שבו יחול מהפך במאזן הדמוגרפי בין הים התיכון לנהר הירדן, למשל כאילו תידרש ישראל לספח את תושבי השטחים ולהפוך למדינה דו־לאומית. אף שחשוב כי ימצא פתרון מדיני, אין לחששות אלה בסיס.

מבט אל העבר חושף פנים שונות בהתייחסותה של ישראל למשתנה הדמוגרפי בשני המאזנים לעיל. ב-15 במאי 1948 הכריז דוד בן-גוריון על "הקמת מדינה יהודית בארץ-ישראל, היא מדינת-ישראל". זאת למרות ניסיונות להניאו מכך, בין היתר מצד פרופ' רוברטו בקי, מייסד הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, שטען כי 600 אלף יהודים אינם מסה קריטית להקמת מדינה (לנדסמן, 2018). מלחמת העצמאות, כידוע, שינתה באופן בלתי צפוי את המציאות הדמוגרפית לטובת ישראל, אבל האתגר הדמוגרפי המדיני לא נעלם והוא אף התעצם. האתגר הדמוגרפי המדיני היה אחד השיקולים שהשפיעו על ראש הממשלה יצחק רבין לחתום על הסכמי אוסלו (1993-1995). לרבין היו ציפיות שהסכמים אלה יובילו את ישראל לשלום, לביטחון ולשגשוג. בנאום בכנסת על אישור הסכם הביניים הישראלי-פלסטיני באוקטובר 1995 אמר רבין: "אנו שואפים להגיע, בראש ובראשונה, לכינונה של מדינת ישראל כמדינה יהודית, שלפחות 80 אחוז מאזרחיה יהיו והם יהודים". רבין קיווה שפלסטינים יסתפקו בישות שהיא "פחות ממדינה" על שטחים שאינם כוללים את ירושלים רבתי ובקעת הירדן (מרכז יצחק רבין, 1995), אולם לפלסטינים בהנהגת אש"ף לא הייתה כל כוונה להתפשר בעניין המהות של הסדר הקבע.

צבא מקצועי (ללא חיילי חובה), כמו במדינות מפותחות רבות אחרות. פתרון זה קשה ליישום בטווח השנים הקרובות בשל אילוצי תקציב ובהיות צה"ל מבוסס על כוחות מילואים רבים, שמקורם בחיילי חובה שהשתחררו. פתרון של צבא מקצועי אינו פשוט גם מסיבות אחרות, וליישומו בבוא היום עשויות להיות משמעותיות חברתיות ופוליטיות מרחיקות לכת, שלא זה המקום לדון בהן. בינתיים, על חיילי החובה והמילואים לזכות מהמדינה לתמורות גדולות ככל הניתן בעבור שירותם, כפיצוי חלקי על אי-השוויון בנטל.

האתגר הדמוגרפי המדיני

כניסתו של ממשל ביידן לבית הלבן עשויה לעורר שוב את התהליך המדיני בין ישראל לפלסטינים, ועימו את סוגיית גבולות הקבע של ישראל שהשיקול הדמוגרפי הוא אבן יסוד בה, ואת טענת "זכות השיבה" הפלסטינית שישראל דוחה על הסף, בעיקר מסיבות דמוגרפיות. האתגר הדמוגרפי המדיני של ישראל הוא לשמר את זהותה כמדינה היהודית ודמוקרטית בעיקר מול הפלסטינים, שהדמוגרפיה שלהם שזורה בשלה. המשמעות היא שמירה על מאזן אזרחים חיובי של אוכלוסייה יהודית לעומת הפלסטינית בתוך גבולות המדינה ("המאזן הצר"). מאז סיום קליטת גל העלייה משטחי בית המועצות לשעבר חלה ירידה בחלקם של היהודים במאזן הצר, נוכח ריבוי טבעי מהיר יותר של האוכלוסייה הפלסטינית בישראל עד כה (ראו לוח 2 לעיל). ירידה נוספת בחלקם של היהודים במאזן הצר תתרחש אם ישראל תספח אליה שטחים על אוכלוסייתם פלסטינית, למשל אם תספח שטחים באזורי C, בהם בקעת הירדן. בישראל אין אומדן רשמי של מספר הפלסטינים החיים באזורי אלה, וגם לנתון הפלסטיני יש להתייחס בחשדנות.

כאמור, אף שחלקה של האוכלוסייה היהודית בסך האוכלוסייה ירד, מגמה זו צפויה להיפסק בעוד כ-20 שנה, כפי שניתן ללמוד מתחזית למ"ס (לוח 4 לעיל). אז תחול עלייה בחלק היחסי של "היהודים והאחרים", בעוד חלקם של הערבים צפוי לרדת, וזאת הודות לגידול עצום בחלקה של האוכלוסייה החרדית בסך האוכלוסייה (מכ-11.8 אחוזים ב-2020 לשליש מאוכלוסיית ישראל בשנת 2065), ולירידה בפרייון של האוכלוסייה הערבית. תופעה זו מבטיחה כאמור את הרוב היהודי במאזן הצר, אבל מעוררת תהיות לגבי אופייה ודמותה של מדינת ישראל בעתיד.

"המאזן הרחב" הוא היחס בין מספר היהודים למספר הפלסטינים בשטח ארץ ישראל (המנדטורית). הוא אינו משפיע במישרין על היות ישראל יהודית ודמוקרטית,

העולם את אחריותה של ישראל כמי ששולטת בכוח צבאי על האוכלוסייה הפלסטינית בכל שטחי יהודה ושומרון וברצועת עזה. זאת ועוד, קשה לומר שהצעדים הללו הפכו את מדינת ישראל ליותר יהודית או יותר דמוקרטית. בישראל הביאו תוצאות הצעדים הללו בין היתר לדחיקת השמאל היהודי לשוליים הפוליטיים ולהתחזקות הימין. בשני המקרים, אף שעקרון המדינה היהודית־דמוקרטית תומך בנסיגה ישראלית משטחים רוויים באוכלוסייה פלסטינית, ניתן להתרשם ששני המנהיגים פעלו בדוחק רב, שינו עמדות מקצה לקצה, אחזו בציפיות נאיביות ונראה שלא ניחנו בהבנה מספקת של אופיים המיוחד של השיקולים הדמוגרפיים ושל הדרך שבה יש לעצב פתרונות דמוגרפיים. למשל, ליצור תנאי חיים נאותים לצד השני.

כלקח ניתן לומר שהפתרון המדיני־ביטחוני חייב להיות תהליכי ומתכנס גם מבחינה דמוגרפית וגיאוגרפית. המפה הדמוגרפית תומכת באי־סיפוח שטחים רוויי אוכלוסייה פלסטינית בגדה, ובפתרון שיאפשר רציפות תפקודית של החברה והמשק הפלסטיניים. כלומר, ישראל אומנם יכולה להתבסס על עיקרון של חילופי שטחים, שיביאו למקסימום אוכלוסייה יהודית ומינימום אוכלוסייה פלסטינית בגבולות הקבע של מדינת ישראל, אבל בכפוף למצב שבו ישראל תוכל להגן על עצמה והפלסטינים יוכלו לחיות את חייהם ברציפות טריטוריאלית.

יש היגיון דמוגרפי בולט ברעיון של צמצום גבולות ירושלים המזרחית, שתושביה נמנים עם תושבי ישראל אך לא עם אזרחיה. אף שהיפרדות כזו מנוגדת לכאורה להגיון הרציפות התפקודית של תושבי העיר, חמור יותר הוא המצב הקיים שלפיו חלק גדול מתושבי העיר נמנה רשמית עם תושבי ישראל ולא עם אזרחיה, וישראל לא ממש שולטת בכל רחבי בירתה.

המפה הדמוגרפית מחייבת תשומת לב לאוכלוסייה לא־יהודית נוספת, זו של ה"אחרים", ששיעורם הגיע כבר לכ־5 אחוזים מאוכלוסיית ישראל, על בסיס עלייה. לכאורה אוכלוסייה זו פחות מאתגרת את המדינה היהודית, מאחר שאין לה קונפליקט מדיני עם הרוב היהודי כפי שיש לאזרחים ישראלים פלסטינים. עם זאת, גידול האוכלוסייה הזו מחייב התייחסות ייחודית לצרכיה ולמניעת קונפליקטים עתידיים בינה לבין המדינה.

סיכום

ישראל מגדירה עצמה כמדינה יהודית ודמוקרטית ורואה עצמה כמדינה ליברלית ומפותחת. את דמותה זו של ישראל מוביל הרוב היהודי הלא־חרדי, שהוא דומיננטי גם בהשתתפותו בכוח העבודה, בפריון העבודה,

כאשר מדברים על דמוגרפיה ומשא ומתן קיימת חשיבות רבה לשאלת הייצוג, כלומר איזו אוכלוסייה מיוצגת במשא ומתן ומי מייצג אותה. לשם הסדרת גבולותיה מול הפלסטינים היה על ישראל להגיע להסכם עם נציגים של תושבי השטחים, ובעניין זה היא אכן ניהלה עימם משא ומתן בווינגטון (אליקים רובינשטיין היה אז ראש המשלחת). אש"ף אומנם פעל אז מאחורי הקלעים, אולם ברי היה לעולם שנציגים אלו ייצגו באופן רשמי אוכלוסייה מסוימת, שעניינה העיקרי היה סיום "הכיבוש" משנת 1967. אולם מאחר שפריצת דרך בווינגטון בושה לבוא, בחר רבין לחתום על הסכמי אוסלו עם ערפאת ואף הכיר באש"ף כנציגו הלגיטימי של העם פלסטיני בעולם כולו, בהם אזרחי ישראל הפלסטינים ומיליוני פליטים משנת 1948 וצאצאיהם. לעומתו, ערפאת ויורשו אבו מאזן לא הכירו בישראל כמדינת הלאום של העם היהודי, והציבו את "הזכות" של כל פלסטיני וצאצאיו להחליט אם לממש את "השיבה" לתחומי הקו הירוק בראש טיעוני הפלסטינים. דרישה זו עומדת כמובן בניגוד לזהותה של ישראל, והייתה לאבן נגף עיקרית בתהליכי המשא ומתן על הסדר הקבע מאז שנות ה־90.

השיקול הדמוגרפי היה מרכזי גם בהחלטה על ההתנתקות החד־צדדית מרצועת עזה, שיזם ראש הממשלה אריאל שרון בעיצומה של האינתיפאדה השנייה, והיא בוצעה בתום האינתיפאדה בשנת 2005. התוכנית הייתה מבוססת על הנחה ש"בכל הסדר קבע עתידי, לא תהיה התיישבות ישראלית ברצועת עזה" (הכנסת, 2004), במשתמע בשל המיעוט היהודי הזעום בחבל ארץ זה.

בעקבות ביצוע הסכם הביניים וההתנתקות מהרצועה אומנם פחתה השליטה הישראלית הישירה על האוכלוסייה הפלסטינית, אך צעדים אלה התגלו כפתרונות לא־יציבים בעליל, הן משום שלא נתנו פתרונות למאויים הפלסטינים כגון הקמת מדינה, והן משום שלא נתנו פתרונות בני קיימא לחיי היום־יום של האוכלוסייה הפלסטינית. הסכם אוסלו לא הוביל להסכם קבע אלא לאינתיפאדה השנייה, וברצועה עלה חמאס לשלטון. עלייתו, הודות לנסיגה החד־צדדית, פיצלה את המערכת הפלסטינית מבחינה גיאוגרפית, פוליטית, צבאית ודמוגרפית. ישראל הייתה צריכה לסגת מרצועת עזה במסגרת הסכם עם הפלסטינים בליווי בינלאומי, לרבות חבילת סיוע לרצועה, ולמנוע את השתלטות חמאס על השטח. המחשבה שניתן להתנתק מאוכלוסייה כה גדולה התבררה כנאיבית. פתרון מדיני צריך לספק גם תנאי קיום נאותים לאוכלוסייה הפלסטינית לטווח ארוך. בשני המקרים המהלכים לא הביאו לשלום ולביטחון, כפי שהבטיחו שני המנהיגים, וגם לא הפחיתו בעיני

מקורות

אוניברסיטת בן-גוריון (2021). **מאגר מידע מקוון, מאפייני חיים של החברה הבדואית בנגב**. נדלה ב-8 במרס 2021. <https://in.bgu.ac.il/humsos/negevSus/SYBSN/Pages/demographics.aspx>

אזולאי מ', ולוי א' (2018, 2 במרס). שוויון במספר היהודים והמוסלמים בין הירדן לים. <https://www.ynet.co.il/Ynet/articles/0,7340,L-5197827,00.html>

בחור ניר, ד' (2021, 3 בפברואר). "הקורונה יצרה בייבי בום? ממש לא. אנחנו בבייבי דפיקצט", **כלכליסט**. <https://www.calcalist.co.il/local/articles/0,7340,L-3891235,00.html>

ביסטרוב, י', וסופר, א' (2010). **ישראל דמוגרפיה 2010-2030 – בדרך למדינה דתית**. קתדרת חייקין לגאוגרפיה, אוניברסיטת חיפה. דלה-פרגולה, ס' (2016). ישראל מהזווית הגלובלית ומזווית העם היהודי: הממד הדמוגרפי. בתוך: ש' חסון, ע' קוטוק, ד' דרוקמן וד' רוטר (עורכים). **ישראל 2048: חשיבה אסטרטגית לתכנון ופיתוח מרחבי** (עמ' 47-74). משרד האוצר, מינהל התכנון והאוניברסיטה העברית בירושלים, מרכז שאשא למחקרים אסטרטגיים.

דלה-פרגולה, ס' ורבהון, ע' (2003). **תכנית אב אסטרטגית לירושלים לשנת 2020. כרך 2. הממד הדמוגרפי: אוכלוסיית ירושלים 1995-2020**. עיריית ירושלים, החטיבה לתכנון אסטרטגי ומחקר. דניאלי, ע' (2017, 28 בנובמבר). "ב-2040 צפיפות האוכלוסין בישראל תהיה גבוהה מבהודו". **כלכליסט**. https://www.calcalist.co.il/real_estate/articles/0,7340,L-3726100,00.html

הכנסת (2004, 14 באפריל). **תכנית ההתנתקות של ראש הממשלה אריאל שרון**. <https://www.knesset.gov.il/process/docs/DisengageSharon.htm>

הכנסת (2018). **הערכות שהוצגו לוועדת החוץ והביטחון: אוכלוסיות היהודים והערבים בין הירדן לים ישתנו עד לשנת 2065**. חדשות הכנסת. <https://m.knesset.gov.il/news/pressreleases/pages/press09.05.18jv.aspx>

הכנסת, מרכז המחקר והמידע (2020). **אוכלוסיית הבדואים בנגב**. https://fs.knesset.gov.il/globaldocs/MMM/1b42e9c5-70e0-ea11-8107-00155d0aee38/2_1b42e9c5-70e0-ea11-8107-00155d0aee38_11_16417.pdf

הכנסת, מרכז המחקר והמידע (2018). **תעסוקת חרדים: תיאור יעדי הממשלה והתפתחות הנתונים בשנים האחרונות, מעודכן**. מוגש עבור ועדת הכספים. https://fs.knesset.gov.il/globaldocs/MMM/838c30e8-98fc-e811-80e1-00155d0a98a9/2_838c30e8-98fc-e811-80e1-00155d0a98a9_11_10854.pdf

הכנסת, מרכז המחקר והמידע (2020). **עובדים ערבים בכוח העבודה הכללי ובשירות המדינה – תעסוקה, שכר וסבסוד למגורים**. https://fs.knesset.gov.il/globaldocs/MMM/b388d58f-9d0c-eb11-811a-00155d0af32a/2_b388d58f-9d0c-eb11-811a-00155d0af32a_11_16353.pdf

לוי, א' (2018, 28 במרס). הלמ"ס הפלסטיני בנתונים עדכניים: 4.7 מיליון חיים בגדה ובעזה. <https://www.ynet.co.il/Ynet/articles/0,7340,L-5205206,00.html>

למ"ס (2018). **תחזית אוכלוסיית ישראל – תחזית אוכלוסיית ישראל עד שנת 2065**, תחזית אוכלוסייה לפי קבוצת אוכלוסייה, מין וגיל – חלופה בינונית (אקסל). <https://www.cbs.gov.il/he/publications/Pages/2019/%D7%AA%D7%97%D7%96%D7%99%D7%95%D7%AA-%D7%90%D7%95%D7%9B%D7%9C%D7%95%D7%A1%D7%99%D7%99%D7%AA-%D7%99%D7%A9%D7%A8%D7%90%D7%9C.aspx>

בשירות בצבא ובתשלומי מס הכנסה שמהם ניזון תקציב הממשלה. ברם, משקלו של רוב זה באוכלוסייה צפוי לקטון בעשרות הבאים, נוכח המשך גידול מהיר יחסית של אוכלוסיית החרדים והערבים. כך יוצא שתוך כמה עשרות שנים, על פי תחזית למ"ס (תרחיש ביניים), עשויים שני ה"מיעוטים" – הערבים והחרדים – להוות רוב באוכלוסיית ישראל. מכאן נדרשות הסכמות חברתיות כבר כיום, שיבטיחו כי מדינת ישראל תמשיך לשמור על צבינה הנוכחי וכל קבוצת אוכלוסייה תתרום את חלקה. הדמוגרפיה היא תחום ידע עתיר חשיבות הנוגע בכל תחומי החיים, לרבות בתחומי הביטחון הלאומי, במובן הצר של מושג זה (חוץ וביטחון) ובמובנו הרחב (הכולל גם כלכלה, חינוך וחברה). אף על פי כן בולט מחסור בנתונים אמין ובדוקים לגבי אוכלוסיות ותת-אוכלוסיות שונות. היקף המידע שאוספת הלמ"ס גדל, מצטבר ומהווה בסיס טוב למחקר אקדמי ואופרטיבי. עם זאת, קשה למצוא חוקרים בתחום הדמוגרפיה במשרדי הממשלה האזרחיים ובמערכות הביטחון, וגם באקדמיה מספרם מועט. מומלץ לפיכך לעודד את המחקר הדמוגרפי ולהעמיק בו. חשוב שמשרדי הממשלה, קובעי המדיניות וחוקרים באקדמיה יציעו ללמ"ס לאסוף נתונים ולספק תחזיות, אשר להם הם זקוקים לצורך עבודתם, וזאת בייחוד לקראת מפקד האוכלוסייה הקרוב.

הערת העורכים: ד"ר שמואל אבן ז"ל, עמית מוערך ויקר שהלך מאיתנו בטרם עת, מותיר חלל מחקרי עצום בתחומי מומחיותו. המאמר שהוגש לפרסום בכתב העת היה בעיצומו של תהליך שיפוט עיוור על ידי שני שופטים חיצוניים, מומחים בתחום. לצערנו התהליך לא הושלם, ולא הספקנו להעביר לד"ר אבן את הערות השופטים לצורך התייחסות והגשת נוסח מעודכן בהתאם. כהוקרה וכהערכה לחבר, חוקר ואיש יקר, בחרנו לפרסם את המאמר בגרסתו האחרונה לאחר עריכה לשונית וכמה תוספות קלות שהומלצו על ידי אחד השופטים. אנו מבקשים לראות בפרסום המאמר בתצורתו זו משום הנצחה ופרידה ראווה מחוקר מוכשר וחרוץ, שתרם מכישורו גם לכתב העת הזה במהלך השנים הארוכות שבהן הוא מתפרסם.

ד"ר שמואל אבן ז"ל היה חוקר בכיר במכון למחקרי ביטחון לאומי, דוקטור למדעים מטעם הטכניון ואוניברסיטת חיפה בהשכלתו. לצד עבודתו במכון, עסק ד"ר אבן במחקר וייעוץ במגזר העסקי במסגרת חברת מולטי קונספט (יועצים) בע"מ שבבעלותו, וכיהן כדירקטור מקצועי בחברות. ד"ר אבן כתב במכון מחקרים בתחומים הבאים: כלכלת ישראל, קניין רוחני, משק הגז והנפט, אסטרטגיה בתחומי החוץ והביטחון, הוצאות הביטחון, סייבר, מודיעין, התהליך המדיני עם הפלסטינים ועוד. בשנת 2021 הלך ד"ר אבן לעולמו.

למ"ס (2020). תמותה בישראל בתקופת הקורונה עד סוף אוקטובר 2020 – הודעה לתקשורת, 3 בדצמבר. https://www.cbs.gov.il/he/mediarelease/DocLib/2020/390/05_20_390b.pdf
למ"ס (2020). האוכלוסייה הנוצרית בישראל – נתונים לרגל חג המולד 2020 – הודעה לתקשורת, 23 בדצמבר.

<https://www.cbs.gov.il/he/mediarelease/pages/2020/%D7%94%D7%90%D7%95%D7%9B%D7%9C%D7%95%D7%A1%D7%99%D7%99%D7%94-%D7%94%D7%A0%D7%95%D7%A6%D7%A8%D7%99%D7%AA-%D7%91%D7%99%D7%A9%D7%A8%D7%90-%D7%9C-%D7%A0%D7%AA%D7%95%D7%A0%D7%99%D7%9D-%D7%9C%D7%A8%D7%92%D7%9C-%D7%97%D7%92-%D7%94%D7%9E%D7%95%D7%9C%D7%93-2020.aspx>

למ"ס (2020). אוכלוסיית ישראל בפתחה של שנת 2021 – הודעה לתקשורת, 31 בדצמבר. https://www.cbs.gov.il/he/mediarelease/DocLib/2020/438/11_20_438b.pdf
למ"ס (2021). מאגר הנתונים המרכזי, נושא אוכלוסייה.

<https://www.cbs.gov.il/he/Statistics/Pages/%D7%9E%D7%97%D7%95%D7%9C%D7%9C%D7%99%D7%9D/%D7%9E%D7%97%D7%95%D7%9C%D7%9C-%D7%A1%D7%93%D7%A8%D7%95%D7%AA.aspx>
(2021). לוחות ותרשימים – פטירות של תושבי ישראל, לפי חודש פטירה, 2000-2021 – כל הגילים, לוח אקסל, נדלה ב-23 בפברואר 2021.

<https://www.cbs.gov.il/he/subjects/Pages/%D7%AA%D7%9E%D7%95%D7%AA%D7%94-%D7%95%D7%AA%D7%95%D7%97%D7%9C%D7%AA-%D7%97%D7%99%D7%99%D7%9D.aspx>

למ"ס (2021). הכנה למפקד האוכלוסין והדיר 2021 – חזרה כללית.

<https://www.cbs.gov.il/he/Surveys/Pages/%D7%9E%D7%A4%D7%A7%D7%93-%D7%94%D7%90%D7%95%D7%9B%D7%9C%D7%95%D7%A1%D7%99%D7%9F.aspx>

למ"ס (2021). לקט נתונים לרגל יום ירושלים (נתוני 2018-2020). הודעה לתקשורת, 6 במאי. <https://www.cbs.gov.il/he/mediarelease/Pages/2021/%D7%9C%D7%A7%D7%98-%D7%A0%D7%AA%D7%95%D7%A0%D7%99-%D7%9D-%D7%9C%D7%A8%D7%92%D7%9C-%D7%99%D7%95%D7%9D-%D7%99%D7%A8%D7%95%D7%A9%D7%9C%D7%99%D7%9D-%D7%A0%D7%AA%D7%95%D7%A0%D7%99-2020-2018.aspx>

לנדסמן, ק' (2018, 17 באוגוסט). הפן הדמוגרפי לפי יורם אטינגר. מוסף "הארץ". פורסם באתר The Ettinger Report. <https://theettingerreport.com/%D7%94%D7%A4%D7%9F-%D7%94%D7%93%D7%9E%D7%95%D7%92%D7%A8%D7%A4%D7%99-%D7%9C%D7%A4%D7%99-%D7%99%D7%95%D7%A8%D7%9D-%D7%90%D7%98%D7%99%D7%A0%D7%9-2%D7%A8/?lang=he>

מרכז יצחק רבין (1995, 5 באוקטובר). הודעת ראש הממשלה על אישור הסכם הביניים הישראלי-פלסטיני.

<http://www.rabincenter.org.il/Items/03154/%D7%A0%D7%90%D7%95%D7%9D%2018%20.pdf>

משרד הביטחון, אגף ביטחוני-חברתי. צ'רקסים. נדלה ב-7 במארס 2021. <https://noar.mod.gov.il/DruzeAndCircassians/Pages/Circassians.aspx>

למ"ס (2018). תחזיות אוכלוסיית ישראל – תחזיות אוכלוסיית ישראל עד שנת 2065. לוח סיכום: אוכלוסייה בשנת הבסיס 2015 ותחזיות לשנים נבחרות, לפי קבוצת אוכלוסייה וחלופה. https://www.cbs.gov.il/he/publications/doclib/2019/forecast65/2065/sum_tab2015_65.pdf
למ"ס (2018). מסמך תחזית אוכלוסיית ישראל 2015-2065, עמ' 26.

https://www.cbs.gov.il/he/publications/doclib/2019/forecast65/2065/forecast_2016_15.pdf

למ"ס (2018). אוכלוסיית ישראל לפי דת והגדרה עצמית של מידת דתיות – הודעה לתקשורת, 27 ביוני. https://www.cbs.gov.il/he/mediarelease/DocLib/2018/195/32_18_195b.pdf
למ"ס (2019). פני החברה בישראל, דוח מס' 11, אב תשע"ט, אוגוסט 2019 – פערים בין מרכז לפרפריה. <https://www.cbs.gov.il/he/publications/Pages/2019/%D7%93%D7%95%D7%97-11-%D7%A4%D7%A0%D7%99-%D7%94%D7%97%D7%91%D7%A8%D7%94-%D7%91%D7%99%D7%A9%D7%A8%D7%90%D7%9C-2019.aspx>
למ"ס (2020). האוכלוסייה הדרוזית בישראל – לקט נתונים לרגל חג הנביא שועיב, הודעה לתקשורת, 23 באפריל.

<https://www.cbs.gov.il/he/mediarelease/pages/2020/%D7%94%D7%90%D7%95%D7%9B%D7%9C%D7%95%D7%A1%D7%99%D7%99%D7%94-%D7%94%D7%A0%D7%95%D7%96%D7%99%D7%AA-%D7%91%D7%99%D7%A9%D7%A8%D7%90-%D7%9C-%D7%9C%D7%A7%D7%98-%D7%A0%D7%AA%D7%95%D7%A0%D7%99%D7%9D-%D7%9C%D7%A8%D7%92%D7%9C-%D7%97%D7%92-%D7%94%D7%A0%D7%91%D7%99%D7%90-%D7%A9%D7%95%D7%A2%D7%99%D7%99%D7%91.aspx>

למ"ס (2020). לקט נתונים לרגל יום ירושלים (נתוני 2017-2019) – הודעה לתקשורת, 19 במאי. https://www.cbs.gov.il/he/mediarelease/DocLib/2020/140/11_20_140b.pdf
למ"ס (2020). האוכלוסייה המוסלמית בישראל – נתונים לרגל חג הקורבן – הודעה לתקשורת, 28 ביולי. https://www.cbs.gov.il/he/mediarelease/DocLib/2020/230/11_20_230b.pdf
למ"ס (2020). פירון של נשים יהודיות ואחרות בישראל, לפי מידת דתיות – 1979-2019. <https://www.cbs.gov.il/he/publications/Pages/2020/%D7%A4%D7%A8%D7%99%D7%95%D7%9F-%D7%A9%D7%9C-%D7%A0%D7%A9%D7%99%D7%9D-%D7%99%D7%94%D7%95%D7%93%D7%99%D7%95%D7%AA-%D7%95%D7%90%D7%97%D7%A8%D7%95%D7%AA-%D7%91%D7%99%D7%A9%D7%A8%D7%90%D7%9C-%D7%9C%D7%A4%D7%99-%D7%9E%D7%99%D7%93%D7%A-%D7%93%D7%AA%D7%99%D7%95%D7%AA-1979%E2%80%932019.aspx>

למ"ס (2020). הירחון הסטטיסטי לישראל – דצמבר 2020. <https://www.cbs.gov.il/he/publications/Pages/2021/%D7%94%D7%99%D7%A8%D7%97%D7%95%D7%9F-%D7%94%D7%A1%D7%98%D7%98%D7%99%D7%A1%D7%98%D7%99-%D7%9C%D7%99%D7%A9%D7%A8%D7%90%D7%9C-%D7%93%D7%A-6%D7%9E%D7%91%D7%A8-2020.aspx>

%D7%A0%D7%97%D7%9C%D7%95%D7%99%D7%95%D7%AA-%D7%9B%D7%9C-%D7%94%D7%A0%D7%AA%D7%95%D7%A0%D7%99%D7%9D-%D7%9C%D7%A4%D7%A0%D7%99-%D7%AA%D7%9B%D7%A0%D7%99%D7%AA-%D7%98%D7%A8%D7%90%D7%9E

DellaPergola, S. (2021). A minimal demographic history of Israel. In R. Y. Hazan, A. Dowty, M. Hofnung, & G. Rahat (eds.) *The Oxford handbook of Israeli politics and society* (pp. 35-57). Oxford University Press. DOI:10.1093/oxfordhb/9780190675585.013.3

OECD (2021). *Population projections*. Retrieved March 7, 2021. <https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=POPPROJ>

PCBS – Palestinian Central Bureau of Statistics (2021). Retrieved March 7, 2021. http://www.pcbs.gov.ps/site/lang__en/881/default.aspx#Population

הקורונה, תמונת מצב כללית. נדלה ב־2 באפריל 2021. <https://datadashboard.health.gov.il/COVID-19/general>

קורח, מ' וחושן, מ' (2020). **על נתוניך ירושלים – מצב קיים ומגמות שינוי 2020**. מכון ירושלים למחקרי מדיניות. <https://jerusalem.institute.org.il/wp-content/uploads/2020/05/PUB-2020-%D7%A2%D7%9C-%D7%A0%D7%A%D7%95%D7%A0%D7%99%D7%99%D7%9A-%D7%A2%D7%91%D7%A8%D7%99%D7%AA-%D7%93%D7%99%D7%92%D7%99%D7%98%D7%9C.pdf>

קסיר (קלינר), נ' (2020). **עולם אחר: מבט מקרוב על הצפיפות בחברה החרדית**. צפוף, הפורום לאוכלוסייה, חברה וסביבה. המכון החרדי למחקרי מדיניות. <https://machon.org.il/wp-content/uploads/2020/05/d7a0d799d7a6d794-d7a7d79cd799d7a0d7a8-d7a7d7a1d799d7a8-d7a6d7a4d795d7a3-6-5-2020.pdf>

שרגאי, נ' (2019). **ההתנחלויות: כל הנתונים לפני תכנית טראמפ**. המרכז הירושלמי לענייני ציבור ומדינה. <https://jcpa.org.il/article/%D7%94%D7%94%D7%AA>

Martin Noda / Hans Lucas via Reuters Connect

ייצוג דמותה של מדינה זרה בתקשורת על רקע פעילות חברה אזרחית: המקרה של ישראל ותנועת ה-BDS בבריטניה

מיכל חטואל-רדושיצקי וג'א קסטון

לדיווחים בתקשורת יש השלכות חשובות על הביטחון הלאומי של המדינה המסוקרת, בהינתן שתדמיתה הבינלאומית של מדינה נוצרת בחלקה הגדול על ידי התקשורת. המחקר הנוכחי בחן את תוכן הסיקור העוסק בישראל בעיתונות מיינסטרים בבריטניה, על רקע קמפיין חברה אזרחית הקורא לחרם על ישראל. שאלנו באיזו מידה פעילות הקמפיין נגד ישראל נוכחת בסיקור התקשורתי הנוגע לישראל בבריטניה, וכיצד פעילות כזו ממוסגרת. לשם כך בדק המחקר את הסיקור של ישראל בחמישה עיתונים בבריטניה (n=512) בהקשר של קמפיין עולמי של חברה אזרחית בדבר חרם, סנקציות ומניעת השקעות (BDS), המבקש לבודד את ישראל בזירה הבינלאומית. הממצאים מוצגים תוך התייחסות לספרות העוסקת בדפוסי סיקור, מסגור ודיווח על תנועות חברה אזרחית בתקשורת, ובפרט לספרות המתייחסת לסיקור התקשורתי של הסכסוך הישראלי-פלסטיני.

מילות מפתח: תקשורת, עיתונות, חברה אזרחית, סכסוך ישראלי-פלסטיני, אקטיביזם, ארגונים לא־ממשלתיים, NGO, BDS, בריטניה

מבוא

התקשורת היא המקור העיקרי לחלק גדול ממה שאזרחים יודעים על העולם, והתברר שהיא משפיעה בפרט בנושאים שלקהל אין יכולת להכיר ממקור ראשון (Einwiller et al., 2010; Grafström et al., 2015). בהינתן שתדמיתה של מדינה, שנבנית ברובה על ידי התקשורת, יכולה להפוך עם הזמן לחלק מהתרבות הפוליטית הלאומית (Grix & Lacroix, 2006), ניתן לטעון שלדיווחי התקשורת יש השלכות חשובות על המדינה המסוקרת. לפיכך אין זה מפתיע שמדינות משקיעות משאבים רבים כדי לקדם לעצמן תדמית חיובית, ומתוך אמונה שתדמית כזו תשפיע לטובה על מעמדן הבינלאומי (Avraham & Ketter, 2008). התפיסה המייחסת חשיבות למעמדה הבינלאומי (או האזורי) של מדינה עומדת בבסיס ראיית הביטחון הלאומי של מדינה וקשורה באופן מורכב לגורמים מרובים, מעל ומעבר לשאלת הכוח הקונוונציונלי של המדינה. תפיסה רחבה כזו של רכיבי הביטחון הלאומי התגבשה לאחר תקופה ארוכה – החל מסוף מלחמת העולם השנייה דרך עידן המלחמה הקרה ועד גלובליזציה בשנות ה-90 – אשר במהלכה רק עניינים הקשורים לכוח הצבאי נחשבו לנושא ביטחוני, וכל האחרים סווגו כ"פוליטיקה נמוכה" כזו או אחרת (Baldwin, 1997; Krause & Williams, 1996). אולם בימינו התקבעה התפיסה כי לצד כל עימות צבאי מדינות מתמודדות בזירה הבינלאומית בקרב על רעיונות, ויש לכך השלכות על ביטחון הלאומי (חטואל-רדושיצקי, 2019).

הדבר נכון בפרט בעידן הנוכחי של גלובליזציה ומהפכה תקשורתית, שמדרבן מדינות לדאוג במידה רבה יותר לתדמיתן הבינלאומית, ובמקרים שבהם שחקנים פוליטיים (מדינתיים או לא-מדינתיים) מעורבים במצבים שבהם תמיכה בינלאומית או ביקורת עשויות להשפיע על תוצאות סכסוך (Kunczik, 1997; Nye & Owens, 2016; Van Ham, 1996; Yarchi, 2003). לאור זאת, במאמר הנוכחי נבקש לחקור את האופן שבו השיח הציבורי על מדינה זרה המעורבת בסכסוך משתקף באמצעי התקשורת של מדינה אחרת. דגש מיוחד יושם על דיווחי התקשורת שמסקרים את המדינה הזרה, על רקע פעולות חברה אזרחית שמטרתן לפגוע בתדמיתה של אותה מדינה.

הבחירה לשלב במחקר העוסק בתדמית הבינלאומית של מדינות ממד נוסף העוסק בשחקני חברה אזרחית מתבססת על ההבנה הגוברת כי שחקני חברה אזרחית ממלאים תפקיד הולך וגדל בתהליכים דיפלומטיים גלובליים (Kelly, 2010). בין היתר, זוהי תוצאה של חידושים טכנולוגיים שאפשרו לגורמים בחברה האזרחית

לפעול ברשתות תמיכה על-לאומיות, תוך הבאת המקרים לבית הדין הבינלאומי של דעת הקהל – ובכך לחלוק עם מדינות את אותם מרחבי פעילות בזירה הבינלאומית (Finnemore & Sikkink, 1998; Plavsak, 2002).

בימינו התקבעה התפיסה כי לצד כל עימות צבאי מדינות מתמודדות בזירה הבינלאומית בקרב על רעיונות, ויש לכך השלכות על ביטחון הלאומי.

למרות תפקידם המתרחב של אמצעי התקשורת, הסיקור של שחקני חברה אזרחית מוגבל בהיקפו ומוטה, כאשר ההטיה הפרו־משלתית הבולטת ביותר היא בנושאים ובדיונים בינלאומיים וגלובליים (בניגוד ללאומיים ומקומיים) (Bennet, 1990; Wozniak et al., 2017). בה בעת, מחקרים שבים ומציינים כי הסיקור התקשורתי חיוני להצלחתם או לכישלונם של ארגונים כאלה, החל מתנועות לזכויות האזרח משנות ה-60 ואילך (Ramos et al., 2007; Thrall, 2006). זאת משום שתשומת הלב התקשורתית מסייעת להגדיר את האופן שבו הציבור יתוודע לתנועה החברתית: מי הם מנהיגיה, מה היא רוצה וכיצד היא מבקשת לחולל שינוי חברתי. ארגוני חברה אזרחית שימשכו סיקור תקשורתי יזכו אם כן למקור השפעה פוטנציאלית חשוב: הם עתידים לגייס יותר חברים ובעלי ברית, לצבור לגיטימציה בתהליך הפוליטי ולהפעיל לחץ רב יותר על קובעי מדיניות (Andrews & Caren, 2010; Thrall, 2006).

נרטיבים שונים על מדינה זרה שיציגו גורמים ממסדיים וגורמי חברה אזרחית ידווחו בתקשורת תוך שימוש במסגור. מסגור תקשורתי הוא האופן שבו הרעיון המרכזי נשלף מהסיפור החדשותי ואז מוצב בפרספקטיבה רחבה יותר (Entman, 2004; McCurdy, 2012). אומנם מרבית המחקרים מצביעים על חוסר היכולת של הסיקור התקשורתי להוביל לשינויי מדיניות, אולם יש הסכמה רחבה על הפרדיגמה הגורסת שתשומת לב תקשורתית בשילוב תמיכה ציבורית היא תנאי הכרחי ליצירת לחץ על קובעי מדיניות, שיביא בתורו להשפעה על המדיניות (Tresch & Fischer, 2015).

המחקר הנוכחי מתבסס על ספרות זו ובוחן את תוכן הסיקור על ישראל בעיתונות בריטית, על רקע קמפיין חברה אזרחית הקורא לחרם על ישראל כביטוי להתנגדות פלסטינית. לנוכח מאמצים אלה אנו שואלים: באיזו מידה מופיעה פעילות של ארגוני חברה אזרחית נגד ישראל בסיקור התקשורתי הקשור לישראל בבריטניה, וכיצד היא ממוסגרת? כדי לענות על שאלה זו בדקנו איזה חלק מהסיקור התקשורתי באשר לישראל עסק

לספרות העוסקת בתדמית מדינה זרה בעיני מדינות אחרות (Grix & Lacroix, 2006). אנו מניחים כי ההשפעות ארוכות הטווח של חשיפה לסטראוטיפים לאומיים על מדינה זרה עשויות להביא לכך שהם יחלחלו לתודעה הלאומית. כמו כן אנו מאמצים גישה קונסטרוקטיביסטית, הרואה במדינה ישות חברתית בעלת מוטיבציה להתאים או לשנות את מדיניותה על פי תגמולים או עונשים חברתיים. בזירה בינלאומית בעלת הבניה חברתית כזו, לתקשורת יש לתפיסתנו תפקיד חשוב בסיוע לאזרחים ולקובעי מדיניות בהבנת עמים זרים ומדינות רחוקות ובתגובה אליהם.

המאמר הנוכחי מבקש לבחון כיצד התקשורת במדינה אירופית (בריטניה) מתארת מדינה זרה הממוקמת במזרח התיכון (ישראל), על רקע סכסוך מתמשך (הסכסוך הישראלי-פלסטיני) וקמפיין בינלאומי של חברה אזרחית (BDS), הפועל לכרסם ביחסי בריטניה-ישראל כביטוי של התנגדות למדיניות ישראל בסכסוך הישראלי-פלסטיני.

כאשר סוקרים את הקשר בין תנועות חברתיות¹ לאמצעי התקשורת בספרות הרלוונטית, עולות שלוש סוגיות שניתן לסכם באופן הבא: ראשית, יחסי התקשורת עם תנועות חברתיות הם מוטים במובן זה שהתנועות החברתיות זקוקות לתקשורת הרבה יותר מכפי שהתקשורת זקוקה לתנועות חברתיות. להלן חלק מההצדקות לקביעה זו: הראשונה – שחקני חברה אזרחית זקוקים לתקשורת כדי להגיע לציבור רחב יותר שברצונם לגייסו, וכדי להפיץ רעיונות ממקום למקום (Gamson & Wolfsfeld 1993); השנייה – התקשורת היא כלי יעיל לעידוד דיונים על מדיניות לאומית ובינלאומית (McCurdy, 2012); השלישית – הסיקור התקשורתי של פעילות חברה אזרחית הוא אמצעי להשגת משאבים כספיים עבור קבוצות וארגונים כאלה (Andrews & Caren, 2010), שכן תורמים עודם רואים בסיקור התקשורתי פלטפורמה להכרת שחקנים לא-מדינתיים ומנגנון למדידת השפעתם של שחקנים כאלה על השיח הפוליטי (Powers, 2016a; 2016b).

מאפיין שני במערכת היחסים בין תנועות חברתיות לתקשורת הוא שהסיכויים של שחקנים לא-מדינתיים לקבל סיקור תקשורתי הם קלושים, ובמקרים שבהם תנועות בכל זאת זוכות לסיקור, יש להן שליטה מועטה בלבד על המסגור התקשורתי של הצגתן (Shultziner & Shoshan, 2018; Vliegthart & Walgrave, 2012; Wouters, 2013). עקב ריבוי הארגונים הלא-ממשלתיים בעשורים האחרונים, לארגונים לא-ממשלתיים קטנים יש אפילו פחות סיכוי לקבל אזכור, בהשוואה לארגונים גדולים וממומנים היטב (Wozniak et al., 2017).²

בסכסוך הישראלי-פלסטיני בצורה בלעדית (או עיקרית), בהשוואה לסיקור ישראל מחוץ להקשר הסכסוך; מה היה ההקשר שבו הוצגו ההתפתחויות בסכסוך (כלומר מה היה המסגור של הדיווחים על ישראל), ובאיזו מידה (ואופן) נוכח הקמפיין נגד ישראל בשיח הנוגע לישראל. לצורך מענה על שאלות אלה בחן המחקר 512 כתבות שפורסמו בחמישה מהעיתונים היומיים המובילים בבריטניה. מסגרת הזמן העיקרית שנבחרה למחקר היא שנת 2017 – שנה שהתאפיינה בשלושה ציוני דרך בולטים הקשורים לסכסוך, אשר לשניים מתוכם משמעות מיוחדת לבריטניה: מאה שנה להצהרת בלפור (1917) ושבעים שנה להחלטה 181 של העצרת הכללית של האו"ם, שקראה לחלק את פלשתינה שבשליטת בריטניה למדינה יהודית ולמדינה ערבית (1947), וכן ציון הדרך של חמישים שנה למלחמת ששת הימים (1967). הרציונל לבחירת פרק זמן הכולל ציוני דרך סמליים הקשורים לסכסוך היה הגברת הסיכוי לסיקור שחקני חברה אזרחית, ששאפתם להוביל לחרם בינלאומי על ישראל מעוגנת בצורה כזו או אחרת בציוני דרך אלה. המאמר פותח ברקע כללי על השפעת התקשורת ועל דפוסי הסיקור התקשורתי של תנועות עממיות, ומציג רקע על סיקור הסכסוך הישראלי-פלסטיני ועל תנועת ה-BDS המתנגדת לישראל. בהמשך יוצגו מתודולוגיית המחקר וממצאי המחקר, ובסיום יובאו דיון ומסקנות.

אמצעי התקשורת: השפעה ותנועות חברתיות

שאלת השפעתה של התקשורת על דעת הקהל ועל צרכני התקשורת נחקרה במהלך השנים מתוך שלוש גישות. המחקר המוקדם (בשנות ה-50) תאם לתאוריית "המחטת התעורית", שמניחה כי התקשורת משפיעה באופן אחיד על צרכניה, מה שמוביל ל"תגובות מיידיות" וישירות לדימויים תקשורתיים (Grix & Lacroix, 2006, p. 375). מחקרים מאוחרים יותר (בשנות ה-60 וה-70) תפסו את צרכני התקשורת כבעלי יכולת רבה יותר לפרש מסרים תקשורתיים, כאשר יחסים חברתיים מהווים משתנה מתווך חשוב המשפיע על פרשנות המסר התקשורתי בעיני הצרכנים (Grix & Lacroix, 2006; Williams, 2003, pp. 171-174). גישה שלישית ועכשווית יותר בשם "תאוריות ההשפעות התרבותיות" מתמקדת בחשיבות של ידע מצטבר, אידיאולוגיות וניסיון חיים בפרשנות שעושים צרכני התקשורת ובקליטת המסר התקשורתי (Grix & Lacroix, 2006; Street, 2001; Williams, 2003).

המאמר הנוכחי רואה את השפעות התקשורת המרכזית כתואמות את הגישה התרבותית, בדומה

הסכסוך הישראלי-פלסטיני: הסיקור התקשורתי ותנועת BDS

סכסוכים מודרניים מתאפיינים באסימטריה בין הצדדים בסכסוך ובכיסוי התקשורתי הנרחב שהם מושכים (Ayalon et al., 2016; Plavsak, 2002). לכן, הספרות מתייחסת לכך שסכסוכים מודרניים מתנהלים לא רק בשדה הקרב הקינטי אלא גם במרחב הדיפלומטי, המשפטי והמדיני, שבהם הסיקור התקשורתי משפיע על התנהגותם של השחקנים הפוליטיים ועל כל שאר החזיתות (Tabak & Avraham, 2018; Yarchi, 2016). כשהשחקנים כבר אינם יכולים להרשות לעצמם לנצח בתחום הצבאי בלבד, ובפרט כשניצחונות צבאיים נושאים תג מחיר דיפלומטי, הסיקור התקשורתי החיובי הופך למטרה. התחרות על תשומת הלב התקשורתית בין השחקנים היריבים בזירה הבינלאומית מתקיימת במרחב רווי בשחקנים הכולל את היריבים המתחרים עצמם, את הממשלות הזרות ואת הממסד התקשורתי בכל מדינה, כאשר כל שחקן מנסה לקדם את המסגור שלו, וכאשר יש השפעה למידת החפיפה התרבותית-פוליטית בין שתי המדינות המעורבות (Sheafer & Gabay, 2009). לפיכך נמוכים הסיכויים שמדינה אחת תשפיע על מדיניות החוץ של מדינה הרחוקה ממנה מבחינה פוליטית ותרבותית.

הספרות מתייחסת לכך שסכסוכים מודרניים מתנהלים לא רק בשדה הקרב הקינטי אלא גם במרחב הדיפלומטי, המשפטי והמדיני, שבהם הסיקור התקשורתי משפיע על התנהגותם של השחקנים הפוליטיים ועל כל שאר החזיתות.

כבר ב־1970 החלו חוקרים לבחון את הסיקור התקשורתי של הסכסוך הישראלי-פלסטיני ושל הצדדים המעורבים בו (Neureiter, 2017). הופעתן של יוזמות חברה אזרחית בדמות ארגוני "כלבי שמירה" על התקשורת, אשר פועלים לטובת שיפור הסיקור שמקבלים הצדדים היריבים, היא התפתחות בולטת מהשנים האחרונות, המוכיחה את התפקיד החשוב שמיוחס לתקשורת בעיצוב דעת הקהל או בהשפעה על גיבוש המדיניות ואת החשיבות המיוחסת להשגת אהדה ותמיכה בינלאומיים עבור הצדדים לסכסוך. שפע המחקר על המסגור של ישראל בתקשורת הבינלאומית אינו חד-משמעי, כאשר חלק מהכתבות מציגות עדויות להטיה פרו-ישראלית בתקשורת המערבית, ואחרות טוענות להטיה ברורה נגד ישראל. עם זאת, בשני נושאים נראה ששוררת הסכמה: האחד הוא שקיים הבדל בין התקשורת האירופית לאמריקאית במסגור הסכסוך הישראלי-פלסטיני, שלפיו התקשורת

מצב זה הביא להתמקצעות הארגונים הלא-ממשלתיים בעבודת העיתונות והפרסום, שמתבטאת בהעסקת צוותים מקצועיים ובהקמת מחלקות יחסי ציבור שתפקידן העיקרי הוא להשיג סיקור תקשורתי (Powers, 2016b). ניתוחים אמפיריים אומנם מראים כי השימוש בהודעות מטעם ארגונים לא-ממשלתיים בחדשות נותר מועט (Thrall et al., 2014; Wessler, 2017; Wozniak et al., 2016; et al., 2016), אולם יש ארגונים לא-ממשלתיים שהצליחו לבסס את עצמם כמקורות לגיטימיים לעיתונאים (Moyn 2010; Powers 2016a). נקודה שלישית שצפה ועולה לעיתים קרובות בתחום יחסי התקשורת עם תנועות חברתיות היא סיקור שלילי של התנועות. בתחרות על הסיקור התקשורתי מול השחקנים המדינתיים הרשמיים, ארגוני חברה אזרחית רותמים אסטרטגיות של גיוס המונים והפגנות כדי להיענות לצורך של התקשורת בדרימה ובעימות. נראה כי טקטיקה של הפגנות מביאה לסיקור תנועות חברתיות, בייחוד כאשר הן מושכות משתתפים רבים או מעורבת בהן אלימות (Oliver & Maney, 2000; Tresch & Fischer, 2015). על פי התופעה המכונה פרדיגמת המחאה, תשומת לב כזו תהיה בדרך כלל שלילית (Andrews & Caren, 2010; McCurdy, 2012). למרות זאת, הספרות בנושא המסגור המשמש את התקשורת בעת סיקור ארגוני חברה אזרחית אינה חד-משמעית. נוסף על ההתמקצעות של צוותי תקשורת בתנועות חברתיות, פעילויות כמו ארגון מסיבות עיתונאים או הפצת הודעות לעיתונות נחשבות יעילות להשגת סיקור תקשורתי. מעניין לציין כי מחקרים עדכניים שהשוו תנועות חברתיות מקומיות ובינלאומיות לפי פרמטר זה גילו כי הסיקור התקשורתי של שחקני חברה אזרחית מקומיים נוטה לייצוג יתר של המחאה ולייצוג חסר של אסטרטגיית המידע (באירועי מדיה [media events] ובהודעות לעיתונות), ואילו הסיקור התקשורתי של תנועות חברתיות בינלאומיות מתמקד יותר באסטרטגיות של תקשורת ומידע, ופחות במחאה (Tresch & Fischer, 2015). במקביל נמצא כי ארגוני זכויות אדם לא-ממשלתיים מובילים אכן זוכים לנוכחות גוברת בשידורי חדשות, וצוין כי ניתן לצפות שאילוצים כלכליים של ערוצי חדשות, היותו של ארגון מקובל על החוגים הרשמיים וכן מאמצי פרסום מקצועיים של ארגונים מובילים – יש בהם כדי להאיץ מגמה זו (Powers, 2016b).

כדי להבין טוב יותר את ההשקפות ואת המסגור שמתנגדי ישראל צפויים לקדם, החלק הבא יציג את חקר המקרה שנבחר.

מקצועיים פרו-פלסטיניים, ומאז אומץ על ידי פעילים, אקדמאים ואנשי רוח שהתאחדו מאחורי קריאתו "להטיל חרם נרחב וליישם יוזמות למניעת השקעות ... ולהטלת אמברגו וסנקציות על ישראל".⁵ מאז השקתה תורגמה קריאת ה-BDS לתשע שפות ואומצה על ידי מספר רב של תנועות של סולידריות פלסטינית, הפועלות בעיקר על בסיס התנדבותי (Ananth, 2013; Hatuel, 2021; Radoshitzky & Jamal, 2021).

קמפיין ה-BDS פועל ללא מבנה ברור: אקטיביסטים אד הוק וארגוני חברה אזרחית מתחברים לקמפיין העולמי באמצעות יוזמות מקומיות, ולרוב יוצרים קשר עם הוועד הלאומי לחרם (BNC - Boycott National Committee) שהוקם בשנת 2008. ה-BNC מורכב מקואליציה רחבה של ארגוני חברה אזרחית פלסטיניים, מפלגות פוליטיות, איגודים ורשתות, והוא משמש מוקד לתיאום קמפיינים גלובליים של BDS ונקודת קשר פלסטינית לפעילות ה-BDS העולמית (Hallward & Shaver, 2012).

מול תנועת ה-BDS עומדים פעילי חברה אזרחית אחרים, אקדמאים וארגונים יהודיים פרו-ישראליים, וכן הממסד הישראלי (Cohen & Avraham, 2018). מאמצי ה-BDS נתפסים אם כן על ידי ציבורים שונים דרך עדשות שונות מאוד. אלה התומכים ב-BDS מדגישים את כוחו של העם לפעול למען צדק ושלוש היכן שהמדינות כשלו; את האופי האסימטרי של הסכסוך הישראלי-פלסטיני; את האופי הלא-אלים של טקטיקות ה-BDS ואת התאמת יעדי ה-BDS לחוק הבינלאומי ולזכויות אדם. המתנגדים מציינים כי הטרימינולוגיה של הקמפיין מרמזת על אלימות; שיש קשרים בין ארגונים התומכים ב-BDS לבין פעילות הקשורה לטרור; שהרטוריקה והפעולה שמשמשת את קמפיין ה-BDS גולשות לאנטישמיות; וכי התנועה עושה דה-לגיטימציה לזכותה של ישראל להתקיים במתכונתה הנוכחית כמולדת העם היהודי (Hallward & Shaver, 2012; Hatuel-Radoshitzky, 2017; Ghabra & Hasian, 2018; Nelson, 2019). מכת, המתנגדים מזוהרים כי למרות שחרם, מניעת השקעות והטלת סנקציות הם פעולות שאינן כרוכות בכוח צבאי, לעיתים קרובות כרוכה בהן פוליטיקה כוחנית בעלת השפעה מתישה על אוכלוסיות אזרחיות. לאור זאת לא ניתן לסווג כלים כאלה בצורה גורפת כטקטיקות לא-אלימות (Hallward & Shaver, 2012).⁶

בחינת הסיקור התקשורתי הבריטי הנוגע ל-BDS בפרט ולישראל באופן כללי יותר מעלה שהמגוון הרחב של עמדות פוליטיות, המקבלות ביטוי בפרסומים השונים שמרכיבים את נוף התקשורת הפלורליסטי של בריטניה, מוביל לממצאים שאינם חד-משמעיים.

האירופית ביקורתית יותר כלפי ישראל (חטואל-רדושיצקי, 2015; Wolfsfeld, 1997); והשני הוא שחלה הידרדרות בסיקור התקשורתי החיובי של ישראל מאז השנים הראשונות לעצמאותה, כאשר התפיסה הרווחת לגביה הייתה שהיא דמוקרטיה ייחודית שנבנתה על ידי פליטים יהודים בתנאים פוליטיים-כלכליים מאתגרים, לעומת התיאורים השליליים יותר של ישראל בתקופה הנוכחית (ובאופן כללי מאז מלחמת ששת הימים).

אלה התומכים ב-BDS מדגישים את כוחו של העם לפעול למען צדק ושלוש היכן שהמדינות כשלו; את האופי האסימטרי של הסכסוך הישראלי-פלסטיני; את האופי הלא-אלים של טקטיקות ה-BDS ואת התאמת יעדי ה-BDS לחוק הבינלאומי ולזכויות אדם. המתנגדים מציינים כי הטרימינולוגיה של הקמפיין מרמזת על אלימות.

התפנית שחלה מתוארת לעיתים קרובות כמעבר מתפיסת ישראל כ"דוד" הנלחם נגד "גוליית" בדמות מדינות ערב לתפיסתה של ישראל כ"גוליית" מול יריביה (Avraham, 2009; Tabak & Avraham, 2018). בין ההתפתחויות שתרמו לשינוי זה בתדמית הבינלאומית של ישראל ניתן לציין את כיבוש השטחים בעקבות מלחמת ששת הימים (בעיקר הגדה המערבית ועזה); את פלישת ישראל ללבנון בשנת 1982 והקמת אזור הביטחון בדרום המדינה, שממנו יצאה רק כעבור 18 שנה; את שתי ההתקוממויות הפלסטיניות ("אינתיפאדות") ואת הסלמת האלימות בין ישראל לחמאס בעזה במספר סבבים קטלניים (2009, 2012, 2014) ובמערכות התכופות מול "צעדות השיבה" שמארגן חמאס (החל מ-2018).

להתפתחויות בשטח התלווה מאבק פלסטיני פרואקטיבי ודינמי בזירה הדיפלומטית, המשפטית והתקשורתית, שבא לידי ביטוי בפתיחת שתי בדיקות מקדמיות נגד ישראל בבית הדין הפלילי הבינלאומי³ (אחת מהן התפתחה לחקירה) ובמאבק דיפלומטי פלסטיני. בין שאר הישגיו הביא המאבק להכרה במדינת פלסטין מצד 137 מדינות העולם,⁴ לשדרוג מעמדה של פלסטין באו"ם (מישות שאינה חברה למדינה שאינה חברה) ולקבלת פלסטין כחברה מלאה בארגונים ופורומים בינלאומיים שונים. על אלה אפשר להוסיף את נטיית התקשורת להזדהות עם הצד החלש בעימות אסימטרי (Tabak & Avraham, 2018) ואת הקמפיין הפרו-פלסטיני של תנועת ה-BDS לחרם, מניעת השקעות והטלת סנקציות על ישראל.

קמפיין ה-BDS ניזום רשמית בשנת 2005 על ידי קואליציה של יותר מ-170 ארגוני חברה אזרחית ואיגודים

חלק מהמחקרים מצאו כי הטיה אנטי־ישראלית נפוצה הרבה יותר בתקשורת הבריטית בהשוואה למדינות אירופיות אחרות (Segev & Miesch, 2011), וכי היחס לישראל אינו הוגן בכלי התקשורת הבריטיים, הנוטים להשמיט מידע רקע הנדרש כדי לשפוט בצורה מושכלת את פעולותיה של ישראל (Neureiter, 2017; Segev, 2012; Simmons, 2012; Miesch, 2011). שיפר וגבאי (Sheaffer & Gabay, 2009) מראים כיצד ישראל מצליחה בקידום סדר היום והמסגור שלה בתקשורת האמריקאית יותר מאשר בתקשורת הבריטית, כאשר מבחינת הרשות הפלסטינית המצב הפוך. סימונס מצא כי מעשים אלימים של פלסטינים מוצגים כשוליים יותר על ידי עיתונאים בריטים, ואילו מעשים כוחניים של ישראל מוצגים לעיתים קרובות בהגזמה ומוצאים מהקשרם (Simons, 2012). מנגד נמצא כי הסיקור התקשורתי הבריטי באשר למניעים הישראליים הוא מקיף ומאפשר הבנה של פעילות ישראל, ואילו מידע רקע שיכול לתרום להבנת הפלסטינים מושמט ברובו, וכי קולות המצדיקים פעולות ישראליות נשמעים לעיתים קרובות יותר מאלה של הפלסטינים (Philo & Berry, 2004; 2011).

ממצאים בלתי חד־משמעיים אלה מחייבים אותנו להכיר בהטיה אפשרית מצד חוקרי אקדמיה, בבואם לעסוק בסוגיה הטעונה של סיקור הסכסוך הישראלי־פלסטיני. איננו טוענים כי אנו מגיעים לנושא מתוך עמדה ניטרלית קרה, אולם במאמר הנוכחי התייחסנו למכשול באמצעות ניתוח בסיס נתונים פתוח גדול יחסית (n=512), המורכב מכתבות ומידיעות שאזכרו את המילה ישראל בחמישה עיתונים יומיים שונים, ובאמצעות מתודולוגיית ניתוח תוכן שיטתית ומקיפה שהתבססה על מערך מחקר מהימן, כפי שיפורט בפרק הבא.

מתודולוגיה

על מנת לחקור את סיקור ישראל באמצעי התקשורת בבריטניה על רקע פעילות תנועת BDS נסקרו חמשת העיתונים היומיים הבאים, שמופצים ברמה הארצית: הגרדיאן, הטיימס, הדיילי מירור, הסאן והמטרו.⁷ עיתונים אלה נבחרו משלוש סיבות מרכזיות: כולם יוצאים לאור בעותק מודפס וגם באופן מקוון; הם מגוונים מבחינת הקו הפוליטי וקהל היעד שלהם; הם מגוונים מבחינת מתכונת ההפצה שלהם (חינם או למנויים).

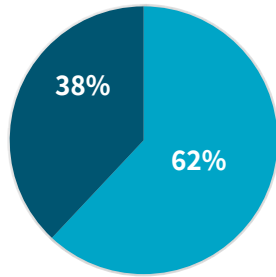
הניתוח הוגבל לעיתונות מודפסת ומקוונת בשל ארבע סיבות:

הסיבה הראשונה – למרות הירידה בתפוצת העיתונים המודפסים, התקשורת המודפסת ממשיכה ליהנות מחשיבות עצומה הן מבחינה פוליטית והן במסגרת השיח החברתי הרחב (Copeland & Copsey,

הסיבה השלישית – עיתונים הם ערוצי תקשורת מגוונים ביותר. בזכות זאת המדגם כלל חדשות עולמיות מסוכנויות עיתונות זרות; חדשות מקומיות מבריטניה; דיווחים של כתבים בריטים המוצבים בישראל ובמזרח התיכון, פרשנויות, מאמרי מערכת, טורי דעה וראיונות. הדבר חשוב בייחוד לאור העניין של המאמר הנוכחי בסיקור התקשורתי של ה־BDS והפעילות החברתית־אזרחית נגד ישראל, בהמשך למחקרים המראים כי ארגוני חברה אזרחית נכללים בסיקור החדשותי רק לעיתים רחוקות (Powers, 2016a; Thrall, 2006; Trenz, 2004).

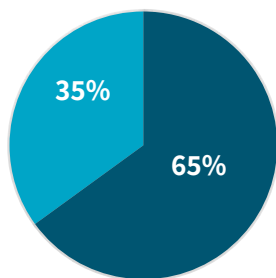
הסיבה הרביעית – כתבות מן העיתונות נגישות למחקר, ובאמצעות הערכת היקפן ותוכנן ניתן להגיע לשלל מסקנות ביחס לנושא הנחקר (Grix & Lacroix, 2006).

אחת השיטות המוכרות ביותר לניתוח ייצוגים בתקשורת היא השימוש בניתוח תוכן, שבמסגרתו

■ כתיבה לקהל ■ כתיבה למדינה

תרשים 1: שיעור הכתבות בעיתונות הבריטית שעסקו בסכסוך הישראלי-פלסטיני, לעומת כתבות שאינן קשורות לסכסוך

■ הסכסוך בינלאומית ■ הסכסוך בשטח

תרשים 2: הכתבות בתקשורת הבריטית שעוסקות בסכסוך הישראלי-פלסטיני, בחלוקה לשתי קטגוריות משנה

הקטגוריה הראשונה – והקטנה יותר – מקיפה 35 אחוזים מכלל הכתבות הקשורות לסכסוך ($n=110$). כתבות אלה עוסקות בפעילות וביחס להתנחלויות הישראליות (למשל, "ישראל [...] תנהל מדיניות חד-צדדית של הרחבת התנחלויות כמעט בלתי מוגבלת בשטחים הפלסטיניים הכבושים, תוך הכרזה על ההתנחלויות החדשה הראשונה מזה שני עשורים", Beaumont, 2017a); פיגועי טרור (למשל, "חנה בלאדון, בת 20, נדקרה שוב ושוב בחזה על ידי גבר פלסטיני, Charlton, 2017); מחאות של פלסטינים נגד ממשלת ישראל (למשל, "יותר מ-1,000 פלסטינים המוחזקים בבתי כלא ישראליים פתחו בשביתת רעב", Carlstrom, 2017a); פעילויות שביצע הצבא הישראלי (למשל, "הצבא הישראלי דוחף לפרק [...] אמצעי ביטחון [...] שהציתו שבוע של אלימות קטלנית ברחבי ישראל והגדה המערבית", Carlstrom, 2017b); והיבטים תרבותיים וחברתיים של הסכסוך (למשל, "ספרה של דורית רביניאן על רומן ישראלי-פלסטיני עורר סערה", Beaumont, 2017b).

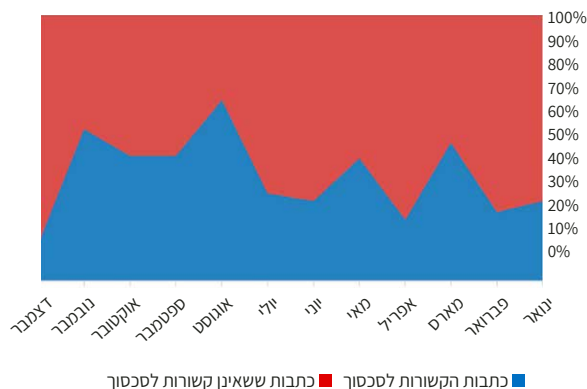
החוקרים מגדירים מערך של קטגוריות ואז מונים את מספר המקרים המתאימים לכל קטגוריה (Grafström et al., 2015). מתודולוגיה כזו היא פשוטה, אם כי גוזלת זמן: מתוך הארכיונים המקוונים של כל אחד מהעיתונים שנדגמו שלפנו את כל הכתבות המכילות את המילה "ישראל". לאחר קריאה של מעל 800 כתבות נערכה בדיקה ראשונית כדי לוודא שהן אכן סוקרות נושאים הנוגעים למדינת ישראל. כתבות שהתייחסו לישראל רק בשוליים (למשל בהקשר גיאוגרפי, כשישראל צוינה כגובלת במדינה אחרת, או כחלק מרשימת המדינות במזרח התיכון) תועדו אך הושמטו מניתוח התוכן,⁸ שכלל את חילוץ הנושאים העיקריים בכתבה.⁹

הניתוח כלל תוכן של 512 כתבות בסך הכול ($n=512$) אשר נקראו לעומק. התוכן סוכם והרעיונות העיקריים שבו תומצתו לנקודות. הכתבות סווגו לקטגוריות בגיליון אקסל. המיפוי של נקודות המפתח והרעיונות המופיעים בטקסטים שנכללו במחקר זה הצריך מידה מסוימת של סובייקטיביות – בדומה לתהליך העיתונאי עצמו ובדומה למתודולוגיה בבסיס ספרות קרדינלית בנושא ערך חדשותי (Harcup & O'Neill's, 2001; 2017). כמו מחקרים קודמים, גם אנחנו ניסינו להתגבר על מכשול זה על ידי ביסוס מסקנותינו על מדגם גדול מספיק של כתבות, שלדעתנו מספקות בסיס להסקת מסקנות שהן לכל הפחות טנטיביות.

ממצאים

תוכן הסיקור התקשורתי הנוגע לישראל בעיתונות בבריטניה התמקד בעיקר בסכסוך הישראלי-פלסטיני, כאשר 62 אחוזים ממספר הכתבות הכולל ($n=315$) דיווחו על היבטים שונים של הסכסוך (ראו תרשים 1). באופן טבעי, לאור ההבדל בין הסגנון והמאפיינים של העיתונים שנדגמו, שיעור הכתבות שהתמקדו בסכסוך בכל עיתון היה שונה, כאשר הגרדיאן הוביל (71 אחוזים מכלל הכתבות שפורסמו בנוגע לישראל עסקו בסכסוך), ואילו הטיימס הציג מבט אקלקטי יותר על ישראל (52 אחוזים מכלל הכתבות שפורסמו בנוגע לישראל עסקו בסכסוך).

במסגרת הקטגוריה הכללית של כתבות העוסקות בסכסוך, ניתן להמשיך לחלק אותן לאלה המתייחסות לאירועים הקשורים לסכסוך ועוסקות בהתפתחות בשטח, ולאלה העוסקות בהיבטים שונים של בינאום הסכסוך (internationalization) (ראו תרשים 2).¹⁰

תרשים 3: שיעור הכתבות על ישראל בתקשורת הבריטית (2017), עם וולא קשר לסכסוך על ציר כרונולוגי

אומנם כתבות אלה עשויות לכלול ממד הקשור למעמדה הבינלאומי של ישראל או למתוח ביקורת על ישראל בהיבטים שונים (למשל על שחיתות שלטונית), אך המשותף לכולן הוא הימנעות מאזכור הסכסוך, בין כנקודת ייחוס או כנושא בפני עצמו.

בהתייחס לשיעור הכתבות שהתייחסו לאחד משלושת ציוני הדרך שהובילו לבחירה בשנת 2017 כתקופת המחקר, רק שני אחוזים מהכתבות נכללות בקטגוריה זו, כלומר רק 11 כתבות מתוך המדגם כולו התייחסו לאחד משלושת ציוני הדרך ההיסטוריים הקשורים לסכסוך. בהשוואה ביניהם, ציון מאה שנים להצהרת בלפור זכה לסיקור הרב ביותר (למשל, "תרזה מיי אמרה כי בריטניה גאה בתפקיד פורץ הדרך שמילאנו בהקמת מדינת ישראל" [...]) במהלך ציון יום השנה המאה להצהרת בלפור (Wintour & Beaumont, 2017) — נמצאו שמונה כתבות הקשורות לציון דרך זה.

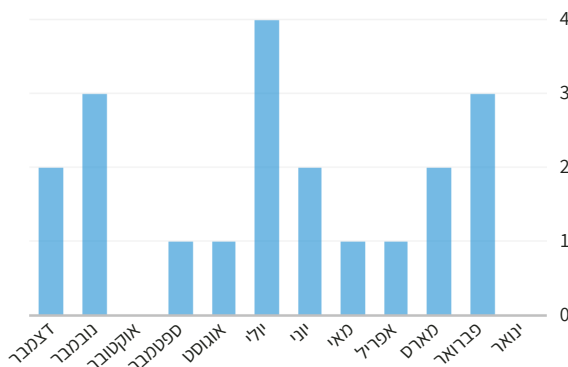
ציון שבעים שנה להחלטה 181 של האו"ם שקראה לחלוקת פלשתינה-א"י שהייתה בשליטת בריטניה למדינה יהודית ולמדינה ערבית (1947) עורר הכי פחות עניין, ובשום עיתון לא נמצאה כתבה שהתייחסה אליו. ציון חמישים שנה למלחמת ששת הימים הניב שלושה פריטים בלבד (למשל, "לישראל הייתה תוכנית סודית ביותר [...] למקרה של תבוסה במהלך מלחמת 1967 במזרח התיכון, כך חושפים מסמכים חדשים" (Lockett, 2017)). למרות שהעניין התקשורתי בכל שלושת ציוני הדרך היה שולי בעליל (ראו תרשים 4), ראוי לציון לגבי ציון דרך זה שהעיתוי שלו חפף לבחירות הכלליות בבריטניה, על רקע שאלת יציאת המדינה מהאיחוד האירופי ("הברקזיט") — מה שבאופן טבעי צמצם לשוליים את המקום לסיקור אירוע חיצוני ומרוחק (כרונולוגית וגיאוגרפית).

הקטגוריה השנייה כוללת 65 אחוזים מכלל הכתבות הקשורות לסכסוך (n=205) ומתמקדת בממד הבינלאומי של הסכסוך. כתבות אלה כללו הצהרות של מנהיגים זרים כלפי ישראל על רקע הסכסוך (למשל, "ג'סטין ולבי, הארכיבישוף של קנטרברי, דיבר על 'הצער העמוק' שחש למשמע עדויות של פלסטינים" (Sherwood, 2017)); החלטות מדיניות של ממשלות זרות ביחס לסכסוך (למשל, "דונלד טראמפ הודיע היום כי ארצות הברית תכיר בירושלים כבירת ישראל" (Smith, 2017)); מעורבותם של ארגונים בינלאומיים וארגונים לא-ממשלתיים בהיבטים שונים של הסכסוך (למשל, "בכיר בארגון זכויות האדם של האו"ם ציין 50 שנה לכיבוש הישראלי בשטחים הפלסטיניים" (Beaumont, 2017c); וסיקור קמפיין ה-BDS בשטח לצד יוזמות חברה אזרחית אחרות הקשורות להחרמת ישראל (למשל, "דמויות מובילות בעולם האומנות קוראות לרדיהוד לבטל את ההופעה בישראל" (Ellis-Petersen, 2017)).

בניסיון לזהות מהו הנושא שזכה לדיווח הרב ביותר בסיקור הסכסוך, נמצא שההכרזה של ממשל טראמפ בדצמבר 2017 להעתיק את שגרירות ארצות הברית מתל-אביב לירושלים תפסה את מרכז הבמה והייתה הנושא היחיד שזכה לדיווח בכל חמשת העיתונים. למעשה, 16 אחוזים מכלל הכתבות הקשורות לסכסוך התייחסו למהלך מדיני זה. ניתן להוכיח את העניין הרב שהחלטה זו הניבה גם על ציר כרונולוגי, שמראה כי בדצמבר 2017 פורסם השיעור הגבוה ביותר של כתבות המסקרות את ישראל מנקודת מבט הקשורה לסכסוך, כלומר 85 אחוזים מכלל הכתבות על ישראל שפורסמו בדצמבר עסקו באירועים הקשורים לסכסוך. זאת בהשוואה לשיא השפל באוגוסט, כאשר רק 32 אחוזים מכלל הכתבות על ישראל כללו דיווחים הקשורים לסכסוך (ראו תרשים 3). סיבה אפשרית להתעניינות הנרחבת בהחלטתו של הנשיא טראמפ היא ההכרה הסמלית שהמהלך העניק לריבונות הישראלית בירושלים — סוגיה מרכזית במחלוקת בין הישראלים לפלסטינים.

הקטגוריה הקטנה יותר של כתבות שאינן עוסקות בסכסוך (כלומר 38 אחוזים מכלל הכתבות שנבדקו — ראו תרשים 1) מקיפה נושאים כמו פוליטיקה ישראלית מקומית, חברה, תרבות וכלכלה (למשל, "נפטר האדם המבוגר בעולם, ניצול אושוויץ ישראלי שאיבד את אשתו ואת שני ילדיהם בשואה" (Parker, 2017); יחסי ישראל עם מדינות המזרח התיכון¹¹ (למשל, "ראש תוכנית הגרעין לשעבר של ישראל הביע תמיכה בהסכם הגרעין עם איראן ומתח ביקורת על ניסיונות מצד הנשיא טראמפ ובנימין נתניהו" (Pfeffer, 2017); ויחסי ישראל או יריבויותיה עם מדינות אחרות — ללא אזכור לסכסוך הישראלי-פלסטיני (למשל, "המידע שדונלד טראמפ 'חלק' עם רוסיה הגיע למעשה מישראל" (Waugh, 2017)).

בישראל (למשל, "הזמרת והיוצרת הנירזילנדית לורד ביטלה קונצרט מתוכנן בישראל בעקבות קמפיין מקוון של פעילים המתנגדים לכיבוש הישראלי בפלסטין", Beaumont, 2017d), בעוד כתבות אחרות דיווחו על כישלונות של ה-BDS (למשל, "פסטיבל ישראלי ייצא לפועל [...] למרות הקריאות לחרם מצד תומכים פרו-פלסטינים", Narwan, 2017). מבחינה כרונולוגית, בחודש יולי נצפתה עלייה בדיווחים הקשורים ל-BDS, במקביל למחלוקת סביב ההופעה של רדיוהד בתל-אביב (ראו תרשים 6).

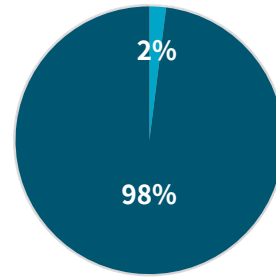

תרשים 6: מספר הכתבות שפורסמו וקשורות ל-BDS/חרם, על ציר כרונולוגי (2017)

נושאים נוספים שעליהם דווח במסגרת פעילות גורמי חברה אזרחית נגד ישראל הם החלטת ישראל למנוע כניסת פעילי BDS (למשל, "ישראל אוסרת על כניסת זרים התומכים בהחרמת ישראל או ההתנחלויות", Carlstrom, 2017c), וביטול של פעילויות סטודנטים עולמיות באוניברסיטאות בריטיות "במסגרת אירוע פרו-פלסטיני שנתי בשם שבוע האפרטהייד הישראלי", Weale & Morris, 2017).

ממד נוסף של כתבות הקשורות ל-BDS הוא טורי דעה שנכתבו על ידי פעילים הדוגלים בחרם על ישראל ומבקשים תמיכה במאבקם (למשל, "תנועת ה-BDS היא תגובה לתחושת הביטחון של ישראל שהיא יכולה לפעול ללא עונש [...] וקריאה לכל הגורמים להפסיק את התמיכה הכלכלית במעשיה הבלתי חוקיים של ישראל", Jamal, 2017).

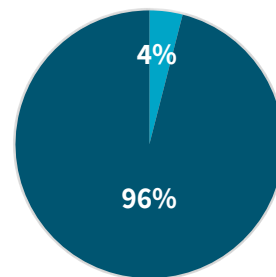
מבחינת הנימה שאומצה כלפי פעילות חברה אזרחית נגד מדינת ישראל, הכתבות נעות בין הצגת השקפה מאוזנת (למשל "תומכי BDS [...] אומרים כי החרם נועד לסיים את הכיבוש הישראלי על השטחים הפלסטיניים [...] המבקרים טוענים שהקמפיין [...] מכוון לדחלגטימציה ולהשמדה של ישראל", Associated Press, 2017); דרך הצגת השקפה מוטה נגד ישראל (למשל, "רדיוהד

■ כתבות הקשורות לאחד משלושת ציוני הדרך ההיסטוריים ביחס לסכסוך
■ כתבות אחרות

תרשים 4: שיעור הכתבות שנגעו לאחד משלושת ציוני הדרך ההיסטוריים הקשורים לסכסוך, מתוך כלל הכתבות שנגעו לישראל

באשר לסוגיה השנייה שמחקר זה עוסק בה – עד כמה יוזמת BDS ויוזמות חברה אזרחית אחרות להחרים את ישראל נוכחות בתקשורת הבריטית וכיצד הן ממוסגרות – רק ארבעה אחוזים (n=20) מכלל הכתבות במדגם עסקו ישירות בנושאים אלה (ראו תרשים 5). בדומה לשונות בין דיווחי העיתונות על הנושאים הקשורים לסכסוך, גם כאן מצאנו שונות בין חמשת העיתונאים, כאשר הגרדיאן מוביל בשיעור הכתבות שהוקדשו לסיקור הקמפיין האזרחי נגד ישראל (82 אחוזים מכלל הפריטים שעסקו בסיקור ה-BDS פורסמו בגרדיאן).

■ כתבות הקשורות ל-BDS וליוזמות אחרות של חברה אזרחית להחרמת ישראל
■ כתבות אחרות

תרשים 5: שיעור הכתבות הקשורות ל-BDS וליוזמות חברה אזרחית אחרות להחרמת ישראל, מתוך כלל הכתבות שנגעו לישראל

כתבות שהתייחסו לפעילות BDS ולפעילות עממית בשטח נגד ישראל התמקדו בעיקר בתרבות (n=14, 70 אחוזים מכלל הכתבות בקטגוריה זו) ועסקו בעיקר בלחץ שהפעילו פעילים על אומנים ומבצעים להימנע מהופעות בישראל (למשל, "דמויות מוכרות מעולם האומנות, וביניהם [...] רוג'ר ווטרכס, קראו לרדיוהד לבטל הופעה קרובה בישראל במסגרת חרם תרבות", Ellis-Petersen, 2017). חלק מהכתבות מדווחות על הצלחה ביוזמות החרם, שהביאו לביטול אירועים

עדויות ל"פרדיגמת המחאה", הגורסת כי בעת תחרות עם שחקנים מדינתיים רשמיים על הסיקור התקשורתי, ארגוני חברה אזרחית יפנו להפגנות כדי לשרת את הצורך של התקשורת בדרימה, גם אם המחיר הוא סיקור שלילי. זאת משום שלפי בסיס הנתונים, צעדות ועימותים כאלה כמעט לא זכו לדיווחים, וכאשר דווחו, הסיקור שלהם לא כלל עמדה שיפוטית שלילית.

השלשית – המחקר מדגים את הפלורליזם בנוף התקשורת בבריטניה, הן מבחינה תוכן והן מבחינת המסגור. הגיוון בתכנים מומחש בצורה הטובה ביותר בכך שרק התפתחות אחת (החלטתו של הנשיא טראמפ להעביר את שגרירות ארצות הברית לירושלים) זכתה לסיקור בכל חמשת העיתונים. הגיוון בתוכן מקבל חיזוק נוסף מההיקף המשתנה של הכתבות העוסקות בסכסוך בעיתונים השונים, לעומת שיעור הכתבות שאינן עוסקות בסכסוך, ובתוך כך – משיעור הכתבות המתייחסות למרכיב החברה האזרחית (תרשים 5). הגיוון במסגור ניכר בכך שהגרדיאן מציג עמדה חיובית יותר כלפי פעילות חברה אזרחית נגד מדינה זרה (ישראל) בהשוואה לעיתונים אחרים, המעניקים לגורמי חברה אזרחית פחות נראות וסיקור ניטרלי יותר.

מבחינת הממצאים הספציפיים לחקר המקרה, דהיינו ישראל וקמפיין ה-BDS, עלו שלוש מסקנות נוספות: הראשונה – מחקר זה אינו תומך בפרדיגמת "דוד שהפך לגוליית", שלפיה ישראל מתוארת בתקשורת הבריטית כמדכאת אכזרית והפלסטינים כקורבן תמים. ניתן לטעון זאת הן מבחינה כמותית – מכיוון שכמעט 40 אחוזים מכלל הכתבות שנגעו לישראל כלל לא הזכירו את הסכסוך, והן מבחינה איכותית – כפי שהוכח מניתוח הכתבות שסיקרו פעילות חברה אזרחית נגד ישראל ושניתן למצוא בהן תמיכה, ניטרליות והתנגדות לפעילות זו. ממצא זה אופייני במיוחד לארבעה מתוך חמשת העיתונים שנתחו (הסאן, הדיילי מירור, הטיימס והמטרו), כאשר הגרדיאן מציג את העניין הרב ביותר באירועים הקשורים לסכסוך ואת הנטייה החזקה ביותר לסיקור תוכן הנוגע ל-BDS. היעדרה של פרדיגמת "דוד שהפך לגוליית" בכל העיתונים בולט אפילו יותר, אם מביאים בחשבון את פרק הזמן הרגיש שנבחר לביצוע מחקר זה (הכולל שלושה ציוני דרך משמעותיים לסכסוך, שבכוחם להגביר את ההתעניינות התקשורתית בסכסוך).

השנייה – בתוך הקטגוריה של כתבות הנוגעות לסכסוך, יותר כתבות התייחסו לנקודת המבט הבינלאומית על הסכסוך מאשר להתפתחויות בשטח הנוגעות לסכסוך. במילים אחרות, גם כשהיו פחות התפתחויות קונקרטיות הקשורות לסכסוך, עצם המבוי הסתום והיעדר האופק המדיני הביאו לסיקור הממשיך

טועים כשהם באים להופיע בישראל. הנה הסיבה", (Randall, 2017); ועד להצגת דעה המתנגדת לפעולת BDS (למשל, "הדיאלוג שהם מוכנים לנהל הוא מסוג שחור או לבן [...] במקום לשוחח איתנו [...] הם מטיחים האשמות [...] זה היה מתנשא בצורה קיצונית. זה פוגעני", Guardian Music, 2017). כלומר, בדיווחים על פעולות חברה אזרחית נגד ישראל הציגה התקשורת הבריטית את כל קשת התגובות: החל מאלה שתומכות בכל ליבן במאבק ועד לאלה שמתנגדות לו בתוקף.

דיון ומסקנות

מניתוח אופן הסיקור של מדינה זרה (ישראל) וההתייחסות ליוזמות חברה אזרחית להחרים אותה בחמישה עיתונים בריטיים הזמינים בפורמט מודפס ומקוון במסגרת זמן מוגדרת, עלו שתי קבוצות של ממצאים. הקבוצה הראשונה עולה מתוך ניתוח המתייחס לתאוריות תקשורת בספרות, והקבוצה השנייה רלוונטית לחקר המקרה הספציפי (כלומר הסכסוך הישראלי-פלסטיני). עם זאת, שתי קבוצות הממצאים רלוונטיות למדינות השרויות בסכסוך, לאור העובדה שדימוי שלילי של מדינה בזירה הבינלאומית עלול לשחוק מרכיבים חיוניים לביטחונה הלאומי, כמו למשל מעמדה הבינלאומי (והאזורי).

סקירת הממצאים לאור הספרות המתייחסת לדפוסי סיקור תקשורתי, למסגור ולדיווח עיתונאי על תנועות חברה אזרחית, מניבה שלוש מסקנות:

הראשונה – הממצא לגבי שלושת ציוני הדרך ההיסטוריים – שצוינו בתקופת המחקר שנבחרה ואשר היו שוליים לחלוטין בסיקור ישראל בכל חמשת העיתונים – ממחיש את העניין העקרוני של התקשורת באירועים אקטואליים ואת ההעדפה הברורה שלה לסיפורים מתפתחים, בניגוד להנצחת ציוני דרך היסטוריים הקשורים לסכסוך. זה כמעט לא מפתיע, לנוכח יתרונה של התקשורת בהעברה מהירה של מידע וחסרונה הברור בעיסוק במחקר מקיף כמו זה הנדרש להפקת כתבות בעלות הקשר היסטורי. בהמשך לספרות העוסקת בתחרות על תשומת הלב התקשורתית בין גורמים יריבים בזירה הבינלאומית (במקרה זה תומכים בישראל ומתנגדים לה), הדבר מחזק את הגישה הגורסת שהמדינה שבה נמצא כלי התקשורת, לצד הצרכים הארגוניים שלו, יקבלו עדיפות על פני הניסיונות של צדדים יריבים לקדם את המסגור שלהם בערוצי תקשורת בינלאומיים.

השנייה – השיעור הנמוך שנמצא, של כתבות שעסקו בפעילות חברה אזרחית (4 אחוזים), מחזק את הספרות הענפה הטוענת לשוליות של כוחות החברה האזרחית בתקשורת המסורתית. במקביל, לא מצאנו

ולסלבריטאים, המועצמים על ידי הרשתות החברתיות בעולם הגלובלי המודרני.

מחקר זה אינו חף ממגבלות. בעת בחינת הממצאים חשוב לזכור שהתמונה המקיפה המוצגת במאמר זה משקפת רק את תקופת המחקר ואת המדינה הנבדקת (בריטניה). במילים אחרות, לא ניתן להכליל את ממצאי המחקר על מדינות אירופיות אחרות, אשר הסיקור שלהן באשר לישראל ולפעילות חברה אזרחית נגדה צפוי להיות מושפע מהקרבה החברתית-תרבותית שלהן לישראל, כמו גם מהצרכים הארגוניים של ערוצי התקשורת המקומיים. בהכללת הממצאים מהשנה שבה נבדק הסיקור (2017) למסגרת זמן בהווה או בעתיד, נכון יהיה להביא בחשבון משתנים כמו התפתחויות בשטח ושינויים בהנהגה (בבריטניה, בצדדים השותפים לסכסוך הישראלי-פלסטיני, וכפי שהוכח היטב: יש להביא בחשבון גם את הממשל האמריקאי).

יתרה מכך, לא מן הנמנע שמחקרים דומים שייערכו לגבי רשתות חברתיות יניבו ממצאים שונים, עם דגש רב יותר על שחקני חברה אזרחית ועם שכבות מידע נוספות בנוגע להצלחתם או לכישלונם של קמפיינים של BDS. הסיבות להימנעות מהוספת הרשתות החברתיות למחקר זה אומנם מבוססות במתודולוגיה, אולם מחקר השוואתי עתידי בין תוכן (מקוון או לא-מקוון) המופיע בתקשורת המסורתית לבין תוכן המופיע ברשתות החברתיות ביחס לנושא ייעודי מסוים עשוי לתרום להארת ההבדלים בין שני סוגי המדיה. מלבד התרומה לספרות בתחום התקשורת, מידע כזה יכול להועיל למדינות בבואן לקבוע שיטות אסטרטגיות לשיפור תדמיתן בזירה הבינלאומית, כשיקול בביטחון הלאומי שלהן. באשר לחקר המקרה הישראלי, מערך מחקר שישקלל בתוכו את השיח ברשתות החברתיות יתרום להבנה אם סיקור דליל של BDS בעיתונות מייצג כישלון של התנועה, או אסטרטגיה המתמקדת במדיה החברתית במקום בעיתונות המסורתית. מחקר ברשתות החברתיות יוכל לשקלל גם את רמת החשיפה המקוונת, את מידת השיתוף ואת הטוקבקים באינטרנט כמדדים להערכת ההשפעה של הקמפיין כולו.

ד"ר מיכל חטואל-רדושיצקי מנהלת בתוכנית העמיתים בקרן עזריאלי, הייתה עמיתת מחקר במכון למחקרי ביטחון לאומי (INSS) ומרצה באוניברסיטת תל אביב, באוניברסיטת חיפה ובמכללת ספיר. תחומי התמחותה הם אתגרים רכים לביטחון הלאומי של ישראל בזירה הבינלאומית, יחסי ישראל-ארה"ב וארגונים בינלאומיים. mich.rado@gmail.com

ג'א קסטון הוא בוגר בית הספר לכלכלה ומדעי המדינה של לונדון (LSE) והיה מתמחה מחקר במכון למחקרי

להתייחס לישראל מנקודת מבט של הסכסוך – למרות שהזירה הבינלאומית רוויה בסכסוכים אחרים. ניתן להסיק מכך שהסטטוס קוו המאפיין את הסכסוך הישראלי-פלסטיני ממשיך לייצר עניין תקשורתי בישראל גם בהיעדר התפתחויות דרמטיות בשטח.

השלישית – הממצא באשר לנושא שזכה לכיסוי הגורף ביותר בסיקור הנוגע לסכסוך – החלטת ממשל טראמפ להעביר את שגרירות ארצות הברית מתל אביב לירושלים – הוא משמעותי משני טעמים. ראשית, הוא מדגים את החשיבות המוחלטת של מהלך מדיני זה. העובדה שמדובר בהתפתחות בעלת עניין לציבור הקוראים של כל אחד מהעיתונים מעידה על התקדים הדרמטי שקבע הממשל האמריקאי ביחס לאחת מסוגיות הליבה של הסכסוך. שנית, הוא מסמן את חשיבותה של ארצות הברית כמעצמת על ואת המשקל הבינלאומי שמקבלות החלטותיה.

באופן מצטבר, ממצאים אלה מעידים על הדימוי של ישראל בבריטניה. הממצאים מלמדים ומאירים בייחוד משום שבריטניה נחשבת במשך שנים רבות מוקד לפעילות ה-BDS, ובהמשך להתמקדות הארגון במדינות מערביות בעלות קשרים הדוקים עם ישראל, וזאת כחלק ממאבק של עוצמה רכה, לצד ההתפתחויות הקונוונציונליות בזירה הישראלית-פלסטינית.

לאור ממצאי המחקר, הרשויות הישראליות העוסקות בתדמיתה הבינלאומית של ישראל צריכות להתייחס בספקנות למנופי העוצמה הרכה המיוחסים ל-BDS ולייחס משקל רב יותר למדיניות העוצמה הקשה שמפעילה ישראל בסכסוך, מבחינת ההשפעה על הסיקור התקשורתי של ישראל בבריטניה.

לאור ממצאי המחקר, הרשויות הישראליות העוסקות בתדמיתה הבינלאומית של ישראל צריכות להתייחס בספקנות למנופי העוצמה הרכה המיוחסים ל-BDS ולייחס משקל רב יותר למדיניות העוצמה הקשה שמפעילה ישראל בסכסוך, מבחינת ההשפעה על הסיקור התקשורתי של ישראל בבריטניה. העובדה שרוב הכתבות הנוגעות ל-BDS עסקו באופן מלא כמעט ביוזמות בתחום התרבות חושפת את נקודת העיוורון המרכזית של המדינה, וייתכן שהיא מצביעה באופן הבולט ביותר על מגבלותיהם של שחקנים מדינתיים מול פעילות עממית. ראוי שכל מדינה הרוצה לשפר את תדמיתה הבינלאומית תביא בחשבון מגבלה מדינתית כזו, יחד עם המשקל הסימבולי שיש לאייקונים של תרבות

- Bennett, W. L. (1990). Toward a theory of press-state relations in the United States. *Journal of Communication*, 40(2), 103–125.
- Carlstrom, G. (2017a, April 18). Palestinian activist leads prisoners in hunger strike. *The Times*. <https://www.thetimes.co.uk/article/palestinian-activist-leads-prisoners-in-hunger-strike-7skhs0slw>
- Carlstrom, G. (2017b, July 23). Army looks to end Jerusalem mosque dispute. *The Times*. <https://www.thetimes.co.uk/article/army-looks-to-end-jerusalem-mosque-dispute-97zx88vdw>
- Carlstrom, G. (2017c, March 8). Boycott supporters are barred from Israel. *The Times*. <https://www.thetimes.co.uk/article/boycott-supporters-are-barred-from-israel-936hrpzbtb>
- Charlton, C. (2017, April 15). The most caring daughter you could wish for. *The Sun*. <https://www.thesun.co.uk/news/3337761/family-of-british-woman-hannah-bladon-killed-on-jerusalem-tram-in-good-friday-stabbing-reveal-heartache/>
- Cohen R., & Avraham, E. (2018). North American Jewish NGOs and strategies used in fighting BDS and the boycott of Israeli academia. *Israel Studies*, 23(2), 194–216.
- Copeland, P., & Copsey, N. (2017). Rethinking Britain and the European Union: Politicians, the media and public opinion reconsidered. *Journal of Common Market Studies* (JCMS), 55(4), 709–726.
- Einwiller, S.A., Carroll, C.E., & Korn, K. (2010). Under what conditions do the news media influence corporate reputation? The roles of media dependency and need for orientation. *Corporate Reputation Review* 12(4), 299–315.
- Ellis-Petersen, H. (2017, April 24). Leading arts world figures urge Radiohead to cancel Israel gig. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/music/2017/apr/24/artists-urge-radiohead-to-cancel-gig-in-israel>
- Entman, R. M. (2004). *Projections of power: Framing news, public opinion, and U.S. foreign policy*. The University of Chicago Press.
- Finnemore, M., & Sikkink, K. (1998). International norm dynamics and political change. *International Organization*, 52(4), 887–917.
- Gamson, W. A., and Wolfsfeld, G. (1993). Movement and media as interacting systems, *Annals, AAPSS*. 528, 114–125.
- Ghabra, H.S., & Hasian, M.F. Jr. (2018). Tough love: A diasporic critique of the Palestinian Boycott, Divestment, and Sanctions Movement. *Journal of Communication Inquiry*, 42(4), 340–358.
- Grafström, M., Windell, K., & Petrelus Karlberg, P. (2015). Mediatization of civil society organizations: (De) legitimization of the Swedish Red Cross. *Journal of Civil Society*, 11(3), 227–241. <http://dx.doi.org/10.1080/17448689.2015.1057415>
- Grix, J., & Lacroix, C. (2006). Constructing Germany's image in the British press: An empirical analysis of stereotypical reporting on Germany. *Journal of Contemporary European Studies*, 14(3), 373–392.

ביטחון לאומי. כעת הוא משלים תואר שני משותף ביחסים בינלאומיים באוניברסיטת סורבון ובאוניברסיטת פריז II (פריז).

מקורות

- חטואל-רדושיצקי, מ' (2015). ישראל ואפרטהייד בשיח הבינלאומי. **עדכן אסטרטגי**, 18(3), המכון למחקרי ביטחון לאומי.
- חטואל-רדושיצקי, מ' (2019). חברה אזרחית וביטחון לאומי בעידן של כוח אזרחי – המקרה של ישראל במועצת זכויות האדם של האו"ם ב-2016. בתוך כ' פדן ו' מיכלין-שפיר (עורכות). **ביטחון לאומי במציאות 'נזילה', מזכר 189** (עמ' 119–130), המכון למחקרי ביטחון לאומי.
- Ananth, S. (2013). The politics of the Palestinian BDS movement; *Socialism and Democracy*, 27(3), 129–143.
- Andrews, K. T., and Caren, N. (2010). Making the news: Movement organizations, media attention, and the public. *American Sociological Review*, 75(6), 841–866.
- Associated Press (2017, February 9). Israel apologizes for detaining Jewish American non-profit executive at airport. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/world/2017/feb/09/israel-detains-new-israel-fund-jennifer-gorovitz>
- Avraham, E. (2009). Marketing and managing nation branding during prolonged crisis: The case of Israel. *Place Branding and Public Diplomacy*, 5, 202–212.
- Avraham, E., & Ketter, E. (2008). *Media strategies for marketing places in crises: Improving the image of cities, countries and tourist destinations*. Butterworth Heinemann.
- Ayalon, A., Popovich, E., & Yarchi, M. (2016). From warfare to imagefare: How states should manage asymmetric conflicts with extensive media coverage, *Terrorism and Political Violence*, 28(2), 254–273.
- Baldwin, A. (1997). The concept of security. *Review of International Studies*, 23(1), 5–26.
- Beaumont, P. (2017a, March 31). Israeli guidelines point to largely unconstrained settlement expansion. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/world/2017/mar/30/israel-approves-west-bank-settlements-trump-administration>
- Beaumont, P. (2017b, April 9). Censored in Israel, praised by Merkel: The novelist who is a 'threat to Jewish identity'. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/world/2017/apr/08/dorit-rabinyan-novel-censorship-israel>
- Beaumont, P. (2017c, June 6). UN human rights chief calls for end to Israel's occupation of Palestine. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/world/2017/jun/06/un-human-rights-council-israel-occupation-palestine>
- Beaumont, P. (2017d, December 25). Lorde cancels Israel concert after pro-Palestinian campaign. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/music/2017/dec/25/lorde-cancels-israel-concert-after-pro-palestinian-campaign>

- www.thetimes.co.uk/article/show-will-go-on-israeli-shalom-festival-vows-amid-protest-threat-8nxtv3c3z
- Nelson, C. (2019). *Israel denial: Anti-Zionism, Anti-Semitism, and the faculty campaign against the Jewish State*. Indiana University Press.
- Neureiter, M. (2017). Sources of media bias in coverage of the Israeli–Palestinian conflict: The 2010 Gaza flotilla raid in German, British, and US newspapers. *Israel Affairs*, 23(1), 66–86. <http://dx.doi.org/10.1080/13537121.2016.1244381>
- Nye, J.S., & Owens, W.A. (1996). America's information edge. *Foreign Affairs*, 75(2), 20–36.
- Oliver, P. E., & Maney, G. (2000). Political processes and local newspaper coverage of protest events: From selection bias to triadic interactions. *The American Journal of Sociology*, 106(2), 463–505.
- Parker, C. (2017, August 12). History man: World's oldest man, Auschwitz survivor Yisrael Kristal, dies a month before his 114th birthday. *The Sun*. <https://www.thesun.co.uk/news/4228840/worlds-oldest-man-auschwitz-survivor-yisrael-kristal-dies/>
- Pfeffer, A. (2017, September 25). Iran nuclear deal is best option, says Israeli general. *The Times*. <https://www.thetimes.co.uk/article/iran-nuclear-deal-is-best-option-says-israeli-general-mdws8gnc6>
- Philo, G., & Berry, M. (2004). *Bad news from Israel*. Pluto Press.
- Philo, G., and Berry, M. (2011). *More bad news from Israel*. Pluto Press.
- Plavsak, K., M. (2002). Communicative diplomacy for the 3rd millennium. *Journal of Political Marketing*, 1(2–3), pp. 109–122.
- Powers, M. (2016a). Opening the news gates? Humanitarian and human rights NGOs in the US news media, 1990–2010. *Media, Culture & Society*, 38(3), 315–331.
- Powers, M. (2016b). NGO publicity and reinforcing path dependencies: Explaining the persistence of media-centered publicity strategies; *The International Journal of Press/Politics*, 21(4), 490–507.
- Ramos, H., Ron, J., & Thoms, O.N. T. (2007). Shaping the northern media's human rights coverage, 1986–2000. *Journal of Peace Research*, 44(4), Special Issue on Protecting Human Rights, 385–406
- Randall, D. (2017, July 11). Radiohead are wrong to play in Israel. Here's why. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/commentisfree/2017/jul/11/radiohead-reject-israel-boycott-play-tel-aviv-palestinians>
- Segev, E., & Miesch, R. (2011). A systematic procedure for detecting news biases: The case of Israel in European news sites. *International Journal of Communication*, 5, 1947–1966.
- Sheafer, T., Gabay, I. (2009). Mediated public diplomacy: A Strategic contest over international agenda building and frame building. *Political Communication*, 26(4), 447–467.
- Sherwood, H. (2017, May 8). Archbishop of Canterbury expresses 'grief and sorrow' at plight of Palestinians. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/uk-guardian-music>
- Guardian Music (2017, June 2). Thom Yorke on Israel boycott pressure: 'I don't agree with the cultural ban at all'. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/music/2017/jun/02/radiohead-israel-boycott-thom-yorke-responds>
- Hallward, M.C., & Shaver, P. (2012). "War by other means" or nonviolent resistance? Examining the discourses surrounding Berkeley's divestment bill. *Peace & Change*, 37(3), 389–412.
- Harcup, T., & O'Neill, D. (2001). "What is news?" Galtung and Ruge revisited'. *Journalism Studies*, 2(2), 261–280.
- Harcup, T., & O'Neill, D. (2017). What is news? *Journalism Studies*, 18(12), 1470–1488. DOI: 10.1080/1461670X.2016.1150193
- Harder R. A., Sevenans, J., & Van Aelst, P. (2017). Intermedia agenda setting in the social media age: How traditional players dominate the news agenda in election times. *The International Journal of Press/Politics*, 22(3), 275–293.
- Hatuel-Radoshitzky, M. (2017). BDS and AAM: More of the same? In E. Yogev, & G. Lindenstrauss (Eds.). *The delegitimization phenomenon: Challenges and responses*, Memorandum 169, The Institute for National Security Studies (INSS).
- Hatuel-Radoshitzky, M. & Jamal, A. (forthcoming). Theorizing state stigmatization: A comparative perspective on South Africa and Israel. *International Relations*.
- Jamal, B. (2017, June 26). This ruling allows councils to boycott Israel. It's a crucial victory. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/commentisfree/2017/jun/26/israel-palestine-bds-campaign-judicial-review>
- Kelley, J.R. (2010). The new diplomatic: Evolution of a revolution. *Diplomacy and Statecraft*, 21(2), 286–305.
- Krause, K., & Williams, M.C. (1996). Broadening the agenda of security studies: Politics and methods. *Mershon International Studies Review*, 40 (Supplement_2), pp 229–254.
- Kunczik, M. (1997). *Images of nations and international public relations*. Lawrence Erlbaum Associates.
- Lockett, J. (2017, June 6). Total destruction: Israel 'came very close' to using nuclear bombs on its Arab neighbours during 1967 war, new evidence sensationally claims. *The Sun*. <https://www.thesun.co.uk/news/3737121/israel-nearly-used-nuclear-bomb-arab-1967-war/>
- McCurdy, P. (2012). Social movements, protest and mainstream media. *Sociology Compass*, 6(3), 244–255. 10.1111/j.1751-9020.2011.00448.x
- Meraz, S. (2011). Using time series analysis to measure intermedia agenda-setting influence in traditional media and political blog networks. *Journalism & Mass Communication Quarterly*, 88(1), 176–94. doi:10.1177/107769901108800110
- Moy, Samuel (2010). *The last utopia: Human rights in history*. Harvard University Press.
- Narwan, G. (2017, August 8). Show will go on, Israeli Shalom festival vows amid protest threat. *The Times*. <https://www.thetimes.co.uk/article/show-will-go-on-israeli-shalom-festival-vows-amid-protest-threat-8nxtv3c3z>

- Williams, K. (2003). *Understanding media theory*, Arnold.
- Wintour, P., & Beaumont, P. (2017, November 2). May lauds UK role in creation of Israel at Balfour centenary dinner. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/world/2017/nov/02/may-netanyahu-balfour-declaration-israel-palestine>
- Wolfsfeld, G. (1997). *Media and political conflict: News from the Middle East*. Cambridge University Press.
- Wouters, R. (2013). From the street to the screen: Characteristics of protest events as determinants of television news coverage. *Mobilization: An International Quarterly*, 18(1), 83–105.
- Wozniak, A., Wessler, H., & Lück, J. (2017). Who prevails in the visual framing contest about the United Nations Climate Change Conferences? *Journalism Studies*, 18(11), 1433–1452.
- Yarchi, M. (2016). Terror organizations' uses of public diplomacy: Limited versus total conflicts. *Studies in Conflict & Terrorism*, 39(12), 1071–1083.
- news/2017/may/08/archbishop-of-canterbury-grief-sorrow-palestinians-bethlehem
- Shultziner, D., & Shoshan, A. (2018). A Journalists' Protest? Personal Identification and Journalistic Activism in the Israel Social Justice Protest Movement. *The International Journal of Press/Politics*, 23(1), 44–69.
- Simmons, S. (2012). *David & Goliath: The explosive inside story of media bias in the Israeli–Palestinian conflict*. Emesphere.
- Smith, M. (2017, December 6). What is Israel's capital? What Donald Trump's Jerusalem announcement means and why it's so important. *The Mirror*. <https://www.mirror.co.uk/news/politics/what-donald-trumps-jerusalem-announcement-11651690>
- Street, J. (2001). *Mass media, politics and democracy*. Palgrave.
- Tabak, L., & Avraham, E. (2018). Country Image repair strategies during an asymmetrical conflict: An analysis of the Gaza conflict in 2014. *International Journal of Strategic Communication*, 12(3), 237–251. DOI: 10.1080/1553118X.2018.1464009
- Thrall, A. T. (2006). The myth of the outside strategy: Mass media news coverage of interest groups. *Political Communication*, 23(4) 407–420.
- Thrall, A. T., Stecula, D., & Sweet, D. (2014). May we have your attention please? Human-rights NGOs and the problem of global communication. *The International Journal of Press/Politics*, 19(2), 135–159. <https://doi.org/10.1177/1940161213519132>
- Trenz, H. J. (2004). Media coverage on European governance: Exploring the European public sphere in national quality newspapers. *European Journal of Communication*, 19(3), 291–319.
- Tresch, A., & Fischer, M. (2015). In search of political influence: Outside lobbying behavior and media coverage of social movements, interest groups and political parties in six Western European countries. *International Political Science Review*, 36(4), 355–372.
- Van Ham, P. (2003). War, lies and videotape: Public diplomacy and the USA's war on terrorism. *Security Dialogue*, 34(4), 427–444.
- Vliegenthart, R., & Walgrave, S. (2012). The interdependency of mass media and social movements. In H. A. Semetko & M. Scammell (Eds.). *The SAGE Handbook of Political Communication* (pp 387–398). Sage.
- Waugh, R. (2017, May 16). The intel Trump 'shared with Russia' came from Israel, officials claim. *Metro*. <https://metro.co.uk/2017/05/16/the-intel-trump-shared-with-russia-came-from-israel-officials-claim-6642360/>
- Weale, S., & Morris, S. (2017, February 27). Universities spark free speech row after halting pro-Palestinian events. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/world/2017/feb/27/universities-free-speech-row-halting-pro-palestinian-events>
- Wessler, H., Wozniak, A., Hofer, L., & Lück, J. (2016). Global multimodal news frames on climate change: A Comparison of Five Democracies around the World. *The International Journal of Press/Politics*, 21(4), pp 423–445. doi:10.1177/1940161216661848.
- ## הערות
- 1 בין היתר נכללו כאן שחקנים לא-מדינתיים כגון ארגונים לא-ממשלתיים (NGO), קמפיינים ותנועות חברתיות ואזרחיות כגון BDS.
 - 2 כביסוס לטענה יצוין למשל כי בשנת 1990, שני הארגונים המתמצאים בתקשורת – Human Rights Watch ורופאים ללא גבולות – היוו 16.5 אחוזים מסך האזכורים של ארגונים לא-ממשלתיים במדגם המחקר, ואילו עד 2010, ארגונים אלה היו כבר אחראים למחצית (50.8 אחוזים) מסך האזכורים (Powers, 2016a).
 - 3 נפתחה בדיקה ראשונית בדבר טענות לפשעי מלחמה של ישראל בנוגע לתקרית משט המרמרה ב-2010. נכון להיום, בדיקה זו נסגרה פעמיים על ידי התובעת של בית הדין הבינלאומי פאטו בנסודה, מבלי שהורתה על חקירה פלילית מלאה. https://www.icc-cpi.int/RelatedRecords/CR2019_07299. PDF; בדיקה ראשונית נוספת מתייחסת לפשעי מלחמה שישראל מבצעת לכאורה בגדה המערבית הכבושה, בירושלים המזרחית וברצועת עזה, והיא נחשבת לפסיקה בסמכות הטריטוריאלית של בית המשפט (<https://www.icc-cpi.int/palestine>). התובעת בבית הדין הפלילי הבינלאומי, פאטו בנסודה, החליטה שיש מקום לפתוח בחקירה בנוגע לפשעי מלחמה בתיק זה (bbc.com/news/world-middle-east-56249927).
 - 4 על פי האתר הרשמי של המשלחת הפלסטינית לאו"ם: <https://palestineun.org/about-palestine/diplomatic-relations>
 - 5 Palestinian Civil Society Call for BDS; 5 July, 2005; BDS official website: <https://bdsmovement.net/call>
 - 6 לקריאה נוספת ולהעמקה בנושא תנועת ה-BDS, ראו: Yogev, E., & Lindenstrauss, G. (Eds.) (2017). *The delegitimization phenomenon: Challenges and responses*, Memorandum No. 169, Institute for National Security Studies.
 - 7 המגבלות הטכניות במנוע החיפוש של העיתון מטרו אינן מאפשרות גישה לכתבות יותר משנה אחורה מתאריך החיפוש. לפיכך כתבות מעיתון זה משקפות את החודשים מאי 2017 עד דצמבר 2017 בלבד.
 - 8 הקריטריון הבסיסי מבחינה זו היה שמדינת ישראל הוזכרה בכתבה לפחות פעמיים.

- 9 כדי למנוע הצפה בכתבות המדווחות על ידיעה מתפתחת (כמו פיגוע), רק הכתבה האחרונה בכל יום הוכנסה לבסיס הנתונים.
- 10 במקרים שבהם כתבות הקשורות לסכסוך נגעו בשני הנושאים (קרי, התפתחויות בשטח וההשלכות הבינלאומיות של הסכסוך) הן סווגו על פי הנושא שהופיע בכותרת הכתבה, על בסיס הרציונל
- שבמקרים רבים הקוראים מחליטים אם לקרוא את הכתבה על פי הכותרת שלה.
- 11 דווח בעיקר על ידי כתב העיתון לענייני המזרח התיכון שמוצב בשטח.

REUTERS/Ammar Awad

שותפות מפלגה ערבית בשלטון בישראל: שעת מבחן לחברה היהודית והערבית

אפרים לביא, מאיר אלרן, ח'דר סואעד, אילהם שחברי, ג'וני עיסא

על רקע משבר פוליטי מתמשך שלא אפשר לכונן קואליציה ולהקים ממשלה, התפתח תהליך של הפיכת הקול הערבי ללגיטימי בעיני רוב המפלגות היהודיות, מהימין ומהשמאל־מרכז. התהליך החל מצד גוש מפלגות המרכז־שמאל, נמשך כניסיון נמרץ של מנהיג הליכוד בנימין נתניהו לקרב אליו את הציבור הערבי לשם השגת רוב בכנסת, והגיע לשיאו עם חתימת רע"ם על הסכם קואליציוני להקמת ממשלה. המפלגות הערביות, שבמשך השנים העדיפו לא להיכנס לקואליציה ממשלתית מטעמים אידיאולוגיים, נעשו קשובות יותר לציפיות הציבור הערבי מהן – להשתלב בתהליכי קבלת ההחלטות במדינה ולדאוג לצרכיו האזרחיים החיוניים. המפלגות הערביות והיהודיות עמדו במבחן העימותים האלימים שהתרחשו בין ערבים ויהודים בישראל בימי החגים המוסלמיים והיהודיים (אפריל-מאי 2021) ומבצע "שומר החומות" ברצועת עזה, ועלה בידן לקיים שיתוף פעולה פוליטי הלכה למעשה. המאמר נועד להעריך אם נפרצה הדרך לשותפות יהודית-ערבית על בסיס אזרחי ופוליטי, שאינה רק תוצאה של נסיבות ואינטרסים פוליטיים זמניים.

מילות מפתח: ישראל, יחסי יהודים-ערבים, מפלגות ערביות, התנועה האסלאמית, שילוב

התלבטויות הערבים בשאלת השותפות הפוליטית עם מפלגות יהודיות

למעט הפלג הצפוני של התנועה האסלאמית ותנועת אבנא אל-בלד ("בני הכפר"), הדוגלים בהחרמה מוחלטת של המערכת הפוליטית היהודית-ציונית, יתר המפלגות הערביות דוגלות בגישה שלפיה זהותן הערבית הפלסטינית אינה מצדיקה החרמה של הבחירות לכנסת, ושעליהן להמשיך לייצג את הציבור הערבי בתוך המערכת הפוליטית הישראלית. עם זאת, המפלגות הערביות שונות זו מזו מבחינה אידיאולוגית והן מחזיקות בדעות מנוגדות בשאלת דפוס שיתוף הפעולה הפוליטי עם המפלגות היהודיות ואפשרות ההשתלבות בקואליציה. הנחת המוצא של המפלגות הערביות היא שאין הבדלים מהותיים בין הימין, השמאל או המרכז בישראל באשר לגישתם המפלגה והמדירה כלפי החברה הערבית. עם זאת, הכרעתן להיות חלק מהמערכת הפוליטית הישראלית מעמידה אותן בפני השאלות הבאות: כיצד לקיים את האיזון בין הדאגה לצורכי הציבור הערבי ובין התייחסותן הפוליטית והערכית לסכסוך הישראלי-פלסטיני הנמשך, וכיצד נכון לקיים את שיתוף הפעולה עם המפלגות היהודיות.

ההבדלים המתוארים לגבי גישות המפלגות הערביות בשאלת ההשתלבות בקואליציה עם מפלגות יהודיות הציפו את השאלה לגבי ייעודן ומהות הימצאותן בכנסת, ואילו מטרות בכוונתן להשיג בפעילותן הפרלמנטרית: האם להגשים מטרות אידיאולוגיות כמו ביטול הגדרתה של ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית והפיכתה למדינת כל אזרחיה, או לקדם נושאים אזרחיים החיוניים לקידומה והתפתחותה של החברה הערבית.

לדידה של מפלגת חד"ש, על הערבים הפלסטינים כמיעוט ילידי בישראל להיאבק על שינוי אופייה היהודי-ציוני של מדינת ישראל כתנאי הכרחי להפיכתה למדינה דמוקרטית, ולכונן אותה מחדש באופן צודק יותר עבור כלל האזרחים. חד"ש דוגלת באופן מסורתי בפעילות פרלמנטרית משותפת של ערבים ויהודים ומעדיפה לנצל את כוחה הפוליטי בכנסת באמצעות שילוב הנציגים הערבים בוועדות השונות, כדי לקדם את ענייני החברה הערבית. היא אינה רואה אפשרות לשיתוף פעולה פוליטי עם מפלגות הימין שכן ערכיהן, לגישתה, מתבטאים בלאומנות, בידול לאומי ואף גזענות. שיתוף פעולה כזה ייתכן מבחינתה רק עם מפלגות מן השמאל והמרכז, כדי לכונן עתיד יהודי-ערבי משותף על בסיס ערכים של צדק, שוויון, דמוקרטיה, שלום ושותפות.

מפלגת בל"ד, המייצגת את הזרם הלאומי הערבי-פלסטיני הדוגל באחדות פלסטינית במסגרת פוליטית אחת, חותרת בשלב ראשון להסדר דו-לאומי בתוך המדינה ורואה את משימתה הפוליטית בהפיכת ישראל ל"מדינת כל אזרחיה". המפלגה מכירה בישראל כמציאות נתונה ואינה פוסלת שיתוף פעולה פוליטי ערבי-יהודי ברמה הטקטית, אך דוחה כל אפשרות להשתלבות בקואליציה ממשלתית ומתנגדת בעקביות להמליץ על מועמד יהודי ציוני לראשות הממשלה.

למרות שעבור חד"ש ובל"ד הפוליטיקה הפרלמנטרית היא אמצעי לקידום מטרותיהן האידאולוגיות, הרשימה המשותפת שבמסגרתה הן התמודדו בבחירות לכנסת ה-24 התחייבה בפני הציבור הערבי להתמקד בפעילותה בכנסת בנושאי פנים: בריאות, חינוך, דיור, תעסוקה, מיגור האלימות והפשעה. גם מפלגת תע"ל, הדוגלת בשוויון אזרחי מלא לערבים ויהודים, צידדה בעמדה זו ובחרה להתמודד בבחירות במסגרת הרשימה המשותפת.

לעומת המפלגות חד"ש, בל"ד ותע"ל החילוניות, מפלגת רע"ם האסלאמית-דתית צידדה בגישה שנועדה למצות את האפשרויות לשיתוף פעולה עם מי מהגושים של המפלגות היהודיות ולהשתלבות בקואליציה ממשלתית. לדעת רע"ם, יהיה זה תמים מצד הערבים בישראל לחתור לשינוי מהותי של אופי המדינה או לצפות שהמדינה תעניק להם שוויון זכויות מלא, ולגזור על עצמם המשך ישיבה באופוזיציה עקרה כל עוד הכיבוש הישראלי נמשך. בראייתה, הצגת דרישות צודקות על ידי המפלגות הערביות אינה מועילה אם לא עולה בידן לקדם הלכה למעשה, ולכן יש לעבור מפוליטיקה של מחאה לפוליטיקה שמניבה תוצאות מעשיות. בהתאם לכך, אם ממילא אין הבדל אמיתי בין המפלגות היהודיות, יש לנקוט גישה מעשית ולחבור לכל ממשלה, גם אם ימנית, כדי לקדם ביעילות את האינטרסים האזרחיים החיוניים של החברה הערבית כמו טיפול בבעיית האלימות, פתרונות דיור, תעסוקה, תקציבים וכדומה.

גישתה זו של רע"ם הניבה לה הישג אלקטורלי נאה בבחירות לכנסת ה-24. המפלגה נהנתה מתמיכה גבוהה ביישובים הבדואיים בנגב ובגליל ושמרה על כוחה עם ארבעה מושבים. לעומת זאת, חלה ירידה משמעותית בכוחן של שלוש מפלגות הרשימה המשותפת: חד"ש ובל"ד איבדו שני מושבים כל אחת ותע"ל איבדה מושב אחד. בכך נפגע מעמדה של חד"ש, שנהנתה עד כה מהגמוניה במערכת הפוליטית הערבית כמפלגה הגדולה שקבעה לאורך שנים את סדר היום בחברה הערבית.

נשיא המדינה, בצעד חסר תקדים, להטיל את המנדט להרכבת הממשלה על יו"ר מפלגת כחול-לבן. אולם הרשימה המשותפת נחלה אכזבה מסירובה של כחול-לבן להישען עליה לצורך הקמת קואליציה בראשותה. לקראת הבחירות לכנסת ה-24 ולאחר האכזבה מכחול-לבן קרא ראש רע"ם מנצור עבאס לעמיתיו ברשימה המשותפת לקבל החלטה על נכונות עקרונית להשתלב בכל קואליציה שתקום, גם אם תהא זו ממשלת ימין, בתמורה לקידום הצרכים החיוניים של הציבור הערבי. הוא הציע שמפלגות הרשימה המשותפת יענו להלכי הרוח הפרגמטיים בציבור ולא יישארו כבולות בגישתן האידיאולוגית-לאומית, שאינה מאפשרת גמישות פוליטית. עבאס החל ליזום מהלכים שנועדו לקדם שיתוף פעולה עם הליכוד בתחומים חברתיים חיוניים כמו ההתמודדות עם האלימות והפשיעה והארכת תוכנית החומש לפיתוח החברה הערבית (922). גישתו נשענה על היותו איש התנועה האסלאמית, המדגישה מלכתחילה את ההיבט הדתי והחברתי על פני זה הלאומי. לאחר שהצעה להצניע את ההיבט הלאומי-פולטיני נדחתה בתוקף על ידי הרשימה המשותפת, גילתה רע"ם נכונות לשלם את מחיר הפילוג בעבור גישתה זו והתמודדה בבחירות לכנסת ה-24 בנפרד ממנה.

מעבר להתפתחויות אלה קמה לקראת הבחירות לכנסת ה-24, לראשונה, רשימה ערבית ("יחד", Leq) שהצהירה על הכרתה בישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית, ובכך נתנה לגיטימציה לשיתוף פעולה פוליטי מעשי עם המפלגות היהודיות ולהעלאת הסיכוי להתקבל לקואליציה ממשלתית. ראש הרשימה, הפעיל החברתי מוחמד דראושה, הצהיר כי הוא אינו רואה סתירה בין היות ישראל מדינה יהודית ודמוקרטית לבין מתן שוויון זכויות מלא לאזרחיה ברוח מגילת העצמאות. "יחד" הודיעה על כוונתה לקיים שיתוף פעולה פוליטי עם מפלגות מרכז ציוניות כדי להשתלב בתהליכי קבלת ההחלטות במדינה. לקראת קיום הבחירות פרשה "יחד" מהמרוץ נוכח הערכתה שלא תעבור את אחוז החסימה. התפתחויות אלה במערכת הפוליטית הערבית התרחשו במקביל למשבר הפוליטי המתמשך, שאליו נקלעו גושי המפלגות היהודיות היריבות מימין ומהמרכז שמאל בניסיונותיהן לכוון קואליציה ממשלתית. הבחירות החוזרות והתיקו הנמשך בין הגושים המחישו את הפוטנציאל הקריטי של הקול הערבי עבורם. שני הגושים החלו לתור אחר קולות בציבור הערבי על מנת להטות את הכף לטובתם, ולצורך כך השמיעו מסרים מתונים כלפיו, לרבות האפשרות לשילוב מפלגות ערביות בקואליציה ממשלתית והתחייבויות לקדם תחומים החיוניים לציבור הערבי כמו חינוך, כלכלה וביטחון פנים.

ההבדלים המתוארים לגבי גישות המפלגות הערביות בשאלת ההשתלבות בקואליציה עם מפלגות יהודיות הציפו את השאלה לגבי ייעודן ומהות הימצאותן בכנסת, ואילו מטרות ככוונתן להשיג בפעילותן הפרלמנטרית: האם להגשים מטרות אידיאולוגיות כמו ביטול הגדרתה של ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית והפיכתה למדינת כל אזרחיה, או לקדם נושאים אזרחיים החיוניים לקידומה והתפתחותה של החברה הערבית. ראשי הרשימה המשותפת לא השמיעו עמדה עקרונית ברורה לגבי ייעודם בכנסת, אף כי קיימו משא ומתן קואליציוני עם גוש המרכז-שמאל, ובעקבות הבחירות לכנסת ה-23 המליצו בפני הנשיא על יו"ר הגוש בנימין גנץ לראשות הממשלה. עם זאת, הם מתחו ביקורת חריפה על רע"ם, אשר החליטה לאמץ גישה נבדלת מהגישה המסורתית של המפלגות הערביות – לא לשחק פעולה עם ממשלה ישראלית כל עוד הכיבוש נמשך.

לדעת רע"ם, כנסת ישראל אינה המקום להשגת מטרות אידיאולוגיות, ויש לנסות לקדם במסגרות אחרות כמו פעילות ציבורית, חברתית וחינוכית. לדידה, על המפלגות הערביות להכיר בגבולות המשחק הפוליטי בתוך הכנסת, מאחר שחבריהן נשבעים אמונים למדינת ישראל ולחוקיה, אשר מגדירים את ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית. בהתאם לכך בחרה רע"ם להשתתף בגלוי בשיחות משא ומתן קואליציוני שבמרכזן סדר יום אזרחי, לנצל את האפשרות לשמש "לשון מאזניים" ולהצטרף בצעד חסר תקדים לקואליציה ממשלתית, ולשאת באחריות קולקטיבית להחלטות הממשלה, גם בלי לשאת בתפקידי שרים.

נסיבות העלייה בלגיטימיות הפוליטית של המפלגות הערביות

כאמור, לקראת הבחירות לכנסת ה-23 ולכנסת ה-24 חלה עלייה בלגיטימיות הפוליטית של המפלגות הערביות בעיני מפלגות יהודיות. מקורה של התפתחות זו בשילוב לחץ שהופעל על המפלגות הערביות מלמטה, מהחברה הערבית, לסלול את דרכן לקואליציה ממשלתית לצרכים פרגמטיים אזרחיים, עם האילוץ שאליו נקלעו המפלגות היהודיות היריבות מימין (הליכוד והחרדים) ומהמרכז-שמאל, בעקבות המשבר הפוליטי והזדקקותן לקול הערבי כדי לכוון ממשלה.

הרשימה המשותפת על מרכיביה (חד"ש, תע"ל, בל"ד, רע"ם) ביקשה להיענות לציפיות הציבור להיחלץ ממקומה הקבוע באופוזיציה בכנסת ולהיות שחקנית משפיעה בפוליטיקה, באמצעות השתתפות אקטיבית בתהליכי קבלת ההחלטות. עלה בידה למקסם את כוחה בכנסת ה-23 (15 מנדטים) והיא המליצה בפני

אפשרות לקדם את הלגיטימיות הפוליטית שלהן, לקראת כניסה אפשרית לקואליציה ממשלתית.

ואולם, העלייה בלגיטימיות של המפלגות הערביות לא הייתה תוצאה של תהליך טבעי וממושך שהגיע לידי הבשלה. היא התרחשה כתגובה למשבר פוליטי חסר תקדים סביב המשך שלטונו של ראש הממשלה, מנהיג הליכוד, שלא אפשר למפלגות הימין ולמפלגות השמאל-מרכז לכוון ממשלה והביא לארבעה סבבי בחירות זה אחר זה. משמעות הדבר היא שהלגיטימיות הפוליטית של הקול הערבי היא שברירית ואינה עומדת בפני עצמה, שכן כאשר יתחולל פיוס פנימי בין מפלגות הימין, המפלגות הערביות לא תהיינה חיוניות עבורן לצורך הקמת קואליציה. כך גם במקרה שתורכב ממשלה ממפלגות יהודיות מהימין והמרכז. סביר להניח כי במצב זה תישחק הלגיטימיות של המפלגות הערביות ואולי אף תיעלם. זאת ועוד: הלגיטימיות של המפלגות הערביות נועדה בעיני המפלגות היהודיות להיות מצומצמת למדי. למעשה, גם מנקודת מבטן גם של המפלגות הערביות מדובר בתמיכה בקואליציה מבחוץ ואף רק על ידי הימנעות מהצבעה, ולא בהשתתפות בממשלה עם אחריות קולקטיבית להחלטותיה ונשיאה בתפקידי שרים. המפלגות הערביות המיוצגות כיום בכנסת אינן מכירות בישראל כמדינה יהודית ואינן מתנערות מזיקתן לעם הפלסטיני, שנחשב לאויב בעיני רוב הציבור היהודי במדינה. ציבור זה סבור כי אזרח ערבי שמגדיר את עצמו כ"ערבי פלסטיני בישראל" לא יוכל להיות נאמן למדינה ולחוקיה, ועל כן הוא ממשיך להפנות את גבו לאפשרות הענקת לגיטימציה פוליטית לחברה הערבית. בסקר המכון למחקרי ביטחון לאומי (נובמבר 2020) נמצא כי כמעט 60 אחוזים מהציבור היהודי מסכימים שאין להקים ממשלה עם המפלגות הערביות, וסקר המכון הישראלי לדמוקרטיה (מאי 2021) העלה כי רק כ-30 אחוזים מהציבור היהודי תומכים בהקמת ממשלה בהשתתפות המפלגות הערביות. ניתן להניח, על כן, שמפלגות מגוש הימין יימנעו בעתיד ככל שיוכלו מלכלול את המפלגות הערביות בקואליציה. צפוי שהן ידחו את הפרגמטיזם של המפלגות הערביות, גם אם הן מוכנות למלא את רוב הדרישות עבור החברה הערבית בתחום האזרחי-ציבורי.

פרגמטיזם, לגיטימיות ושותפות פוליטית ערבית-יהודית – מבט לעתיד

ההתפתחויות בקרב החברה הערבית בישראל ומנהיגותה הפוליטית משקפות את העליונות של גישת הריאליזם על פני שיקולים אידיאולוגיים או מוסריים. גישה זו היא מטבע הוויית הפיכה, משום שהיא תלויה בקשר נסיבתי זמני

הנה כי כן, לקראת הבחירות לכנסת ה-24 ולאחר שנים ארוכות של החרמה, הבשילה בקרב המפלגות היהודיות ההכרה בצורך להיעזר בקול הערבי, גם אם משמעותו שיתוף פעולה קואליציוני עם נציגים ערבים בכנסת. בקרב מפלגות **המרכז-שמאל** העמיקה והלכה ההבנה שהן תלויות באופן מוחלט במפלגות הערביות לשם הקמת קואליציה בראשותן, ולכן התגבשה אצלן הסכמה לשיתוף מפלגות ערביות בקואליציה. הזרם המרכזי של **גוש הימין** (הליכוד והחרדים) השלים גם הוא, בתוקף הנסיבות, עם הצורך בתמיכה של מפלגה ערבית בקואליציה בראשותו, ובכך נתן לגיטימציה משמעותית, גם אם מוגבלת, לאפשרות זו.

לעומת מפלגות המרכז-שמאל והזרם המרכזי של גוש הימין (הליכוד), מפלגות הציונות הדתית הביעו התנגדות תקיפה להקמת קואליציה ממשלתית בתמיכת מפלגה ערבית. לטענתן, חברי הכנסת הערבים הם תומכי טרור שאינם מכירים בישראל כמדינה יהודית, ועל כן אינם יכולים להיות שותפים פוליטיים לגיטימיים. מבחינתן, רע"ם היא סניף של תנועת האחים המוסלמים השוללים את זכות קיומה של ישראל, ולכן אין לראות בה מפלגה לגיטימית להקמת קואליציה ממשלתית, גם אם מפלגות הימין שריות במשבר פוליטי ועלולות לאבד את השלטון. לדידן, שיתוף פעולה עם רע"ם הוא חציית קו אדום וחזרה אסורה על המקרה של ממשלת רבין השנייה, שנשענה על "גוש חוסם" של מפלגות ערביות והובילה להסכם אוסלו.

העלייה בלגיטימיות של המפלגות הערביות לא הייתה תוצאה של תהליך טבעי וממושך שהגיע לידי הבשלה. היא התרחשה כתגובה למשבר פוליטי חסר תקדים סביב המשך שלטונו של ראש הממשלה, מנהיג הליכוד, שלא אפשר למפלגות הימין ולמפלגות השמאל-מרכז לכוון ממשלה והביא לארבעה סבבי בחירות זה אחר זה

העלייה בלגיטימיות הפוליטית של המפלגות הערביות: פריצת דרך או אפיזודה חולפת?

שאלת הלגיטימיות של המפלגות הערביות הפכה לראשונה לסוגיה מרכזית על סדר היום הלאומי. המפלגות היהודיות נאלצו לדון בשאלה זו ולנקוט עמדה כלפיה ולהסבירה. עצם העלאת השאלה והדיון בה ביטלו את החרם ארוך השנים על שיתופן של המפלגות הערביות בשיחות המשא ומתן הקואליציוני ואת המסורת של הדרתן הפוליטית. הדבר העניק למפלגות הערביות

המנהיגות הפוליטית הערבית, המפולגת בכלל וגם בסוגיית ההשתלבות הפוליטית, תצטרך לקיים שיח בנושאים אלה בתוכה ועם הציבור הערבי. יהיה עליה ללבן שאלות יסודיות וקשות הנוגעות להשתלבות בחברה הישראלית, תוך שמירה על הזהות הלאומית ועל איזונים בין זהות אזרחית ובין זהות אתנית-תרבותית.

החברה הערבית משולבת כיום בכל תחומי החיים והתשתיות במדינה. תרומתם של אנשי הרפואה והבריאות הערבים במאבק במגפת הקורונה ובמאמצים להצלת חיים היא בולטת וחיונית. גילויי הסולידריות והנכונות להגיש סיוע לציבור היהודי על רקע אסון הר מירון ובמקרים אחרים בעבר הם כנים ומעוררי הערכה. לכן, אין לאפשר גזענות וכל סוג של הדרה – חברתית, כלכלית או פוליטית – כלפי הציבור הערבי, אלא יש לטפח סולידריות ושוויון בכל התחומים. על מנהיגים ואישי ציבור יהודים וערבים להוקיע בקול רם וברור את תופעות השנאה והגזענות, ולשלב במערכת החינוך תוכניות להתמודדות יעילה עימן.

ככלל, החברה הערבית הוכיחה את נאמנותה למדינה ולחברה הישראלית במשך השנים. היא אימצה דרכים בלתי אלימות לבטא את זהותה הלאומית ואת מצוקותיה, והתמקדה בדרישה לשינוי במדיניות כלפיה על מנת לאפשר את תהליכי השתלבותה במרקם החיים במדינה. בעימותים האלימים בימי הרמדאן ועיד אל-פיטר (אפריל-מאי 2021), שגלשו מתקריות בהר הבית ובמזרח ירושלים אל תוך הערים המעורבות, החברה הערבית ורוב מנהיגותה הפוליטית גילו איפוק ואחריות. הן לא נגררו להתפרעויות שבהן היו מעורבים צעירים משולי החברה הערבית וקבוצות קיצוניות מקרב הימין היהודי. יו"ר רע"ם הגדיל לעשות כאשר ביקר בבית כנסת שהוצת בעיר לוד והציע להשתתף בתיקון הנזקים שנגרמו לבתי הכנסת.

מוקדם עדיין להעריך את ההשפעה שתהיה לאירועים קשים אלה בטווח הארוך – על יחסי יהודים-ערבים ועל מגמת ההשתלבות של הערבים במרקם החיים הישראלי. עם זאת, בשלב זה נראה כי המפלגות הערביות והיהודיות צלחו את מבחן המהומות ועלה בידן לקיים שיתוף פעולה פוליטי הלכה למעשה. הצלחתה של הממשלה החדשה עשויה לתרום ליכולתם המשותפת של ערבים ויהודים בישראל להתגבר על המשבר ולהתייחס אליו כאל הזדמנות לפריצה קדימה.

כעיקרון, על הממשלה להימנע מלהעניש את כלל החברה הערבית בשל עימותים אלה ולהתמקד

ובניתן להסתלק ממנה אם לא תישא פירות. שורשיה של הגישה נטועים בתמיכה מבחוץ בממשלת רבין השנייה בעקבות הסכם אוסלו ובפיצול בתוך התנועה האסלאמית בשנת 1996, כאשר הפלג הדרומי החליט להתמודד בבחירות לכנסת. הפרגמטיזם של המפלגות הערביות כיום ונכונות המפלגות היהודיות להכיר בלגיטימיות הפוליטית שלהן הם בבחינת פריצת דרך תודעתית בשני הצדדים, היוצרת סיכוי להמשכיות. ראוי לציון בהקשר זה העובדה שהרשות הפלסטינית אינה מגנה ואינה מוקיעה את החברה הערבית בישראל על כך שמעייניה נתונים לנסיבות חייה במדינת ישראל ולצורכי הקיום הבסיסיים שלה.

הציבור הערבי הוכיח שהוא מעוניין לקדם באופן מעשי את השתלבותו בחברה הישראלית בתחומי החיים השונים. הוא נתן אור ירוק לנציגיו בכנסת לנטוש את שורות האופוזיציה ולהשתלב בהנהגת המדינה הלכה למעשה. המפלגות הערביות ערות להלכי רוח אלה בחברה הערבית, אך הן גם מודעות למניפולציות הפוליטיות של המפלגות היהודיות כלפיהן ורגישות לפגיעה במעמדן הציבורי ובהדרתן הנמשכת. הן התקשו עד כה לאמץ נוסחה מוסכמת בשאלת שיתוף הפעולה הפוליטי עם המפלגות היהודיות, שתהא כרוכה באימוץ סדר יום אזרחי ובדחיית הדיון בסוגיות הלאומיות. הן נקלעו למשבר שהביא לפילוג ולפגיעה משמעותית בכוחן הפרלמנטרי (ירידה מ־15 מנדטים ל־10) ובאפשרותן להבטיח לציבור הערבי כיש ביכולתן לקדם את האינטרסים החיוניים שלו.

המנהיגות הפוליטית הערבית, המפולגת בכלל וגם בסוגיית ההשתלבות הפוליטית, תצטרך לקיים שיח בנושאים אלה בתוכה ועם הציבור הערבי. יהיה עליה ללבן שאלות יסודיות וקשות הנוגעות להשתלבות בחברה הישראלית, תוך שמירה על הזהות הלאומית ועל איזונים בין זהות אזרחית ובין זהות אתנית-תרבותית. מדובר בהבניית שיח חדש, עמוק וממושך בחברה הערבית, העשוי אולי להוביל לגיבוש תפיסה מעודכנת – שוודאי לא תהיה מוסכמת על כל המפלגות וכלל הציבור הערבי – של יעדים אסטרטגיים מוסכמים שניתן יהיה לממשם באמצעות מנהיגים פוליטיים וחברתיים, יחד עם פעילי החברה האזרחית, אנשי רוח ואקדמיה. שיח כזה, שיחדש את האמון במערכת הפוליטית ובמדינה ומוסדותיה, עשוי לבלום את הירידה העקבית בשיעורי ההצבעה של האזרחים הערבים בבחירות לכנסת ולהביא למימוש פוטנציאל הכוח האלקטורלי של החברה הערבית. או אז, השתלבות המפלגות הערביות בממשלה עשויה להתקבל כלגיטימית ולא כתוצאה של נסיבות ואינטרסים פוליטיים זמניים.

אלוף-משנה (מיל') ד"ר אפרים לביא הוא מזרחן ועמית מחקר אורח במכון למחקרי ביטחון לאומי. בשנים 2007–2020 ניהל את מרכז תמי שטינמץ למחקרי שלום באוניברסיטת תל אביב. תחומי מחקר מרכזיים כיום: החברה והפוליטיקה הערבית-פלסטינית בישראל והסכסוך הישראלי-פלסטיני. lavieeph@gmail.com

תת-אלוף (מיל') ד"ר מאיר אלרן הוא חוקר בכיר במכון למחקרי ביטחון לאומי וראש התוכנית לחקר החזית האזרחית. במהלך שירותו בצה"ל שימש בתפקידים שונים באגף המודיעין, ובתפקידו האחרון היה סגן ראש אמ"ן. ד"ר אלרן הוא המייסד וראש התוכנית לתואר שני במנהל ובמדיניות ציבורית בהתמחות בביטחון לאומי, במחלקה למנהל ולמדיניות ציבורית במכללת ספיר. meiryelran@gmail.com

ד"ר אילהם שחברי היא פוסט-דוקטורנטית במכון למחקרי ביטחון לאומי במסגרת תוכנית עמיתי ניובאואר. במסגרת זו היא חוקרת את היחסים בין הרוב היהודי למיעוט הערבי בישראל. בתפקידה האחרון הייתה מרצה עמיתה למזרח תיכון וטורזים באוניברסיטת סלפורד, בריטניה. illishahbari@gmail.com

ג'וני עיסא הוא חוקר (מלגאי ניובאואר) במכון למחקרי ביטחון לאומי, דוקטורנט במחלקה ליחסים בין-לאומיים באוניברסיטה העברית בירושלים ובעל תואר שני ביחסים בין-לאומיים מאוניברסיטה זו. עבודת הדוקטורט שלו עוסקת בהתנהגות צבאית בזמן משבר. עיסא אף מרצה בקורסים בנושא הפוליטיקה של המזרח התיכון בבית הספר לתלמידים מחו"ל ע"ש רוטברג באוניברסיטה העברית. jony.essa@mail.huji.ac.il

ח'דר סואעד הוא חוקר (מלגאי ניובאואר) במכון למחקרי ביטחון לאומי ודוקטורנט במחלקה לממשל של ביה"ס למדעי המדינה באוניברסיטת חיפה. khadirs@gmail.com

במיצוי הכלים שמאפשר החוק כנגד הפורעים. ההסכם הקואליציוני שהושג עם רע"ם במסגרת הקמת ממשלת האחדות, הכולל יישום תוכניות לטיפול בתופעות האלימות והפשעה ומימוש תוכניות סיוע ותקצוב רב-שנתיות בתחום הכלכלי והחברתי ותכנון הבנייה – עשוי לבסס ואף להאיץ את תהליכי ההשתלבות של ערביי ישראל בחברה ובמדינה.

השיחות הקואליציוניות שקיימו מפלגות מגוש השינוי, כולל מפלגת ימינה, עם המפלגות הערביות בעקבות הבחירות לכנסת ה-24 מעידות אומנם על תהליך משמעותי של לגיטימציה של הקול הערבי. ואולם, גם ממשלת אחדות של גוש מפלגות המרכז-שמאל, הכוללת גם את המפלגה הערבית רע"ם ומתבססת על סדר יום אזרחי, תהיה חשופה לדה-לגיטימציה מצד האופוזיציה הימנית, בטענה שאין לה רוב יהודי (כפי שנעשה בשעתה לממשלת רבין השנייה בשנים 1992–1995). אם ממשלת האחדות תתגלה גם כבלתי יציבה ולא תחזיק מעמד לאורך זמן, הדבר יפחית את הסיכוי לכונן בעתיד ממשלות בהשתתפות ערבית, בשל תקדים כושל.

לפיכך, על המפלגות היהודיות מוטלת אחריות לאימוץ מדיניות ברורה של הכרה בלגיטימיות של הקול הערבי ושל המפלגות המייצגות אותו. אין מנוס מהכרה בכך שהמציאות הדמוגרפית והפוליטית הקיימת מחייבת הכרה בהיות הערבים אזרחים שווים זכויות, ונציגיהם בכנסת הם ביטוי לפניה של החברה וחלק בלתי נפרד ממרקם החיים במדינה. עקב כך הם מהווים בהכרח ובצדק כוח פוליטי לגיטימי שנכון לנהל עימו משא ומתן קואליציוני ושותפות פוליטית. אם תתרחש, תתרחב ותתמסד הכרה זו, הבחירות לכנסת ה-24 וכינון הממשלה ה-36 עשויים להירשם כפריצת דרך תודעתית ומעשית בהכשרת הקול הערבי, שאולי תצמיח שיתוף פוליטי שיתרום לשיפור ניכר במעמדה של החברה הערבית, לטובת המדינה והחברה הישראלית כולה.

REUTERS/Loay Abu Haykel

"לא עלה בידינו" להגיע להסדר קבע, מתרחקים מיכולת לאתר ולקדם פתרונות

אודי דקל

בראשית שנת 2021 פרסם המכון למחקרי ביטחון לאומי מזכר בנושא תהליך אנאפוליס: האם החמצנו הזדמנות (אחרונה) להסדר של שתי מדינות בזירת הסכסוך הישראלית-פלסטינית? ההקשר למזכר הוא השיח המתרחב בציבור הישראלי הגורס כי נסתם הגולל על פתרון שתי המדינות, לצד חוסר ידיעה בציבור מהו תהליך אנאפוליס, ואם ועד כמה היינו קרובים להסדר המבוסס על פתרון 'שתי מדינות לשני עמים'.

ממצא מרכזי של המחקר מצביע על כך שגם ניהול מקצועי וענייני לא הביא להסכם המיוחל. בתקופת תהליך אנאפוליס בשנים 2007-2008 התחברו תנאים מיטביים למשא ומתן ועלתה הזדמנות פז להגיע להסדר: רגיעה ביטחונית לאחר שנות הטרור הקשה של האינתיפאדה השנייה; נבנו יחסי אמון בין מנהיגים – ראש הממשלה אהוד אולמרט ונשיא הרשות הפלסטינית מחמוד עבאס; גובש מראש מתווה משא ומתן במשותף עם הצד הפלסטיני וארצות הברית; ושולבו גורמים מקצועיים בוועדות שעסקו בסוגיות ההסדר; מערכת בינלאומית תומכת ועוד.

להבנתנו, ממשל ביידן, שמעוניין לשמר את קיימות אופציית שתי המדינות, יכול להפיק תועלת מהלקחים שנותרו והופקו, אם יפעל להתנעה מחדש של תהליך מדיני.

מילות מפתח: תהליך מדיני, פתרון שתי מדינות, תהליך אנאפוליס, הסדר קבע, מתווה משא ומתן, הסכסוך הישראלי-פלסטיני

הממשלה בישראל אחרי פרישת אולמרט), לקבוע את הגבולות תחילה ולדחות את רעיונותיו של אולמרט, בעיקר בקשר לאזור המיוחד (באגן ההיסטורי) בירושלים.

במזכר אנאפוליס נכתב כך:

הצוות הפלסטיני בסביבת הנשיא עבאס הופתע ונדהם מהצעת החבילה של ראש הממשלה אולמרט. עם זאת, בפגישות שנערכו בין עריקאת לדקל [אודי דקל – ראש מנהלת המשא ומתן הישראלי – א"ד] סירב הצד הפלסטיני להציע חבילה נגדית, ובמקביל ניסה לפרק את החבילה שהציג אולמרט ולדון בנפרד בכל סוגיה בקבוצות העבודה המקצועיות, תוך ניצול מרחב הגמישות הישראלית בכל סוגיה בנפרד ופירוק העיקרון של "תן וקח" (Trade off). זאת ועוד, עריקאת העלה השגות הנוגעות בהצעת אולמרט, שהטרידו את ההנהגה הפלסטינית, ביניהן:

- בראייה הפלסטינית, סיפוח של 6.5 אחוזים לישראל הוא מהלך מוגזם, שכן אזור ההתנחלויות (התייחס לשטח הבנוי בלבד) אינו עולה על 1.5 אחוזים משטחי הגדה המערבית שנכבשו ב-1967, המתווה מונע רציפות טריטוריאלית של המדינה הפלסטינית ומאפשר לישראל דריסת רגל באקוויפר ההר והשתלטות על מאגרי המים. כמו כן, הצד הפלסטיני העריך כי פיצוי של 5.8 אחוזים בשטח ישראל לא יעמוד בתנאי איכות דומה לשטחים "שייגזלו" מהפלסטינים.
- בראיית עבאס ויועציו מספר של 5,000 פליטים שיותר להם לחזור לישראל, כפי שהציע אולמרט, הוא כמעט אפסי ביחס להיקף הבעיה ואינו "בר שיווק", דבר שימנע אפשרות לגייס את תמיכת הציבור הפלסטיני בהסדר. בנוסף לכך, צוות המשא ומתן הפלסטיני לא הסתפק בהכרה ישראלית בסבל של הפליטים ודרש הכרה ישראלית באחריות לבעיה, שתהווה עילה לתביעת פיצויים מישראל, כולל "השבה בעין" (השבת הנכסים עצמם או שוויים).

הצד הפלסטיני תירץ את היעדר התגובה להצעת אולמרט בנימוק שאולמרט אמור היה לסיים את כהונתו בתחילת

אחרית תהליך אנאפוליס להסדר קבע בין ישראל לנציגי הפלסטינים

בשלהי כהונתו של ראש הממשלה אהוד אולמרט, לאחר שלא עלה בידו להגיע להסכם המיוחל עם נשיא הרשות הפלסטינית מחמוד עבאס (אבו מאזן), התקיים מפגש עם צוות מנהלת המשא ומתן בתהליך אנאפוליס (2007-2008), שתכליתו הייתה הגעה להסדר קבע בין ישראל לפלסטינים, המבוסס על פתרון 'שתי מדינות לשני עמים'. ראש הממשלה אולמרט הציג את שאיפתו לחתור ל"מפץ גדול" – גיבוש מסמך משותף של עקרונות להסדר כולל. לגרסתו של אולמרט, המהלך נקטע לפני שהמשימה הושלמה, כאשר הוא נאלץ להתפטר ולעזוב את כיסא ראש הממשלה.

אולמרט התייחס למפת ההסדר שהוא עצמו הציג לנשיא הרשות הפלסטינית. לפי מפה זו, 6.5 אחוזים מהשטח יסופחו לישראל, ובתמורה תעביר ישראל לפלסטינים 5.8 אחוזים משטחה הריבוני במסגרת חילופי שטחים (Swap). שטח החיבור (Link) בין רצועת עזה ליהודה ושומרון יחושב כ-0.7 אחוזים, כלומר, לפלסטינים יועבר שטח ביחס של 1:1 – שווה ערך ל-6.5 אחוזים משטחי הגדה המערבית ורצועת עזה בטרם נכבשו ביוני 1967. להצעתו של אולמרט לא ניתנה תשובה מהצד הפלסטיני. במהלך המשא ומתן התגלו פערים בעמדות הצדדים בסוגיות קטנות כגדולות, שלא היו ניתנים לגישור במהלך המשא ומתן, ונראה שכך היה אילו נמשך המשא ומתן.

נשיא ארצות הברית באותה עת, ג'ורג' בוש, הסביר מדוע נחסמה הדרך להסדר. הוא כתב בספר זיכרונותיו כי תוכנן מהלך שתכליתו הייתה להפוך את הצעת ראש הממשלה אולמרט להסכם. אולמרט אמור היה להפקיד את ההצעה בידי נשיא ארצות הברית, ובמקביל תוכנן שעבאס יכריז כי ההצעה מספקת מענה לאינטרסים הפלסטיניים. בעקבות זאת אמור היה נשיא ארצות הברית להזמין את שני המנהיגים למפגש פסגה ולסכם במסגרתה את פרטי ההסכם. הנשיא בוש הוסיף ותיאר כי עבאס לא רצה לחתום על הסכם עם ראש ממשלה שעמד לסיים את תפקידו.¹

גם מזכירת המדינה האמריקאית ד"ר קונדוליזה רייס, שהייתה מעורבת מאוד בתהליך אנאפוליס ועקבה אחר התקדמות המשא ומתן, ציינה בספרה כי עבאס ועריקאת הבהירו לאמריקאים כי אינם יכולים לקבל את הצעתו של אולמרט ואינם יכולים להסכים למפה הכוללת את סיפוח מעלה אדומים ואריאל לישראל.² נוסף על כך, עבאס טען שאין לו מענה הולם לארבעה מיליון פליטים פלסטינים. עבאס ועריקאת ציפו כי רייס תשכנע את שרת החוץ ציפי לבני (אם היא תקים את

הוא התפשרות מבחינתם, והדגיש כי "השעון הדמוגרפי" מתקתק בקצב מואץ לטובתם.

בתדריך שקיים אהוד אולמרט ב־2012 במכון ירושלים למחקרי מדיניות הוא סיכם כי מחמוד עבאס טעה כאשר לא השיב להצעתו: "אמרתי לו שלא תבוא הצעה שכזו חמישים שנה, וגם אם תבוא, היא לא תהיה טובה יותר. זו הייתה טעות חייו של אבו מאזן".

נהוג להסביר כי ממשלת ישראל ונציגי העם הפלסטיני, בכירי אש"ף, לא הגיעו להסכם המיוחל בשל הפערים בסוגיות הליבה – טריטוריה וגבולות, ירושלים, ביטחון, פליטים, שתי מדינות לאום וסופיות התביעות – וכי לא נמצאה נוסחת הגישור בכל סוגיה בנפרד ובמכלול כולו. מלבד הפערים בעמדות, בסוגיות "גדולות כקטנות", שלושה חסמים עיקריים מנעו התקדמות להסדר והם:

- ריבונות פלסטינית מלאה או מוגבלת: בכל סבבי המשא ומתן עד כה הסכימה ישראל להכיר במדינה פלסטינית עצמאית ויציבה הנמצאת ביחסי שלום עם מדינת ישראל, אחראית ומתפקדת באפקטיביות. עם זאת ישראל דרשה, בעיקר משקולים ביטחוניים והתיישבותיים, הגבלות על הריבונות הפלסטינית במגוון תחומים, ביניהם נוכחות לאורך זמן של כוחות צה"ל בבקעת הירדן, גם אם היא תהיה בתחומי המדינה הפלסטינית; מרחב אווירי ואלקטרו־מגנטי אחוד בשליטה גוברת של ישראל; נוכחות ביטחונית ישראלית במעטפת החיצונית, כולל בידוק ביטחוני במעברי הגבול החיצוניים של המדינה הפלסטינית; השארת גושי ההתיישבות ותנועה חופשית למתיישבים לתחומי ישראל. הגבלות אלו זכו לכינוי "מדינה פלסטינית מינוס". מנגד, הצד הפלסטיני דרש ריבונות מלאה ביבשה, באוויר ובים, ללא נוכחות ישראלית ביטחונית ואזרחית בשטח מדינתו, ולא היה מוכן להתפשר בנושא זה. הוא הכיר אומנם בצורכי הביטחון של ישראל והיה מוכן להחיל הגבלות על יכולות כוחות הביטחון הפלסטיניים (ללא צבא ויכולות המאיימות על ישראל) ולהתחייב למנוע טרור ואיום צבאי כלפי ישראל. ואולם, הנושאים ונותנים מהצד הפלסטיני לא היו מוכנים להותיר בידי ישראל שליטה כלשהי בתחומי הריבונות הפלסטינית.
- אסימטריה בין הצדדים – חסם מהותי שלווה את השיחות היה האסימטריה במצב שבו הגיעו הצדדים לשולחן המשא ומתן: ישראל הגיעה מעמדת כוח, כגורם השולט בשטח וקובע את תנאי ומרקם החיים הפלסטיניים, תוך התבססות על צבא חזק הנגיש לכל

שנת 2009, ולהערכתם היה סיכוי רב שבנימין נתניהו יעמוד בראש הממשלה הבאה בישראל. לגרסת עריקאת, אילו השיב עבאס בחיוב להצעת אולמרט, הוא היה חושף מרחב גמישות הרבה מעבר לאזור ההסכמה הפלסטינית, היה מואשם בבגידה בעם הפלסטיני, ולבסוף ממשלת ישראל בראשות נתניהו לא הייתה מיישמת את ההסכם. בראיית עריקאת, כדי להשיג את תמיכת הציבור הפלסטיני בהסכם, נדרש "להביא לידי ביטוי ונראות את הכבוד הפלסטיני".

עוד נאמר במזכר כי בתדריך שקיים אהוד אולמרט ב־2012 במכון ירושלים למחקרי מדיניות הוא סיכם כי מחמוד עבאס טעה כאשר לא השיב להצעתו: "אמרתי לו שלא תבוא הצעה שכזו חמישים שנה, וגם אם תבוא, היא לא תהיה טובה יותר. זו הייתה טעות חייו של אבו מאזן, אבל צריך לזכור שהוא העריך שאני בדרך לבית סוהר, השרים הישראלים מייצעים לו לעצור, דחלאן ועבד רבו נושפים בעורפו, הוא וצוותו חשבו ש'עוד מעט יגיע לבית הלבן נשיא משלנו' [ברק אובמה]". בדיעבד הביע עבאס, בפגישות אישיות, חרטה על כי לא השיב בחיוב להצעת אולמרט.

בתהליך אנאפוליס, כמו בסבבי משא ומתן אחרים – פסגת קמפ דייוויד 2000 בין ראש הממשלה אהוד ברק לבין ראש אש"ף יאסר ערפאת, הפרמטרים להסדר קבע של הנשיא ביל קלינטון באותה שנה והעקרונות להסדר קבע שאליהם חתר מזכיר המדינה האמריקאי ג'ון קרי (2014) – תכלית המשא ומתן הייתה השגת הסדר קבע הכולל את כל הסוגיות במחלוקת, על בסיס פתרון של שתי מדינות (לשני עמים – על פי העמדה הישראלית). ראש הממשלה אולמרט ושרת החוץ לבני הניעו את המשא ומתן על בסיס הערכה שפתרון של שתי מדינות חיוני לישראל כדי להבטיח את המשך קיומה כמדינה דמוקרטית ויהודית, ומחשש לאובדן הרוב הדמוגרפי היהודי בתא השטח ממערב לירדן. זאת ועוד, הם הביעו דאגה מהקולות בעולם שקראו לפתרון של מדינה אחת, ומכך שהולכת ומתרחקת האפשרות לממש את פתרון שתי המדינות.

מובילי המשא ומתן בצד הפלסטיני, אבו עלאא' וצאא'ב עריקאת, חזרו והדגישו כי באימוץ הפתרון של שתי מדינות הם הולכים כברת דרך עצומה לקראת ישראל בוותור שלהם על 78 אחוזים מפלסטין הגדולה (שטחי מדינת ישראל לפני מלחמת ששת הימים). במהלך משברים במשא ומתן נהג אבו עלאא' להבהיר כי הפלסטינים מעדיפים פתרון של מדינה אחת לכל אזרחיה (לא דו־לאומית, שכן אינם מכירים בלאום היהודי) וכי ההסכמה שלהם לפתרון של שתי מדינות

מדוע הייאוש לא נעשה יותר נוח?

בעקבות המחקר על תהליך אנאפוליס ובחינת העובדות, אוששה הטענה כי למרות כוונת אמת ורצון עז של ראש ממשלת ישראל אהוד אולמרט ושרת החוץ ציפי לבני להגיע להסדר עם הפלסטינים, לא נמצאה נוסחת הפלא למימוש היעד. לאור שורת המשברים ביחסים בין ישראל לפלסטינים וכישלון פרדיגמת המשא ומתן השואפת להסדר קבע הכולל את כל הסוגיות במחלוקת ועיצוב מציאות של שתי מדינות לשני עמים, רבים בישראל רואים יתרון רב לישראל במצב הנוכחי. זאת מכיוון שלהערכתם הוא מעניק: יציבות ביטחונית, בין היתר בשל השליטה הביטחונית על בקעת הירדן ושימור חופש פעולה מבצעי בכל שטחי הגדה המערבית, המאפשר לממש את תפיסת המערכה המתמשכת נגד תשתיות הטרור; יכולות הגנה לישראל מפני איומים חיצוניים אפשריים, בעודה שולטת באופן מוחלט באוויר, ביבשה ובמעברים לגדה המערבית; קיום שיתוף פעולה ביטחוני עם ירדן ומצרים, וגם עם מנגנוני הביטחון של הרשות הפלסטינית (עם עליות וירידות); טיפול של הרשות הפלסטינית בהיבטי המשילות האזרחית בגדה המערבית – חוק וסדר, דאגה לצורכי היום-יום של הציבור הפלסטיני והסרת עול זה מעל כתפיה של ישראל.

זאת ועוד, גם מול חמאס ברצועת עזה מוסדו כללי משחק: אומנם לעיתים חורגים האירועים בזירה ומסלימים לעימותים צבאיים, אך המציאות שעוצבה משרתת, לעת עתה, את הטיעון של ממשלת ישראל כי אין פרטנר להסדר, וכי התוצאה של הסדר היא כמעט ודאית, קרי, גורל הגדה המערבית יהיה כגורל רצועת עזה הנשלטת על ידי ישות טרוריסטית – חמאס. מעל לכול, נראה כי שני הצדדים מאמינים שהזמן פועל לטובתם וניכרת השלמה בפועל של שני הצדדים, הישראלי והפלסטיני, עם מציאות של סטטוס קוו שעדיפה על אופציות אחרות, אשר יחייבו את ההנהגות לקבל החלטות קשות וייצרו קושי בקרב הציבור בשני הצדדים להסתגל למציאות אחרת.

למעשה, מציאות הסטטוס קוו היא בגדר אשליה. המצב הנוכחי משמעותו גלישה איטית למציאות של מדינה אחת: ישראל ממשיכה בהרחבת ההתנחלויות, בהשתלטות ובניסיון להדיר את הפלסטינים משטחי C בגדה המערבית; המכשול הביטחוני בין ישראל לשטחים הפלסטיניים פרוץ לחלוטין, אינו מושלם ואינו מתוחזק; עשרות אלפי פועלים פלסטינים, בעלי אישורים וללא אישורים, יוצאים מדי יום לעבודה בישראל, ובפועל נוצר ערבוב בין האוכלוסיות – הפלסטינית והיהודית, כך שיום אחד נתעורר ונגלה שלא ניתן להתיר את הקשר שהסתבר.

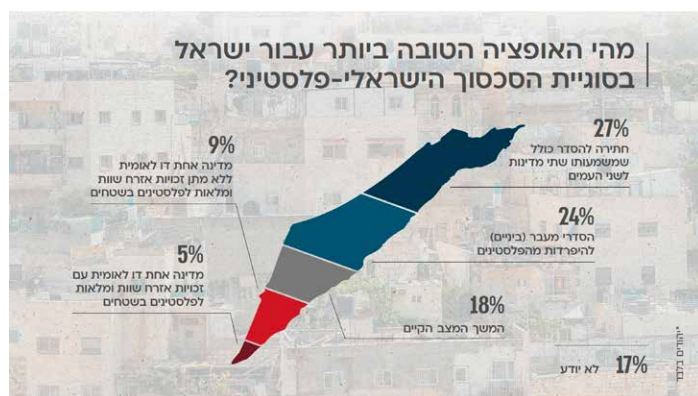
נקודה בשטחים, כולל בלב היישובים הפלסטיניים. מנגד, הפלסטינים ראו את עצמם כקורבן והגיעו למשא ומתן מ"שער הזכויות": לאחר שוויתרו, בראייתם, על הזכויות בהחלטת עצרת האומות המאוחדות ב-29 נובמבר 1947 (ועל 78 אחוזים משטח פלסטין), הם דרשו בתמורה את מימוש הזכויות המלאות בגדה המערבית וברצועת עזה. הנרטיב הפלסטיני, שלדבריהם ממוקד בכבוד, מדגיש כי הפלסטינים נמצאים תחת כיבוש ישראלי ולכן אין ביכולתם לממש את זכותם להגדרה עצמית, אדמותיהם נגזלות מדי יום וכל הכרוך בחייהם נתון להחלטות ישראל. כשהגענו לדיון על זכויות, הצד הישראלי הציג מייד את הקשר ההיסטורי של העם היהודי לירושלים וליהודה ושומרון, ואז החל הוויכוח למי יש זכויות יתר על השטח. במצב של אסימטריה כה עמוקה, קשה מאוד ליצור אמון בין הצדדים הנושאים והנותנים – שהוא חיוני להתגמשות בעמדות הצדדים ולמציאת מרחבי הסכמה.

- במהלך עשרות שעות של פגישות שקיימתי כראש צוות המשא ומתן מול מקבילי ד"ר צאא'ב עריקאת, חזרתי על האמירה כי אנו ניצבים בפני הזדמנות, אולי בלתי חוזרת, להגיע להסדר המספק 97 אחוזים מהתביעות הפלסטיניות, ובכך להביא לשינוי דרמטי והיסטורי לטובת הפלסטינים, בוודאי בהשוואה למצבם הנוכחי. עריקאת חזר והשיב בעקביות: "הכול או לא כלום".

ממצא מרכזי נוסף במחקר תהליך אנאפוליס מצביע על כך שגם ניהול מקצועי וענייני, להבדיל מהביקורת שיוחסה להתנהלות הישראלית לקראת המשא ומתן בקמפ דייוויד 2000, לא הביא להסכם המיוחל. בתקופת תהליך אנאפוליס (2007-2008) התחברו תנאים מיטביים למשא ומתן ועלתה הזדמנות פז להגיע להסדר: רגיעה ביטחונית לאחר שנות הטרור הקשה של האינתיפאדה השנייה; קשר קרוב עד כדי אמון בין מנהיגים – ראש הממשלה אהוד אולמרט ונשיא הרשות הפלסטינית מחמוד עבאס; ממשל אמריקאי תומך ומעורב במידה מתאימה בתהליך – ועדת היגוי בראשות מזכירת המדינה האמריקאית ד"ר קונדוליזה רייס; גיבוש מראש של מתווה משא ומתן במשותף עם הצד הפלסטיני וארצות הברית; הסכמה מלאה ומראש של הצדדים על אופן ניהול התהליך; הקמת קבוצות עבודה מקצועיות של מומחים עם יכולת יישומית; שמירה על חשאיות הדיונים, מתחת למסך התקשורת; מערכת בינלאומית תומכת ולא מפריעה. אולם גם כל אלה לא הביאו לתוצאה שונה מזו של סבבי המשא ומתן האחרים.

מממצאי המחקר עולה כי לטווח ארוך, פתרון שתי מדינות לשני עמים הוא היציב ביותר, מבצר את יעד־העל של מדינת ישראל — מדינה יהודית, דמוקרטית, בטוחה ומוסרית — ועשוי להתגבר על מנעד רחב של אתגרים ותרשימים עתידיים אפשריים.

אין זה נכון להמתין למשא ומתן הנשגב שיפתור את כלל הבעיות באבחה אחת, מכיוון שהפערים והחסמים העיקריים שמנעו את הצלחתו עד כה שרירים וקיימים: פערים שאינם ניתנים לגישור בסוגיות הליבה; אובדן האמון בין הצדדים; ונוסף על כך — השתנות הסביבה האסטרטגית והפוליטית בשני הצדדים. לפיכך אין סיבה לנסות לחדש את אותה מתכונת שנכשלה שוב ושוב.

מתוך המזכר בנושא תהליך אנאפוליס שפרסם המכון למחקרי ביטחון לאומי בפברואר 2021

המציאות דינמית ומשתנה. בחברה הישראלית חל פילוג בין גורמי הימין המתנגדים לכינון מדינה פלסטינית, בשל הערכה מחמירה של הסיכון שמדינה כזאת תהפוך לישות טרוריסטית ולפלטפורמה לתקיפת ישראל, ובשל אי־נכונות לוותר על שטחי מולדת וארץ אבות, ובין גורמי השמאל החוששים כי עם הזמן יאבד הרוב הדמוגרפי היהודי, כי לא ניתן יהיה לכלול במדינה את הציבור הפלסטיני בלי זכויות אזרחיות וכי ישראל תאבד את צביונה היהודי, את יציבותה ואת ביטחונה הפנימי. **בסקרי דעת קהל** שנערכו בשנים האחרונות, רוב הציבור בישראל תומך בהפרדות מהפלסטינים ובחתימה להסדר המבוסס על שתי מדינות לשני עמים.

גם במחנה הפלסטיני הדעות חלוקות: הנהגת אש"ף והרשות הפלסטינית עדיין דוגלות בפתרון שתי המדינות כדרך למימוש הזכויות הלאומיות הפלסטיניות. לעומת זאת, ארגוני הסירוב ובראשם חמאס אינם מוכנים להכיר בזכותה של מדינת ישראל להתקיים, ועדיין חולמים על פלסטין הגדולה מהנהר ועד הים — חלום שלדעתם

במכון למחקרי ביטחון לאומי נערכה עבודת מחקר למיפוי ולניתוח חלופות להסדר בין ישראל לבין הפלסטינים. במסגרת המחקר, שכלל גם סימולציות, נבחנו שורה של חלופות:

- שתי מדינות לשני עמים.
- מדינה אחת עם שוויון זכויות לכל אזרחיה; מדינה אחת ללא שוויון זכויות (אפרטהייד).
- פדרציה ישראלית-פלסטינית.
- קונפדרציה ישראלית-פלסטינית.
- קונפדרציה ירדנית-פלסטינית.
- שתי מדינות במרחב אחד עם גבולות פתוחים.
- התנתקות חד־צדדית של ישראל מהשטחים שמיושבים בפלסטינים בגדה המערבית (כמו ההתנתקות מעזה).
- הסכמי מעבר — מה שמוסכם מיושם בשלבים, טרם הגדרה מדויקת של מצב הסיום.
- הסכם אזורי ופתרון רב־צדדי לסכסוך הדו־צדדי בין ישראל לפלסטינים.
- כינון מדינה פלסטינית בגבולות זמניים טרם הסכמה על כל סוגיות הסדר הקבע (על בסיס 'מפת הדרכים')³.
- מיטוט/ התפרקות הרשות הפלסטינית ומעבר למציאות של קנטונים פלסטיניים בגדה המערבית.
- המשך ניהול סכסוך ומדיניות של הסתגלות לשינויים במצב.

מממצאי המחקר עולה כי לטווח ארוך פתרון שתי מדינות לשני עמים הוא היציב ביותר, מבצר את יעד־העל של מדינת ישראל — מדינה יהודית, דמוקרטית, בטוחה ומוסרית — ועשוי להתגבר על מנעד רחב של אתגרים ותרשימים עתידיים אפשריים. תובנה מרכזית מהמחקר היא שעדיין לא נסתם הגולל על פתרון שתי המדינות, וכדי לשמרו ולבלום את הגלישה למציאות של מדינה אחת, נדרש לקדם את החלופה המיטבית והרלוונטית לטווח הזמן הקרוב — הפרדות מדינית, גיאוגרפית ודמוגרפית מהפלסטינים. זו עדיפה, בתיאום ובהסכמה בין ישראל לרשות הפלסטינית, תוך שמירת חופש פעולה ביטחוני ויצירת מציאות של שתי ישויות מדיניות נפרדות ומובחנות, בתהליך מדורג מלמטה כלפי מעלה, ללא הסכמה מראש על פרטי מצב הסיום.

מהו כיוון הפעולה הנדרש?

הסטייה האיטית אך העקבית המסתמנת בשנים האחרונות מיעד־העל מחייבת שינוי כיוון וניצול המצב, שבו המעצמות בהובלת ארצות הברית, ובעיקר ממשל דמוקרטי בראשות הנשיא ג'ו ביידן והאיחוד האירופי, עדיין מאמינים בפתרון שתי המדינות ונכונים להירתם לסייע ביישומם.

אסטרטגיה כזו אמורה להישען על מהלכים בכיוונים הבאים:

- הכרזה כי ישראל שואפת לעצב מציאות של שתי ישויות מדינתיות נפרדות ומובחנות – ישראל היא הבית הלאומי של העם היהודי ופלסטין היא הבית הלאומי של העם הפלסטיני ובמסגרתו מימוש זכויותיו. העדיפות הברורה היא להגיע לכך בדרך של משא ומתן, אלא שבהיעדר אפשרות למשא ומתן צריכה ישראל לנקוט צעדים עצמאיים, מבלי לסגור את הדלת להצטרפות הרשות הפלסטינית לתהליך בהמשך.
- כינון הסדרי מעבר בשיתוף פעולה עם הרשות הפלסטינית במטרה לבסס את הרשות כגורם המוביל במחנה הפלסטיני, המתפקדת באחריות ובאפקטיביות ושותפה בתהליך. הסדרי המעבר יהיו מכווני היפרדות, בהתאם לעיקרון שלפיו 'כל הסכמה בין הצדדים תעבור לשלב היישום'. התקדמות התהליך – שבמהלכו ייושמו בהדרגה מאפייני העצמאות של המדינה הפלסטינית, והוא יכול לקפאת הבנייה בהתנחלויות שמחוץ לתוואי המכשול הביטחוני – תותנה בהתקדמות בנייה של המדינה הפלסטינית, ובכלל זה לחימה אקטיבית שלה בטרור, במשילות משופרת, בכינון מוסדות מתפקדים ובביסוס תשתית כלכלית. תנאי להתקדמות במסלול זה הוא עמידת שני הצדדים במחויבויותיהם על פי ההסדרים שיוסכמו.
- גיבוש מעטפת אזורית שתעניק לגיטימציה למהלכי היפרדות ולהסכמי מעבר, וזאת על בסיס יחסי השלום עם מצרים, ירדן, איחוד האמירויות הערביות, בחריין, מרוקו ומדינות נוספות שיצטרפו להסכמי אברהם והנורמליזציה. המעטפת האזורית גם תספק ערבויות לרשות הפלסטינית תמורת נכונותה לשתף פעולה, תתמוך בהתקדמות הדרגתית לקראת כינונה של מדינה פלסטינית ותיתן ערבויות ליישום ההסדרים על ידי שני הצדדים. יש לחתור לשילוב הרשות הפלסטינית בתמורות הכלכליות, הטכנולוגיות והאחרות, שיבואו בעקבות מעורבות אזורית תומכת תהליך.
- השארת האחריות הכוללת והגוברת לביטחון בידי צה"ל, ובמסגרת זו המשך חופש הפעולה של ישראל בלחימה בתשתיות הטרור בכל המרחב, תוך מאמץ להדק את שיתוף הפעולה עם מנגנוני הביטחון הפלסטיניים. זאת על בסיס העיקרון שכל שיגברו האפקטיביות והנכונות של מנגנוני הביטחון הפלסטיניים לפעול נגד הטרור, כך יצומצם פרופיל פעולתו של צה"ל בשטח הפלסטיני.
- לגיטימציה בינלאומית הכרחית לגיוס תמיכה בכל יוזמה שנועדה להוביל לעיצוב מציאות של שתי

יתגשם באמצעות מאבק מזוין. בה בעת הולך ומתגבש מחנה נוסף, של צעירים פלסטינים שאיבדו את האמון בפתרון שתי מדינות ורוצים לממש את עצמם ולקדם הזדמנויות אישיות באמצעות זכויות אזרחיות מלאות במסגרת מדינה אחת.

בישראל שוררת תחושה מתעתעת כי "הזמן פועל לטובתנו", בייחוד לאור הנורמליזציה ביחסים עם איחוד האמירויות הערביות, בחריין, מרוקו וסודאן, הציפייה להמשך התהליך עם מדינות נוספות והתחושה שניתן להתייחס לבעיה הפלסטינית כאל בעיה שולית. תחושה זו התנפצה אל גלי המציאות בעקבות אירועי מאי 2021 בירושלים, בערים שבהן אוכלוסייה מעורבת של ערבים ויהודים ובמערכה מול חמאס ברצועת עזה. ואולם, למרות התנפצותה של אותה תחושה במאי 2021, היא מובילה למסקנה כי אין סיבה להאיץ תהליכים וכי אפשר להמשיך בניהול מבוקר של הסכסוך. על רקע זה, ההנהגה הישראלית מעדיפה לשהות במרחב נוחות ונוהגת את הספינה הישראלית מבלי להגדיר את יעד העגינה הסופי שלה, תוך התעלמות מהכורח לקבל החלטות גורליות שיבטיחו את מימוש החזון של ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית. כאמור, מצב שבו לא מתקבלות החלטות מוביל לגלישה איטית למציאות של מדינה אחת, בלי שמשמעותיה נותחו ונדונו בכל מובניהן ומורכבויותיהן. במובן זה, נכון יהיה להתייחס לאירועי מאי 2021 כאל דוגמה או מבוא לאפשרויות התנהגותה של החברה הערבית בישראל, לפוטנציאל ההסלמה ברצועת עזה ולא מן הנמנע – גם להידרדרות ביטחונית בשטחי הרשות הפלסטינית.

על מדינת ישראל ליזום ולהוביל תהליכים, להתנתק מהכלל הפלסטיני של "הכול או לא כלום", לשכנע בדבר הכלל החלופי של יישום כל מה שהוסכם עליו ולא להיגרר למציאות של סיבוב וערבוב בין אוכלוסיות השייכות לשני עמים השרויים בסכסוך לאומי, דתי ותרבותי.

על מדינת ישראל ליזום ולהוביל תהליכים, להתנתק מהכלל הפלסטיני של "הכול או לא כלום", לשכנע בדבר הכלל החלופי של יישום כל מה שהוסכם עליו ולא להיגרר למציאות של סיבוב וערבוב בין אוכלוסיות השייכות לשני עמים השרויים בסכסוך לאומי, דתי ותרבותי. בין היתר ואולי בראש ובראשונה, על ממשלת ישראל להוביל מהלך מושכל של גיוס דעת הקהל בישראל להכרה בחשיבותה של אסטרטגיה מדינית-טריטוריאלית, שתכליתה יצירת מציאות שתאפשר היפרדות עתידית מהפלסטינים.

• כדי להבטיח קיום ענייני של משא ומתן יש להקפיד על כמה כללים: חשאיות – בהסכמת שני הצדדים לא לחשוף את תוכן הדיונים; להימנע מניהול המשא ומתן בתקשורת, מממן ראיונות ושמידת הפרטים בחדרי המשא ומתן במטרה לחסוך מהנושאים והנותנים את הצורך להתמודד עם לחצים חיצוניים; ריבוי ערוצים – במקביל לצוותי המשא ומתן – כינון ערוצי צד מול גורמים פלסטיניים בכירים, לשם בירור הראייה הפלסטינית באשר להתקדמות המשא ומתן ולאיתור פתרונות יצירתיים לבעיות שלא נפתרו בחדר הדיונים; לקיים משא ומתן בגובה העיניים, ללא תחושת עליונות ופטרונות, ולתת לצד הפלסטיני במה להציג את נרטיב הזכויות שלו.

לסיכום – הבעיה הפלסטינית לא תיעלם אם לא נדבר עליה; היעדר שיח או משא ומתן מרחיק אותנו מהיכולת לחשוב, לאתר ולקדם פתרונות; בשל חוסר יכולת להסכים על מצב סיום, נדרש לעצב את המציאות המתבקשת של היפרדות בצעדים מדודים "מלמטה למעלה".

תת-אלוף (מיל') אודי דקל הוא מנהל המכון למחקרי ביטחון לאומי. כיהן כראש מנהלת המשא ומתן עם הפלסטינים בתקופת כהונתו של ראש הממשלה אולמרט, במסגרת תהליך אנאפוליס, וביצע שורה ארוכה של תפקידים בצה"ל בתחומי המודיעין, שיתוף פעולה צבאי בינלאומי והתכנון האסטרטגי. udid@inss.org.il

הערות

1. Bush, G. (2010). *Decision points*. Crown Publishing Group, pp. 409-410
2. Rice, C. (2011). *No higher honor*. Broadway Books, pp. 723
3. 'מפת הדרכים' היא תוכנית אמריקאית רב-שלבית שהציעה התקדמות דרגתית לסיום הסכסוך הישראלי-פלסטיני, ובעקבותיו גם הסכסוך הישראלי-ערבי. התוכנית אושרה על ידי ה"קוורטט" (ארצות הברית, האו"ם, האיחוד האירופי ורוסיה) והועברה לישראל ולרשות הפלסטינית ב-30 באפריל 2003. יישום היוזמה היה אמור להביא לסיום הסכסוך עד 2005. 'מפת הדרכים' הגדירה שלושה שלבי-על, שכל אחד מהם צעדים הדדיים בתחום הביטחון, הכלכלה, הבנייה וחזוק המוסדות הפלסטיניים, ובתחום ההומניטרי. הוגדר כי רק אישור של ה"קוורטט", שלפיו מולאו ההתחייבויות בשלב מסוים, יאפשר התקדמות לשלב הבא. בפועל, השלב הראשון לא יושם במלואו, ולכן לא נרשמה התקדמות לפי מתווה לשלב השני של כינון מדינה פלסטינית בגבולות זמניים, טרם הסכמה על סוגיות הסדר הקבע.

מדינות. חשוב שהמערכת הבינלאומית תבהיר לפלסטינים כי אין בכוונתה לאכוף על ישראל את תנאי הפלסטינים להסדר, וכי נדרשת הסכמה בין הצדדים עצמם.

כללי ניהול משא ומתן

אם נשוב למסלול של תהליך מדיני, להלן מספר כללים על בסיס לקחים מסבבי משא ומתן קודמים, שנותחו במזכר על אנאפוליס, באשר לאופן ניהול משא ומתן עתידי:

- נדרש להציב יעד פחות שאפתני של הסכם הכולל את כל סוגיות הסדר הקבע, בשל הפערים הגדולים בעמדות הצדדים והאסימטריה הקיימת ביניהם.
- סכסוך אתני סבוך בין שני עמים שנאבקים על זכותם על אותו חבל ארץ אינו יכול להגיע לפתרון באבחה אחת, וחיוני לפרוס אותו לתת-נושאים ולתקופות, להגיע להסכמות בהם וליישם אותן בהדרגה זו אחר זו, תוך למידה מתמדת מהיישום של כל שלב.
- חשוב להפעיל מנהלת משא ומתן על בסיס קבוע שתפקידיה הם: זיהוי ההזדמנויות לקידום תהליך מדיני; הכנת חומרים שנדרשים לפגישות משא ומתן; הכנת פגישות המשא ומתן; עריכת סימולציה להכנת הצוותים להפתעות ולאיתורים שיכולים לעלות בחדר הדיונים; קיום מעקב קבוע של סטטוס התהליך, קביעת שלבי ההתקדמות, זיהוי פערים וקביעת אופן הטיפול בהם; תכנון מראש באשר להתמודדות עם חסמים שעשויים לחבל במשא ומתן.
- מתכונת המשא ומתן – יש לקבוע מראש עם הצד הפלסטיני: תחילה יש למפות את כלל הנושאים ולסכם הסוגיות שהצדדים מבקשים לדון בהם; להחליט על הקמת ועדות מקצועיות ולהגדיר את תכליתן ואת מתכונת עבודתן; לנהל שיחות סימולטניות ברמת מנהיגים – מלמעלה למטה, וברמת גורמים מקצועיים – מלמטה למעלה; להכין טבלת מעקב "נושמת" לכל סוגיות המשא ומתן – אינטרסים, עמדות, פערים ומרחבי הסכמה, חשוב לייצר מגמה חיובית בהתמקדות במרחבי הסכמה תחילה ואף לנקוט גישה כי מה שמוסכם ייושם, במקום הגישה שדבר לא מוסכם עד שהכול מוסכם; לגבש הסכמה מוקדמת על מנגנון ליישוב משברים במהלך המשא ומתן.
- היעד במשא ומתן הוא לאתר את מרחב ההסכמה (zone of possible agreement – ZOPA) ולהרחיבו באמצעות שיח מתמיד וגיבוש הבנות בין הצדדים או הדברים שכל צד יכול ליישם ולקבל, גם ללא חתימה מסמך הסכמות.

המאבק האזורי: מהו רובד הניתוח הדומיננטי – שחקנים או מחנות?

יואל גוז'נסקי ודניאל ראקוב

המזרח התיכון, שמקובל להתייחס אליו כאל מערכת אזורית מובחנת, מתאפיין ברב־גוניות בממדים רבים. במאמר נבחנת תרומתו של מודל "ארבעת המחנות" לתיאור הדינמיקה האזורית, מוצגים כמה כשלים בולטים בו ומוצעים כיוונים ראשוניים למודל משלים – "גידור אסטרטגי" – המדגיש את האינטרסים וההעדפות של השחקנים הפרטיקולריים. בבסיס המודל המשלים טמונה הנחת יסוד שלפיה המזרח התיכון הוא מערכת מבוזרת שבה השחקנים השונים – מדינתיים ולא־מדינתיים – הם המרכזיים.

מילות מפתח: מזרח תיכון, טלטלה אזורית, ביטחון לאומי, מערכת אזורית, גידור אסטרטגי

מבוא

המרחב המשתרע ממרוקו במערב ועד איראן במזרח, ומטורקיה בצפון ועד סודאן בדרום מחולק כיום ל־21 מדינות ריבוניות (וישיות תת־מדינתיות מרובות) ומתאפיין בקווי שבר רבים ומגוונים, המניחים בסיס ליריבויות בעלות חשיבות מקומית, אזורית או אף בקנה מידה בינלאומי. את אוכלוסיית האזור והמדינות שבו ניתן לסווג על פי מוצא אתני: ערבים, פרסים, טורקים, כורדים, יהודים ועוד; על פי דת ועדה: מוסלמים –

סונים, שיעים וגוונים נוספים, נוצרים, יהודים ועוד; על פי המבנה הפוליטי הנהוג במדינה, בדרך כלל ממלכות מול "רפובליקות" או דרגות שונות של דיקטטורות מול דמוקרטיות; לפי השייך הגיאוגרפי – לבנט, מגרב, מפרץ וכיוצא בזה; חלוקה המציבה את המדינות בצד אחד של המתרס וארגונים לא־מדינתיים או סמי־מדינתיים בצד השני; ולבסוף שיוך המדינות לגושים, צירים או מחנות על פי יחסן לישראל ו/או למערב, או תמיכתן

תנועת 'האחים המוסלמים' ברחבי האזור. מדובר במחנה שאינו מלוכד ושהשפעתו במרחב פוחתת.

- הג'האדיסטים – המחנה כולל את ארגוני הטרור של 'המדינה האסלאמית' (דאע"ש) ושל אל-קאעדה. מחנה זה ספג בשנים האחרונות מכות קשות.
- המדינות הסוניות הפרגמטיות – כולל את מצרים, ירדן, ערב הסעודית, איחוד האמירויות ושאר מדינות המפרץ (פרט לקטר) ומרוקו. שחקניות אלה מקדמות חזון פרו-מערבי, אנטי-איראני, אנטי-אסלאמיסטי ולאומני, ומבני הממשל שלהן אוטוריטריים.

חלוקה זו ומיקומה המרכזי באפיון המזרח התיכון שלאחר "הטלטלה הערבית" (מ-2011) ממשיכים את הקו הניתוחי שהציג ברון מעל במת INSS ב-2014. ברון ופוייר מסבירים כי "סיווג המחנות לא נועד לרמוז שהחזונות המתחרים על הסדר האזורי הם הגורם היחיד ואפילו לא הגורם העיקרי המניע את מעשיהם", וכן כי "המחנות המתחרים אינם רק נבדלים זה מזה בגישה, הם גם שונים באופי שלהם, בהרכבם ובצורת פעולתם".

ביקורת על מודל "ארבעת המחנות"

המודל של ברון ופוייר מניח, בראייתנו, תרומה חשובה ליכולת ניתוח התהליכים במזרח התיכון בעידן של השתנות מהירה, אולם רכיב המחנות שבו מחייב התבוננות נוספת. חסר ברובד של ניתוח: מצוין המאבק בין הציבורים לשליטים, וברמה העל-מדינתית בין מחנות שונים, אך חסרה הבחינה של המדינה לרבות האינטרסים הפרטיקולריים שלה. יש מרכיבים רבים בתיאור של ברון ופוייר שתורמים להבנת האזור: המאבק כארכיטקטורה אזורית; המזרח התיכון כמערכת של התארגנויות על-מדינתיות; והקביעה כי העת הנוכחית היא תקופת ביניים בדרך להתייצבות של סדר אזורי חדש, שעדיין איננו יודעים כיצד ייראה. עם זאת, החלוקה הספציפית לארבעת המחנות מעוררת קשיים, הן ברמה האונטולוגית (האם המחנות אכן קיימים, והמאבק הרעיוני ביניהם הוא אכן הכוח העיקרי המניע את הפוליטיקה האזורית?) והן ברמה האפיסטמולוגית (האם הגדרתם כמחנה היא פרדיגמה מועילה?).

ברובד האפיסטמולוגי – לעתים קרובות מדי כינויים הניתנים למחנות במחקר בתחום המזרחנות מטשטשים את המציאות ולא מסייעים להבין אותה באופן מעמיק יותר. למשל, המחנה המגובש ביותר במזרח התיכון מכונה לעיתים "הציר הרדיקלי". מונח זה נעשה שגור לאחר מלחמת לבנון השנייה, והוא התווסף למונחים אחרים (דוגמת "הסהר השיעי") שמבקשים לקבץ את אויבי ישראל/ארצות הברית תחת כינוי שלילי קליט. אומנם זהו גוש השחקנים ה"הומוגני" ביותר, אולם המונח

באידיאולוגיות שונות – בראש ובראשונה האסלאם הפוליטי וגווניו.

הטלטלה בעולם הערבי מאז 2011 הובילה לשינויים מפליגים בפני המשטרים באזור ובדינמיקה המאפיינת אותם, וכן בתאוריות שמנסות להסביר את המתרחש באזור. למשל, ניסיון לנתח את המציאות האזורית מהזווית של **תופעת המדינה הכושלת**, לעמוד על הסיבות ועל המאפיינים לתופעה זו בכל אחת מהמדינות הערביות ולהתפשטותה במרחב, ולהעריך את משמעויותיה ואת השלכותיה בהקשר האזורי והבינלאומי בכלל, ובהקשר של ישראל בפרט. איתי ברון ושרה פוייר הציגו **מודל מערכתי מעודכן** לגבי "הסדר האזורי במזרח התיכון". המודל הוא שכלול, עדכון ופירוט של **מודל המאבק בין ארבעה מחנות**, שאותו פיתח ברון בהיותו ראש חטיבת המחקר באמ"ן.

המודל של ברון ופוייר תורם להבנת הדינמיקה המורכבת של המזרח התיכון, ואנו מאמצים מרכיבים שונים שלו. עם זאת, במאמר שלהלן נחלוק על הדגש שניתן להיגיון של חלוקה לארבעת המחנות כמגדיר מרכזי בסדר האזורי במזרח התיכון, ונציע להחליף את רכיב המחנות בתאוריית "**הגידור האסטרטגי**" לגבי שחקניות אזוריות – מדינות וישויות תת-מדינתיות. זאת מאחר שבראייתנו, עוצמתן של שחקניות באזור ובראש ובראשונה מעצמות אזוריות (middle powers) משמעותית יותר מהדינמיקה הבין-מחנאית.

מודל "ארבעת המחנות"

פרסומי "ההערכה האסטרטגית לישראל" לשנים 2020-2019 ו-2021-2020 של המכון למחקרי ביטחון לאומי (INSS) כוללים פרק המתאר את הדינמיקה האזורית ברובד העל-מדינתי. במסגרת זו נאמר כי האזור מתאפיין במאבק בין ארבעה מחנות "השואפים לקדם את האינטרסים שלהם במגוון נושאים: ההשפעה האיראנית, הגישה למערב, השלמות הטריטוריאלית של המדינות, האסלאם הפוליטי, העדטיות וצורת הממשל המועדפת". ארבעת המחנות הם:

- "הציר הרדיקלי השיעי" (ב-2020-2021 הוא כונה "הציר האיראני") בהובלת איראן, הכולל את סוריה של בשאר אל-אסד, חזבאללה, החות'ים בתימן, המיליציות השיעיות הפועלות בזירות שונות במזרח התיכון והג'האד האסלאמי הפלסטיני (למרות זהותו הסונית).

- האסלאמיסטים הסונים – מחנה הכולל את תומכי האסלאם הפוליטי מבית היוצר של 'האחים המוסלמים': טורקיה, קטר, חמאס והשרידים של

החלוקה לארבעת המחנות **התפתחה במערכת הביטחון** בישראל בתגובה לאירועי האביב הערבי/הטלטלה האזרחית בשנים 2011-2014. קודם לכן הייתה נהוגה **החלוקה** בין "ציר ההתנגדות" (או המחנה הפרו-שיעי בהובלת איראן) לבין המדינות ה"מתונות" בהובלת ערב הסעודית ומצרים. חלוקה דיכוטומית זו זיהתה באזור את השחקניות המזדהות עם איראן – האויב המדינתי המציב את האיום העיקרי על ישראל, לעומת כאלה שאינם מזדהים עימה. הטלטלה האזרחית סדקה את הקונספציה שמאחורי חלוקה זו, מאחר שהעלתה למרכז הבמה כוחות נוספים שאימו על האינטרסים הביטחוניים של ישראל והובילה להרחבת המודל משני מחנות לארבעה.

אף שמודל ארבעת המחנות מציב תזה משוכללת יותר ביחס למסגרת הדיכוטומית שקדמה לו, שורשיה הקונספטואליים של התפיסה הקודמת נטועים עמוק בגישה החדשה. **החלוקה הישנה** חילקה את המזרח התיכון ל"נגדנו" ("הציר הרדיקלי") או "לא נגדנו" ("המחנה המתון"), ואילו הגישה החדשה הוסיפה לו שני גושים נוספים בעלי גוון אסלאמיסטי שונה. גם המונחים "אסלאמיסטים" ו"ג'אדיסטים" אינם משמשים לתיאור עצמי של חברי המחנה, והם בבחינת תיוג שלילי שמרמז על לכידות יתר אידיאולוגית של קבוצות שהן ערב רב של ארגונים. בהקשר זה, טוב עשו ברון ופוייר כאשר ויתרו **במאמר האחרון שלהם** על הגדרות "מתייגות" באפיון ארבעת המחנות, לטובת תיאורים ניטרליים יותר. ברובד האונטולוגי ניתן להצביע על מספר חולשות בתיאור המצב והדינמיקה במזרח התיכון באמצעות מודל ארבעת המחנות במתכונתו הנוכחית:

- המודל מעררב בין המאבקים הרעיוניים על דמותו של המזרח התיכון לבין הצורות שלובשות ההתארגנויות לקידום הרעיונות הללו. ברון ופוייר מנסים לגשר על המתח בין שני אלה באמצעות הסבר ש"החזונות המתחרים על הסדר האזורי" אינם בהכרח הגורם העיקרי המניע את השחקנים; על ידי טענה כי יש הבדלים רבים באופי המחנות השונים; וכן שלעיתים חברי אותו מחנה עוינים זה את זה ונאבקים זה בזה. הם מתקשים לנסח חזונות בהירים, חיוביים או שליליים, שחברי המחנות השונים יכולים להתלכד במסגרתם, והדבר מתחדד במיוחד ביחס ל"מחנה בהובלת איראן" או המדינות הסוניות האנטי-איראניות. ניתן גם להתווכח עם הקביעה כי "האסלאמיסטים הסונים" הם מחנה שכוחו באזור נחלש. לרעיון שעומד בבסיסו – "האסלאם הוא הפתרון" – יש אחיזה רחבה במזרח התיכון.

"ציר" מערפל את השאלה המרכזית ביחס למהותו של הגוש הזה – האם מדובר באיראן ושלוחיה, הסרים למרותה באופן מוחלט, או שמא זו התארגנות לא-מונוליטית, שבין חברותיה קיימים הבדלים אידיאולוגיים ופוליטיים מהותיים (למשל, איראן האסלאמית מול סוריה החילונית, או חמאס הסוני מול חזבאללה השיעי), זירות פעילות ויריבים שונים, ולחלקם בעיקר אג'נדות מקומיות. המונח "הציר האיראני" קובע כי התשובה לשאלה זו היא בבירור איראן ושלוחיה, בעוד המציאות האזרחית מורכבת יותר.

שורשיו של המונח "הציר הרדיקלי" טמונים בניסיון אמריקאי וישראלי לתייג אויבים במזרח התיכון ומחוצה לו ואין בו כדי לתאר ולשקף באופן מספק את הדינמיקה האזרחית.

שורשיו של המונח "הציר הרדיקלי" טמונים בניסיון אמריקאי וישראלי לתייג אויבים במזרח התיכון ומחוצה לו (צפון קוריאה), ואין בו כדי לתאר ולשקף באופן מספק את הדינמיקה האזרחית. השחקנים המתוארים כחברי הציר משתנים תדיר לאור הנסיבות והתנאים, ולא בהכרח חולקים אינטרסים מדיניים משותפים רבים. לעומת זאת, יש לראות באופן שונה את המונח "ציר ההתנגדות", שנטבע על ידי השחקנים האזוריים כדי לתאר את עצמם. מהותו היא התרסה כנגד המונח "ציר הרשע" (ששימש את נשיא ארצות הברית לשעבר, ג'ורג' בוש הבן) והוא מגדיר מדינות על דרך השלילה – ההתנגדות לארצות הברית ולישראל – ואינו מהווה הגדרה פוזיטיבית לגבי המשותף לאותם שחקנים.

המונחים "ציר ההתנגדות" או "הציר הרדיקלי/שיעי" יכולים לסייע להסביר את הזיקות בין אויבי ישראל וארצות הברית או מחויבות הדדית בין איראן, סוריה וחזבאללה, שבהם לידי ביטוי בסוריה, למשל. אולם ההגדרות "ציר" או "שיעי" אינן תורמות להבנת מהותה של התארגנות זו, לכידותה והסיכוי שיתפתח בה קרע. כך, סוריה של בשאר אסד **מעולם לא הייתה "שיעית"** (אלא חילונית), וגם התמורות הדמוגרפיות שחלו בה בעשור האחרון טרם שינו רכיב זה באופייה. אף כי הניסיונות לתקוע טריז בין איראן למשטר אסד או בין איראן לחות'ים כשלו, קשה לומר שאידיאולוגיה משותפת היא הדבק המחבר בין חברות הציר. באופן דומה, פיגועי ה-11 בספטמבר 2001 הראו ש"המתונים הסונים" אינם כל כך מתונים, מאחר שהמשטרים במדינות המפרץ טיפחו קיצוניות אסלאמית ולא פעם הבטיחו את יציבותם על ידי מימון תנועות אידיאולוגיות קיצוניות, שפעלו לערער יציבות באזורים רבים בעולם.

כמזדהה באופן מוחלט עם תנועת האחים המוסלמים אינו עולה בקנה אחד עם צרכיה האסטרטגיים, עם האופורטוניזם הצרוף המאפיין אותה ועם ההשקפות הדתיות של מנהיגותה ותושביה (הזרם הדתי באמירות הוא בכלל הוואאבייה, מבית מדרשו של בית סעוד). לראיה, ההיסטוריה של קטר הוכיחה שברוב המקרים היסוד הפרגמטי במדיניות החוץ שלה גובר על היסוד האידיאולוגי.

• בתוך המחנה ה"פרגמטי" יש יריבויות, והבריתות שבו נכרתות אד הוק ותלויות בהקשר ובאינטרסים ספציפיים של הצדדים. לכן המחנה לא הצליח עד כה לבנות חזית מאוחדת ומגובשת מול איראן ובעלי בריתה, והוא חלוק באשר לראייה של שחקנים בו את חבריהם, כמו גם את המעצמות והיחס לישראל. כך למשל, שתי המדינות החשובות המובילות את המועצה לשיתוף פעולה במפרץ – ערב הסעודית ואיחוד האמירויות – מאמצות מדיניות חוץ שונה, לעיתים בעלת ניגודי אינטרסים משמעותיים. בעשור האחרון המדינות היו שותפות בהנעת תהליכים אזוריים ובהם הסיוע לעלייתו של נשיא מצרים א-סיסי (2014), המלחמה בתימן (2015), שיתוף הפעולה עם ממשל טראמפ והחרם על קטר (2017). אולם ניתן לראות כיצד הן מגדרות סיכונים על רקע אינטרסים ואילוצים שונים, ומאמצות מדיניות שונה ביחס לשורה של זירות ומדינות. למשל, איחוד האמירויות פינתה את מרבית כוחותיה מתימן בהותירה את ערב הסעודית לבדה במערכה מול החות'ים. איחוד האמירויות פנתה גם לנורמליזציה עם ישראל, הגם שלפחות במקרה זה נעשה הדבר בתיאום עם ערב הסעודית. זאת ועוד, חל שינוי מהותי במדיניות הסעודית כלפי קטר, כפי שבא לידי ביטוי למשל בהסכם הפיוס במפרץ שהובילה ערב הסעודית מינואר 2021, למרות היסוס מצד איחוד האמירויות, שעדיין רואה בה ובמדיניותה איום עליה. חוזקו של מודל ארבעת המחנות הוא בפשטותו, אך כאן גם חולשתו: יש בו סיכון יתר של הכללה והטמעת תובנות שגויות בתיאור המציאות האזורית והאינטרסים המובילים את השחקנים. ברון ופוייר עצמם טוענים שההיגיון המחנאי אינו בהכרח הרעיון המארגן המוביל עבור השחקנים. המודל מקטב את תמונת המצב באופן שמקשה לזהות הזדמנויות, לכידות ובריתות, והוא מקשה על שיקוף יכולת גיוס קואליציות לטובת ההתמודדות עם האיומים. המודל אינו מציג את ריבוי האינטרסים של השחקנים, שעבורם הזהות המחנאית היא לעיתים בעלת חשיבות מוגבלת, אם בכלל. המודל מכסה באופן חלקי ביותר את האזור ואינו מסייע להבין כיצד שחקנים רבים מחזיקים מעמד ומתפקדים מחוץ לאותם מחנות.

• המודל מניח שבזכות הדמיון בתפיסות עולם אידיאולוגיות של השחקניות נוצר שיתוף אינטרסים וקל להן יותר לשתף פעולה. הנחה זו אינה תקפה לגבי הג'האדיסטים, למשל, וגם בקרב "המדינות הסוניות הפרגמטיות" יש מחלוקות עמוקות סביב אינטרסים פרטיקולריים ועימותים בין-אישיים. המודל מתמקד בחלוקה ובשיתוף השחקנים למחנות ואינו מספק מענה לדיון בדבר לכידות המחנות, המשותף והמפריד בין השחקנים המשותפים אליהם. הוא אינו מתעמק בנקודת המבט של כל שחקן (מדינה/קבוצה/ארגון), הבוחנת עד כמה המחנה מרכזי בזהותו ובאינטרסים שלו לעומת זיקתו והאינטרסים שלו מול שחקנים שמחוץ למחנהו.

• במודל אין התייחסות למדינות כדוגמת תימן, לבנון ועיראק, שמוצגות רק כזירות מאבק בין המחנות; הוא אינו עוסק בכורדים ובנוצרים ולא באלג'יריה, תוניסיה, עומאן, סודאן, כווית ועוד. ישראל מתוארת על ידי ברון ופוייר כשותפה של המחנה הערבי-הסוני למרות שיתופי פעולה חשובים שהיא מקיימת גם עם טורקיה וקטר, ובעבר אף קיימה קשרים נקודתיים עם הארגונים הג'האדיסטיים בדרום סוריה.

• המודל אינו עוסק ברעיונות מתחרים נוספים במזרח התיכון – רעיון החילוניות, הנבדלות האתנית, דמוקרטיזציה ועוד. זאת מתוך הנחה סמויה, הטעונה הוכחה, כי אלה מצויים בשולי סדר היום במזרח התיכון. • המודל מתעלם מכך שכמה מהשחקניות במזרח התיכון הן חלק ממערכות או תת-מערכות שמתפרסות מחוצה לו: טורקיה – באירופה ובקווקז; המפרציות – גם בקרן אפריקה ובתת-היבשת ההודית; מדינות צפון-אפריקה – חלק מהמערכת האפריקאית ובעלות זיקות לאירופה; איראן – קווקז, מרכז אסיה ואפגניסטן.

החלוקה בין המחנה הערבי-סוני לבין המחנה האסלאמיסטי-סוני מטשטשת גם היא ניגודים בין חברי המחנות ושיתופי פעולה צולבים:

• טורקיה היא אומנם המדינה הגדולה והבולטת שבה השלטון מאמץ את אידיאולוגיית האחים המוסלמים, אבל להנהגה הטורקית מרכיבי זהות משמעותיים נוספים שתיוג זה מחמיץ, כגון הלאומיות הטורקית (ואפילו הפאן-טורקית) ופופוליזם. טורקיה אומנם מטפחת את 'האחים המוסלמים' כמנגנון שמסייע להרחבת השפעתה, אולם לא מדובר במרכיב הדומיננטי המובהק בגישתה האזורית. גם הכללתה של קטר במחנה זה אינה טבעית, לאור יכולת התמרון הגבוהה של האמירות העשירה ומדיניות החוץ העצמאית שהיא נוקטת מאז 1995. תיאורה של קטר

והערכת יכולתה להשתנות לבין ניתוח האינטרסים הישראליים.

המודל שאנחנו מבקשים לפתח מתמקד במדינה/ישות תת־מדינתית ובהעדפותיה האסטרטגיות. מדינות ככלל מגדרות סיכונים (hedging) כדי למקסם את האינטרסים שלהן או אף לחמוק מפגיעה. כתוצאה מכך הן יכולות להימצא במחנה אחד ובה בעת במחנה שונה, שלחברותיו ראיית עולם שונה ואינטרסים מנוגדים, על פי מודל ארבעת המחנות. טענה זו מתבססת על הממצאים הבאים:

- מדינות המצויות במחנה אחד על פי שיוך קטגורי/פרמטר אחד אך במחנה אחר על פי חלוקה שונה, או שהן עוברות ממחנה אחד למשנהו.
 - גם בתוך המחנות מתקיימת תחרות ואף יריבות על מעמד והשפעה באזור, תחרות שמעורבים בה גם אינטרסים כלכליים.
 - באזור ישנם שחקנים דוממים שלכאורה משתייכים למחנה מסוים באופן פורמלי, אך שומרים על ניטרליות.
 - האזור מתאפיין בריבוי יריבויות, שלהן משקל משתנה משחקן לשחקן.
- שלוש אסטרטגיות מרכזיות מעצימות את כושר המיקוח של מדינה/ישות פוליטית תת־מדינתית, בוודאי אם היא קטנה:

- **נאמנות:** היא יכולה להשיג הישגים על ידי הצגת עצמה כבעלת ברית נאמנה, באמצעות הדגשת תרומתה לקידום ביטחונה של בעלי בריתה – הדגשת המשותף, ערכים או אינטרסים, והצנעת השונה. שחקנית המפגינה נאמנות מוחלטת לאינטרסים ולערכים שבהם מחזיקה השותפה הבכירה עושה זאת בתקווה להשיג ויתורים או דיווידנדים. הבעיה במדיניות זו היא שמובילת הברית עלולה להשתכנע כי אין צורך בהשקעת תשומות מצידה, משום שגם כך שותפתה הזוטרה מחויבת למסגרת היחסים, והיא עלולה לחמוק ממחויבות. קיים קושי לאתר מדיניות של נאמנות מוחלטת, מכיוון שההעדפה הברורה של השחקניות היא עצמאות גוברת.
- **סחיטה:** שחקניות המבקשות לקבל דיווידנדים מהברית יכולות לעשות כן על ידי הבלטת אתגרים המצריכים סיוע של בעלת הברית המרכזית, כמו למשל העצמת מצג הסיכון לנפילת משטר ידידותי, כפי שעושה בחריין. ניסיון סחיטה אד הוק עלול לפגוע בשותפה החלשה ולהרע ביתר שאת את מצבה, אלא אם כן בעלת הברית החזקה תחוש כי האינטרסים שלה בשימור הסטטוס קוו מהותיים, ואז היא תיענה

מודל ארבעת המחנות מתבסס על שורשים תפיסתיים שגויים של תיוג יריבים וסיווג איומים. הצגת השחקנים כ"צירים" ו"מחנות" משייכת להם אחדות/מונוליטיות יתר, ולכן מובילה להצגה לא מדויקת דיה של המציאות המזרח־תיכונית. המודל מעמיד במרכז את ההבדלים הדתיים והאידיאולוגיים בין המחנות, אך אינו מטפל במאפיינים ובשיקולים חשובים אחרים ובהם ריאליזם וגיאואסטרטגיה, **שמשקלם רב יותר** בעבור השחקנים עצמם. המודל נוטה להאדיר את עוצמת התהליכים העל־אזוריים במזרח התיכון, בעוד שנראה כי האזור מבוזר באופן כללי במרבית חלקיו, ורובד הניתוח המרכזי הנדרש הוא השחקנים עצמם – מדינות ושחקנים תת־מדינתיים.

מכל הסיבות הללו, למודל המחנות כושר מוגבל בסיוע לזיהוי ההתפתחויות העתידיות. מהניתוח שלעיל עולה המסקנה כי נחוץ מודל משלים המתמקד ברובד השחקנים. השחקניות המרכזיות כמו איראן, ערב הסעודית, מצרים, איחוד האמירויות, טורקיה וישראל, ולא המחנות, הן אלו המחוללות את הדינמיקה העיקרית באזור.

המודל שאנחנו מבקשים לפתח מתמקד במדינה/ישות תת־מדינתית ובהעדפותיה האסטרטגיות. מדינות ככלל מגדרות סיכונים (hedging) כדי למקסם את האינטרסים שלהן או אף לחמוק מפגיעה. כתוצאה מכך הן יכולות להימצא במחנה אחד ובה בעת במחנה שונה, שלחברותיו ראיית עולם שונה ואינטרסים מנוגדים, על פי מודל ארבעת המחנות.

הצעה למודל משלים

בראייתנו, הניתוח ברובד השחקנים המדינתיים והתת־מדינתיים אינו מפחית מתיאור המזרח התיכון כמערכת ואינו מתעלם מפערים אידיאולוגיים או מנטייתם של השחקנים להתקבץ יחד למה שתואר כמחנות. גם ברון ופויר טוענים כי הסדר באזור הוא האי־סדר, וכי לעיתים המחנות פחות חשובים לשחקנים, משיקולים אחרים. רצוי שהמודל החלופי ידבר על הדגשת המתח בין ההגיונות המדינתיים לבין האידיאולוגיות המופשטות; על המאבקים המרכזיים ואפיונם; על הדגשת מנעד של מחויבות השחקנים ביחס למאבקים השונים; על הזיקות בין השחקנים השונים ועוצמתם; ועל המחשת מקומה של ישראל ביחס למערכת. ניתוח כזה עשוי לאפשר לזהות ולהעריך הסתברות לפוטנציאל השתנות עמדות השחקנים ביחס לשאלות המרכזיות המעניינות את ישראל. זאת ועוד, ראוי להפריד בין תיאור המציאות

אסטרטגיה "מעורבת" כזו מאפשרת לקיים, במקביל לחברות בברית, קשרים משמעותיים עם הכוח המאיים. היא מאפשרת גם יצירת מנוף השפעה על צדדים חיצוניים מעורבים, בייחוד אם השחקן מבליט את היותו "יושב על הגדר". במציאות של איזודאות רבה ושולי טעות צרים, ניסיון למנוע פגיעה ולשרוד גרידא נעשה העיקר, גם אם במחיר גבוה ותוך פגיעה בליכודות, ומכאן גם באפקטיביות של בריתות. כך, אסטרטגיה של גידור סיכונים מאפשרת לקיים, במקביל לחברות במחנה או בקואליציה, קשרים משמעותיים עם הכוח המאיים שבגינו הוקמה ההתאגדות מלכתחילה. אופן פעולה זה בולט בהתנהגותן של רבות ממדינות המפרץ הערביות כלפי איראן, אשר חלקן, בפרט קטר ועומאן, שכללו לאורך השנים. יודגש כי אסטרטגיה זו אינה חפה מעלויות, לעיתים ניכרות, לשחקן המבקש "לרקוד בכל החתונות" לרבות מצד שותפיו להתאגדות.

אסטרטגיה של גידור סיכונים (hedging) נועדה להתמודד עם המגבלות המוטלות על שחקן לפעול באורח עצמאי מול כוחות גדולים ממנו, תוך ניסיון לשמור על כך שמרב האפשרויות יהיו פתוחות בפניו. למרות שיש באסטרטגיה זו השקעה לא קטנה (שהרי תשומות מושקעות במקומות שונים, לעיתים מנוגדים, ובמקביל), היא עשויה לשפר את מצב הביטחון ולמצמצם את הסיכויים להפתעה אסטרטגית, משום שהדרך לאיזון או להשתרכות קצרה יותר. הרציונל: האסטרטגיה מאפשרת לשמור על יחסים עם הגורם המאיים ולהפחית בכך את סכנת העימות בטווח הקצר, תוך שמירה על הברית – דבר שמסייע להתמודד עם רמת האיום בטווח הארוך. המשך ניסוח חוקיות בנושא זה יתמודד עם פער מסוים הקיים בתאוריה ויבהיר משהו לגבי העדפותיהן האסטרטגיות של מדינות קטנות/חלשות.

גם בספרות בתחום האסטרטגיה והיחסים הבינלאומיים ניתן, בייחוד בשנים האחרונות, מקום רב יותר לגישה "מעורבת" מעין זו, המכונה "גידור אסטרטגי" (strategic hedging) ומציעה הסבר חלופי ליחסים בין המעצמות, אך גם לפעולתן של מדינות קטנות. שיוך מדינות ושחקנים תת־מדינתיים למחנות המחולקים באופן חד לוקה בהכללת יתר. בפועל, במקביל להשתייכותם למחנה נתון מאמצים השחקנים מדיניות עצמאית המנוגדת לתיוג ההומוגני שניתן למחנה ("הציר האסלאמיסטי" או "המחנה הפרגמטי"). זאת במטרה להיטיב את מצבם האסטרטגי ולצורך התאמה למציאות דינמית המשתנה בקצב מהיר.

שותפים במחנה או בקואליציה עשויים לאמץ אסטרטגיות שונות שנועדו לשפר את מצבם הביטחוני, משום שאינם יכולים להיות משוכנעים באשר לכוונות

לדרישות הכוח החלש ולא תפגע במערכת היחסים עימו.

• **ניטרליות:** שותפות זוטרת יוכלו לאמץ קו עצמאי יותר, אם כי באופן מוגבל, באמצעות מגעים ואף קבלת סיוע מהיריב או הדגשת מדיניותן כניטרלית. אולם עליהן להתמיד במדיניות זו כדי ליצור אמינות ולהוכיח כי אין זו מדיניות אופורטוניסטית. קטר מייצגת נאמנה אסטרטגיה זו, באמצעות נקיטת מידה רבה של עצמאות במדיניות החוץ שלה. תיאור ברית בצבעים אלו מפנה את הזרקור לעלויות הגבוהות שיש לכוח החזק בשימור הברית. לעיתים יקר יותר לתחזק אותה מאשר ליהנות מהדיווידנדים שלה. עבור שחקנית חלשה, היכולת להשפיע על השותפה הבכירה נעשית לעיתים העיקר, לצד הרווח הביטחוני מול היריבה.

השחקנים באזור אינם ממהרים להיקשר למחנות ומבקשים לשמר בידיהם חופש פעולה מרבי. בספרות בתחום היחסים הבינלאומיים **לא מוזכרת** האפשרות כי שחקנים יבקשו לאחוז בשני קצותיו של המקל על ידי bandwagoning – (השתרכות – אחר מקור האיום) ו־balancing – איזון (נגד מקור האיום) במקביל. אולם נקיטת מידה של עצמאות ביחסי החוץ של בעל הברית עשויה להיות דרך יעילה לשחקן החלש, בוודאי אם יבקש ליצור את הרושם כי הוא עשוי לשקול את מדיניותו כלפי שחקן צד שלישי, שאותו תופס השחקן החזק כמתחרה ממשי או פוטנציאלי.

יש בכך כדי ליצור מנוף השפעה על השותף החזק יותר בברית ולהיטיב את מצבו. שחקנים קטנים ישאפו לבקש את תפקיד המאזן על ידי החלפת נאמנויות, כדי שידו של אף צד לא תהיה על העליונה. הם יבקשו להעצים באמצעות אסטרטגיה זו את ביטחונם כדי להימנע ממלחמה פוטנציאלית ואף להביא לאפשרויות רבות יותר **להפעיל השפעה**.

שחקנים מאמצים התנהגות "מעורבת" הכוללת רכיבים מאזנים ומשתרכים במקביל. זאת בניגוד להנחה הניאו־ריאליסטית שלפיה השחקנים יבחרו לאזן או לחלופין להשתרך, כדרך להתמודד עם איום נתון. בין איזון להשתרכות נותר חופש תמרון לא מבוטל לשחקנים בבואם להתמודד עם איום בתנאים של אי־ודאות. השימוש במושג נראה רלוונטי ואפקטיבי לאור הקושי לאתר התנהגות מאזנת או משתרכת "טהורה". ככלל, נכון לשרטט התנהגות מאזנת ומשתרכת כקצותיו של ציר אשר לאורכו מדינות יבחרו את האסטרטגיה העדיפה, מתוך הבנה כי מדיניות קיצונית לכאן או לכאן עלולה בסיטואציות מסוימות להרע את מצבן הביטחוני.

האזרחית. כך למשל, להערכתנו ניתן יהיה להבין בצורה טובה יותר תפניות במדיניות מצד שחקנים שונים ולנתח בצורה אחרת את מהותה של התארגנות, את לכידותה ואת הסיכוי שיתפתח בה קרע.

נמחיש את עקרונות מודל הגידור האסטרטגי דרך ניתוח במדיניות של שתיים מהשחקניות המרכזיות באזור, ערב הסעודית וטורקיה, בניסיון להתמודד עם שינויים צפויים, בראייתן, במאזן האזורי. כניסת הנשיא ביידן לבית הלבן, סדר היום השונה שלו (כולל הביקורת על בעלות ברית) ובעיקר המשא ומתן המואץ עם איראן בנושא הגרעין – כל אלה הם המחוללים המרכזיים של תהליך שהתוצאה שלו, בראיית אותן מדינות, עלולה להיות שינוי לרעתן במאזן העוצמה.

במסגרת זו, במחצית הראשונה של 2021 ערב הסעודית התפייסה עם קטר, הציעה ויתורים מפליגים לחות'ים בתימן, החלה בדיאלוג מדיני ישיר עם איראן ואף מבקשת, כך נראה, לנרמל את יחסיה עם משטר אסד בסוריה. ריאד חוששת כי הבשלת המשא ומתן בין ארצות הברית לאיראן, אם תתרחש, תחזק את מעמדן האזורי של איראן ובעלות בריתה. כדי לצמצם ולמקצת מההשלכות שיתכנו לכך על מעמדה והשפעתה של ערב הסעודית, היא מבקשת להידבר עם איראן.

גם טורקיה נעה במחצית הראשונה של 2021 לכיוון של פרגמטיזם מדיני מצידה, בכל הקשור ליחסיה עם מדינות המצויות במחנה מתחרה. במסגרת זו היא יצאה בשורה של יוזמות לנרמול היחסים עם ערב הסעודית, ישראל, מצרים ואף איחוד האמירויות. באופן ספציפי יותר התקיימו מספר שיחות טלפון בין נשיא טורקיה לבין מלך ערב הסעודית, וכן שר החוץ הטורקי בא לביקור בערב הסעודית באמצע מאי. ביחס למצרים, יצאה הוראה לערוצי הטלוויזיה של האחים המוסלמים הפועלים מטורקיה לרכך את הביקורת על קהיר, ובתחילת מאי הגיעה משלחת טורקית למצרים, לראשונה מאז 2013. תמרונים מדיניים אלו, שאינם עולים בקנה אחד עם מבנה המחנות הקשיח, מייצגים אסטרטגיה המשרתת את האינטרסים הפרטיקולריים של טורקיה ואת הצורך להפחית מתיחות אזורית, לצמצם נזקים ולבסס השפעה היכן שניתן.

במאמר זה ביקשנו להשלים את הניתוח המערכתי של הסדר במזרח התיכון ולהציע זווית נוספת לבחינה של תהליכים ומגמות אזוריות. הצבענו על חולשת מודל ארבעת המחנות כמרכיב דומיננטי להסבר ולחיזוי התהליכים הפוליטיים במזרח התיכון והצענו מודל משלים המתמקד בניתוח של רובד השחקנים. ריבוי החריגות ביחס לקווי החלוקה בין המחנות מחייב מודל כדוגמת זה המוצע במאמר, המאפשר תיאור וניתוח

שותפיהם ומשום שאינטרסים של בעלי ברית לעולם אינם חופפים במלואם. בפועל, בין עריקה מוחלטת לבין שיתוף פעולה מלא יש מרחב פעולה שאותו שחקנים עשויים לנצל כדי לשפר, בראייתם, את מצבם הביטחוני. אסטרטגיה של גידור סיכונים מאפשרת למדינות, בעיקר קטנות, או לשחקנים תת־מדינתיים לשמור על נתח נכבד ממכלול היחסים עם הגורם המאיים ולהפחית בכך את סכנת העימות עימו בטווח הקצר, תוך שמירה על "תוכנית מגירה" שנותנת מענה לא־הוודאות באשר ליחסים עימו בטווח הארוך.

החלוקה למחנות מאפיינת בעיקר נקודת מבט ישראלית מסורתית ואינה מצויה, בוודאי בהיקף דומה, בחשיבה האסטרטגית של המדינות השכנות לישראל ושל המעצמות

בבסיס הרציונל של מודל ארבעת המחנות עומדת ההנחה ששיוך למחנה יכול להסביר את ההתנהגות בהווה ובעבר ולנבא את העתיד לגבי המדינות המצויות באותו מחנה. בפועל, יכולת ההסבר וניבוי התנהגות השחקנים באזור הולכים ופוחתים לאור אופייה של המערכת המזרח־תיכונית וההשפעות שיש למערכת הגלובלית עליה. נוסף על כך, החלוקה למחנות מאפיינת בעיקר נקודת מבט ישראלית מסורתית ואינה מצויה, בוודאי בהיקף דומה, בחשיבה האסטרטגית של המדינות השכנות לישראל ושל המעצמות, שם מדינות היו ועודן יחידות הניתוח החשובות ובסיס לתפיסות הריאליסטיות והניאוריאליסטיות המרכזיות בחקר היחסים הבינלאומיים.

כוח ההסבר של המודל המוצע על ידינו משמעותי בשל מספר סיבות בולטות: הקוטביות של המערכת הבינלאומית כשלעצמה מגבירה נטייה לגידור; קצב ההתפתחויות גובר ומביא לשינוי התנאים והנסיבות העומדות בבסיס התאגדויות, ולפיכך להגברת הפיתוי לגידור אסטרטגי; שחיקת חסמים אידיאולוגיים והגברת הפרגמטיות ("כולם כשרים"); ריבוי האתגרים מבית ובפרט עבור משטרים אוטוריטריים מקל ולעיתים מצריך ניהול סיכונים שונה ביחסי החוץ; ייחוס חשיבות יתר לקשרים בין מנהיגים לעומת לכידות מחנאית.

לסיכום – המזרח התיכון כאוטי, שחקנים רבים פועלים בו על פי הגיונות שונים ומתארגנים באופן ארעי בצורה דינמית. הבנה מעמיקה של התהליכים באזור אינה יכולה להתבסס על פריזמת המחנות בלבד שכן הכוחות התת־מחנאיים, ובפרט של המעצמות האזוריות, חזקים מהם. חיבור בין מודל הגידור האסטרטגי למודל המחנות יכול לסייע להבנה טובה יותר של המציאות

לנושאים אסטרטגיים והמשרד לענייני מודיעין. מחקרו מתמקד בביטחון, בפוליטיקה ובכלכלת המפרץ אך הוא כולל גם סוגיות אסטרטגיות במזרח התיכון, כיציבות משטרים ותפוצת גרעין. yoelg@inss.org.il

סגן־אלוף (מיל') דניאל ראקוב הוא עמית מחקר במכון למחקרי ביטחון לאומי. ראקוב שירת בצה"ל 21 שנים, מרביתן באגף המודיעין. עסק במחקר מודיעיני ועבודת מטה, במיקוד על האתגרים האסטרטגיים והאופרטיביים הבולטים של צה"ל וממשלת ישראל בזירות גיאוגרפיות מגוונות. ראקוב מתמחה במעורבות המעצמות במזרח התיכון, בדגש על האסטרטגיה הרוסית באזור ויחסי רוסיה עם ישראל. danielr@inss.org.il

גם של אזורי הביניים. יישום ושכלול המודל החלופי שהוצג לעיל ושימוש בו לצד מודל המחנות יועיל לתיאור ולניתוח קפדניים ומדויקים יותר של המערכת האזורית, ולהערכת מגמות והתפתחויות אפשריות.

מאמר זה מוקדש לזכרו של פרופ' (אמריטוס) אהרון קליימן שתרם רבות לחשיבה על הקונספט של Strategic Hedging.

ד"ר יואל גוז'נסקי הוא חוקר בכיר במכון למחקרי ביטחון לאומי באוניברסיטת תל אביב. ד"ר גוז'נסקי ריכז את הטיפול בנושא איראן והמפרץ במטה לביטחון לאומי שבמשרד ראש הממשלה. הוא שירת תחת ארבעה ראשי מל"ל ושלושה ראשי ממשלה ויעץ למשרדי ממשלה שונים, בהם המשרד

האם בייג'ינג תוכל להמשיך לעלות למעמד של מעצמת-על בדרכי שלום?

מארק דיוויד טישלר

הכותרות מתריעות באופן קבוע כי סין מתכוננת למלחמה נגד המערב ומציירות את המדינה הקומוניסטית הגדולה ביותר ככוח תוקפני עולה, המאיים על שלום העולם. המתיחות בין סין לארצות הברית גוברת ככל ששיתוף הפעולה הופך לתחרות, ורשימת התקריות ואי-ההבנות מתארכת ומאיימת על היציבות באזור האינדו-פסיפי. בעידן של תחרות בין מעצמות גדולות, צבא סין מציב איום בולט על האינטרסים האמריקאיים. למרות זאת, בחינה ביקורתית של אסטרטגיית-העל של סין, האינטרסים הגיאופוליטיים והצרכים הכלכליים שלה מגלה שמבחינת בייג'ינג, מלחמה היא תוצאה בלתי רצויה שעלולה לאיים על תהליך עלייתה השקטה יחסית למעמד של מעצמת-על. אולם למרות שאף אחד מהצדדים אינו מעוניין במלחמה, הסיכון למלחמה בין סין לארצות הברית נותר בעינו, והמציאות הגיאופוליטית עשויה לדחוף את הצדדים לעימות אזורי או עולמי. על כן וושינגטון חייבת להיות ערוכה לעימות, במקרה שיתממש. בה בעת, ראייה דטרמיניסטית המציגה עימות כבלתי נמנע היא תפיסה מסוכנת מאוד, שכן היא מאפילה על האינטרסים של בייג'ינג שלא להוביל למלחמה, אך עלולה לגרום לכך אם לא יבינו אותם כהלכה.

מילות מפתח: סין, צבא השחרור העממי, PLA, מלחמת סחר, אינדו-פסיפי, תחום אפור, דילמה ביטחונית

של סין יכולים לחסום בקלות באמצעות מיקום צווארי בקבוק אסטרטגיים לאורך נתיבי ים (SLOC) חיוניים. נכון לעכשיו, אין זה סביר שחיל הים או חיל האוויר של צבא סין יוכלו להבטיח כראוי את האינטרסים הסיניים במצר מלאקה ובמצר צושימה בזמן מלחמה.

המסדרון הכלכלי בין סין לפקיסטן (CPEC) ויוזמת החגורה והדרך (BRI) הם אומנם חלק מהתוכנית של בייג'ינג לאפשר לה גישה דרך נתיבים יבשתיים נוספים, אולם הם לא צפויים לספק לה אלטרנטיבה ממשית לנתיבי הים בעתיד הקרוב. הדרכים הראשיות של המסדרון הסיני-פקיסטני מגוואדאר למערב סין אינן קלות או בטוחות לנסיעה. מרכזי התעשייה של סין, הזקוקים מאוד לנפט, ממוקמים בעיקר בחוף הדרומי והמזרחי של סין – הרחק ממרכז אסיה. השינוע יצטרך להתנהל דרך הפסגות של שרשרת ההרים במרכז אסיה, המתנשאות לגובה של יותר משלושת אלפים מטרים מעל פני הים.

מעבר לאתגרים הגיאוגרפיים, דרכים אלה ממש אינן בטוחות. לאורך הקצה הדרומי של המסדרון הסיני-פקיסטני אורבים **המורדים הבלוצ'ים**, במטרה לפגוע באינטרסים ובתשתיות של סין ופקיסטן. כשמתקדמים צפונה לאזורי הגבול האפגני-פקיסטני ומרכז אסיה נתקלים בטאליבאן, בדאע"ש ובקבוצות מיליטנטיות אחרות, שאחראיות לאי-יציבות מתמשכת באזור. גם לאחר שהמשלוחים יגיעו לסין, יהיה עליהם לעבור במחוז שינג'יאנג הבלתי יציב למדי, ואשר לפי בייג'ינג נתון לאיום מתמיד של אי-שקט והקצנה.

מעבר לאיומים החיצוניים, סין מתמודדת גם עם אתגרי ביטחון פנים. בשנים האחרונות עלו הוצאות ביטחון הפנים שלה במידה משמעותית, עד כדי כך שייתכן כי עברו את תקציב צבא סין. בשנת 2019 עמד התקציב של המשרד לביטחון הציבור, שהוא הזרוע הממונה על ביטחון הפנים והמודיעין, על 1.661 מיליארד דולר. תקציב 2019 עבור משטרת סין, שהיא גוף צבאי למחצה האחראי על ביטחון הגבולות ומאבק בטרור פנים, עמד על 28.5 מיליארד דולר. נוסף על כך, השקעות תקציביות אלה אינן כוללות סכומים שהוקצו ישירות מהממשלים האזוריים והמחוזיים, כגון הממשלים של המחוזות האוטונומיים של שינג'יאנג וטיבט. כספים אלה מתווספים לתקציב 2019 של צבא סין בסך 143.8 מיליארד דולר. קשה להגדיר את ההרכב המדויק של השקעות סין בביטחון פנים ובצבא, עקב תחומי אחריות חופפים והשקעות חוץ-צבאיות כמו המשרד לביטחון המדינה, שהוא שירות המודיעין הזר של בייג'ינג. עם זאת, ברור כי סין משקיעה כספים רבים בביטחון פנים. המפלגה הקומוניסטית נאבקה לשמור על שליטתה ב-1.4 מיליארד אזרחיה בעידן של

בשנים האחרונות, הכותרות מתריעות באופן קבוע כי **סין מתכוננת למלחמה נגד המערב**. הידיעות המלוות בתמונות של מצעדים צבאיים גרנדיוזיים והתבטאויות של נשיא סין שי ג'ינפינג המורה לחייליו להתכונן ל**לחימה** מצירות את המדינה הקומוניסטית הגדולה בעולם ככוח תוקפני עולה, המאיים על שלום העולם. יש המרחיקים לכת עוד יותר ומנבאים כי **עימות חמוש בין סין לארצות הברית** הוא בלתי נמנע. עם זאת, בטענות אלה חסרים בדרך כלל ניואנסים, והן מתעלמות מהמורכבות העומדת מאחורי אסטרטגיית-העל של סין ומאחורי המדיניות שלה בדבר התפתחות צבא סין (צבא השחרור העממי). הטענה המובאת כאן אינה פופולרית מכיוון שהיא מסוכנת. אם תפרוץ מלחמה, אלה שטענו כי בייג'ינג לא מעוניינת במלחמה יזכו לביקורת קשה – ובצדק. מנגד, הטענה כי סין מתכוננת למלחמה היא עמדה נוחה, מכיוון ששמירת הסטטוס קוו לא תאתגר איש. חרף זאת, בחינה ביקורתית של אסטרטגיית-העל של סין, האינטרסים הגיאופוליטיים והצרכים הכלכליים שלה מביאה למסקנה שמבחינת בייג'ינג מלחמה היא תוצאה בלתי רצויה. בה בעת, המתרחשות בין סין לארצות הברית גוברת ככל ששיתוף הפעולה ביניהן הופך לתחרות, ורשימת התקריות ואי-ההבנות מתארכת ומאיימת על היציבות באזור האינדו-פסיפי. אולם ראייה דטרמיניסטית המציגה את העימות כבלתי נמנע היא מסוכנת מאוד, מכיוון שהיא מאפילה על האינטרסים של בייג'ינג שלא לחתור למלחמה, אך עלולה להוביל לשם אם לא יבינו אותם כהלכה.

בייג'ינג אינה יכולה להרשות לעצמה מלחמה

מכיוון שהתקציב של **צבא סין גדל באופן עקבי**, רבים במערב תופסים את סין כאיום צבאי מתגבר. בשילוב עם **הרטוריקה המיליטריסטית של שי ג'ינפינג**, כמעט בלתי סביר מנקודת מבט מערבית לטעון שסין אינה מעוניינת במלחמה. עם זאת, ישנן סיבות רבות להניח מדוע בייג'ינג אינה מעוניינת בעימות חמוש בעתיד הקרוב.

בראש ובראשונה, סביר להניח כי סין לא תנצח במלחמה נגד יריב אימתני. למרות ההתקדמות הטכנולוגית המהירה של צבא סין, ככל הנראה בזכות קמפינים גדולים של **תיעוש**, עדיין נמשכים **מאמצי ארגון מחדש נרחבים** שהחלו ב-2016. הרפורמות נועדו לתת מענה לאתגרים המבניים והדוקטרינריים שעומדים בפני צבא סין, אולם רוב הבעיות עודן רלוונטיות, כמו היעדר ניסיון קרבי מאז 1979 ויכולת מוגבלת לפעול מחוץ לשרשרת האיים הראשונה. כלכלת סין והתעשייה שלה תלויות ביבוא חיוני כמו נפט ומוצרי מזון, אשר יריביה

ביכולות צבאיות שיאפשרו לה להרתיע את מתנגדיה מפני איום על ריבונותה.

מעבר לשיקול הגיאופוליטי, קיים גם מניע אידיאולוגי להתפתחות הצבאית. צבא חזק ממלא **תפקיד מכריע** במדיניות ההתחדשות הלאומית של המפלגה, כדברי ההנהגה הקומוניסטית הסינית: "העשרת המדינה מאפשרת את חיזוק הצבא; חיזוק הצבא מאפשר את העשרת המדינה". זה עניין פנימי לא פחות מאשר עניין של ביטחון לאומי. המנדט של המפלגה הקומוניסטית נובע מיכולתה של בייג'ינג לשמור על מעמדה של סין כמעצמה עולה. לכן, מראית עין של חולשה מול הציבור המקומי עלולה להפוך במהירות לאיום בפני עצמו.

ונקודה אחרונה, בייג'ינג מקווה לנצח את וושינגטון ובעלות בריתה בים הדרומי והמזרחי של סין. סין יודעת שבמצב של ריבוי סכסוכים ומשאבים מוגבלים, ארצות הברית תהיה חייבת להיות בררנית בהיקף המשאבים והכוחות שהיא תרשה לעצמה לשלוח כנגד תוקפנות סינית אפשרית. בייג'ינג מקווה אפוא שאם צבא סין יהיה מספיק חזק כדי להתגבר על הכוחות שארצות הברית תקצה לפריפריה הסינית, וושינגטון לא תוכל להגיב לתוקפנות הסינית ההדרגתית. שיקול זה בתורו הוביל את סין להתפאר בפומבי ולהציג את יכולותיה הצבאיות המתפתחות.

שילוב כל הגורמים הללו מאפשר להבין את הנטייה לטעון כי מלחמה עם סין היא רק שאלה של זמן, אולם פרנויה כזו היא מסוכנת, מכיוון שהיא יכולה להתגלות כנבואה המגשימה את עצמה. מתיחות גואה יכולה להיות סיבה להסלמה בפני עצמה, והנרטיב של מלחמה בלתי נמנעת יכול לדחוף קצין או מדינאי הששים אלי קרב למלחמה שאף אחד לא רצה באמת. מנגד, עצם הביטחון ביכולת למנוע עימות יכול לתרום לשמירת השלום. לדוגמה, התגובה המדודה אך הנחושה של ארצות הברית למשבר מצרי טיוואן השלישי ב-1995 מילאה ככל הנראה תפקיד מרכזי במניעת הסלמתו של המשבר והידרדרותו למלחמה מלאה. מקבלי ההחלטות בווינגטון ובייג'ינג חייבים לחוש ביטחון ביכולתם למנוע מלחמה, אולם פרנויה עלולה למנוע מהם את השיקולים הנכונים דווקא בעיתוי שבו השכל הישר חשוב יותר מכול.

כדאי גם לבחון לאיזה סוג של מלחמה נערך צבא סין. לא כל המלחמות דומות, ונכון לעכשיו סין נמצאת בנקודה מאוד לא נוחה בסולם הלוחמה האסימטרית. ההשקעה הכבדה של חיל הים הסיני בצוללות דיזל, לצד ההשקעה של צבא סין בטילי שיוט נגד ספינות ובטילים בליסטיים, מרמזת כי בייג'ינג מתכוננת **למלחמה ימית** **הגנתית**. עם זאת, בעוד סין יודעת שלא תוכל לנצח במלחמה כוללת נגד ארצות הברית ובעלות בריתה,

המלחמה אינה רצויה לבייג'ינג גם מהזווית הדיפלומטית. הדיפלומטיה והתעמולה של סין נשענות במידה רבה על הנרטיבים של "עלייה בדרכי שלום" ו"קהילת הגורל המשותף". נרטיבים אלה נועדו להציג את סין כאלטרנטיבה למעצמות המערב, הנתפסות כתוקפניות בעיני רבים בדרום הגלובלי.

גלובליזציה, הגירה ומדיה חדשה. אתגרים אלה קיבלו חיזוק בעקבות סדרת מתקפות גדולות מצד חמושים אויגורים והפגנות המוניות בטיבט שהגיעו לשיא **במתקפת הטרור בחבל יונאן**, אשר בה נהרגו 31 אנשים ו-141 נפצעו. מאמצי בייג'ינג לשמור על היציבות הפנימית, באמצעות **כליאה המונית בשינג'יאנג** והקמת **רשת מעקב ארצית**, מתגלים כיקרים במיוחד.

המלחמה אינה רצויה לבייג'ינג גם מהזווית הדיפלומטית. הדיפלומטיה והתעמולה של סין נשענות במידה רבה על הנרטיבים של **"עלייה בדרכי שלום"** ו**"קהילת הגורל המשותף"**. נרטיבים אלה נועדו להציג את סין כאלטרנטיבה למעצמות המערב, הנתפסות כתוקפניות בעיני רבים בדרום הגלובלי. ניהול מדיניות חוץ אגרסיבית בעליל עלול לסכן באופן חמור את הנרטיב שבייג'ינג מטפחת כבר עשרות שנים. לכן סין מקפידה מאוד לאזן בין הצגת עוצמה צבאית לבין רטוריקה הגנתית, ומדגישה כי התפתחותה הצבאית משמשת אמצעי הגנה בלבד. כך למשל, מה שנהוג לכנות במערב טקטיקה או אסטרטגיית A2/AD לשלילת גישה (anti-access/area-denial) מכונה על ידי גורמים סיניים מאמצי "התערבות נגדית".

מקבלי ההחלטות בווינגטון ובייג'ינג חייבים לחוש ביטחון ביכולתם למנוע מלחמה, אולם פרנויה עלולה למנוע מהם את השיקולים הנכונים דווקא בעיתוי שבו השכל הישר חשוב יותר מכול.

מדוע בייג'ינג מתכוננת למלחמה

אם סכסוך צבאי הוא תוצאה כה בלתי רצויה עבור בייג'ינג, מדוע סין משקיעה הון כה רב בצבא שלה? התשובה הראשונה והפשוטה ביותר היא כי למרות שבייג'ינג לא יכולה להרשות לעצמה מלחמה, היא גם לא יכולה להרשות לעצמה להיתפס כחלשה. סין חייבת לשמור על ריבונותה מול יריבות מדיניות כמו ארצות הברית, יפן או הודו, ומול איומים גיאוגרפיים כמו צווארי הבקבוק (chokepoints) בנתיבי הים של סין. על מנת שבייג'ינג תהיה מסוגלת לכך, היא יודעת שעליה להחזיק

אף שסין אינה צפויה להוות איום צבאי ישיר על ארצות הברית ובעלות בריתה, עצם היותה מעצמה עולה ויכולותיה הצבאיות המתפתחות גוררות השלכות ביטחוניות. גם אם מלחמה עם סין לא תתרחש בזמן הקרוב, הנשק הסיני עתיד להגיע בסופו של דבר לאויבים צפויים יותר. בייג'ינג כבר מספקת מזל"טים למדינות במזרח התיכון וגילתה נכונות לעקוף את הסנקציות האמריקאיות. יתרה מכך, סין הפכה בהדרגה לשחקנית מרכזית בסחר הנשק העולמי. בשל יכולותיו המתפתחות במהירות של מאגר הנשק של צבא סין, בייחוד נגד מערכות צבא אמריקאיות, נראה שיריבים אחרים של ארצות הברית יגבירו את התעניינותם ברכישת נשק סיני. לכן, גם אם עימות ישיר מול סין נותר בלתי סביר, חיילים אמריקאים עלולים למצוא עצמם נלחמים נגד מערכות סיניות בקוריאה הצפונית, באיראן או בוונוצואלה. לפיכך, הקריאה להטיל ספק בתגובה הזרועת בהלה ולעיתים לאומנית קיצונית (ג'ינגואיסטית) כלפי סין, אין פירושה שיש להתעלם לחלוטין מהאיומים שהיא מציבה.

בשל יכולותיו המתפתחות במהירות של מאגר הנשק של צבא סין, בייחוד נגד מערכות צבא אמריקאיות, נראה שיריבים אחרים של ארצות הברית יגבירו את התעניינותם ברכישת נשק סיני. לכן, גם אם עימות ישיר מול סין נותר בלתי סביר, חיילים אמריקאים עלולים למצוא עצמם נלחמים נגד מערכות סיניות בקוריאה הצפונית, באיראן או בוונוצואלה.

מנקודת מבטה של בייג'ינג מלחמה היא אולי תוצאה בלתי רצויה, אך לא בטוח שהיא תצליח להמשיך בעלייתה השקטה יחסית למעמד של מעצמה. שולי הרווח של הכלכלה הסינית הולכים ומצטמצמים, וכל איום קל על הסחר של סין מסוכן מאוד עבורה. זאת ועוד, העלייה בהשקעות של בייג'ינג ברחבי העולם, בעיקר בכמה מהאזורים ההפכפכים ביותר כמו פקיסטן, מיאנמר, לוב ואפריקה שמדרום לסהרה, עלולה להכריח את בייג'ינג להתערב בסכסוכים שעד לאחרונה לא עניינו אותה כמעט. השקעות אלה אינן רק דיפלומטיות, אלא במובנים רבים הן היבט מהותי במדיניות הכלכלית של בייג'ינג, כולל קשרי סחר מתחזקים עם דרום אסיה ואפריקה. עם זאת, כאשר רבים מהאזורים הללו הם חסרי יציבות, סין עלולה למצוא עצמה מתנגשת עם כוחות מקומיים או זרים בעלי אינטרסים מתחרים. חששות כאלה כבר הניעו את סין להקים נמל צבאי בג'בוטי, שנועד לספק ביטחון לספינות סיניות באוקיינוס ההודי.

היא גם לא יכולה להרשות לעצמה מלחמה מוגבלת. גם אם חיל הים הסיני יצליח לעמוד מול הצי האמריקאי ולשמור על השליטה בים סין הדרומי, פשוט אין לו די משאבים להגן על נתיבי ים חיוניים באוקיינוס ההודי. קושי זה עשוי להסביר את ההצטיידות של סין ביכולות תקיפה אמפיביות. חוקרים ופרשנים מרבים לטעון כי זהו חלק מההיערכות של בייג'ינג לפלוש לטייוואן, אולם אין זה סביר שמבצעים כאלה יוגבלו לטייוואן. גם אם בייג'ינג תוכל להנחית מכה מהירה ולהשתלט על טיייוואן לפני שהצי האמריקאי יספיק להתערב, לא יהיה די בכך להשגת ניצחון במלחמה שעלולה להתפתח בהמשך. לכן קיימת עדיין סבירות נמוכה מאוד לכך שסין תסכן הצלחה כזו, תוך הסתמכות על הסיכוי הקלוש שוויינגטון תחליט שלא להתערב בתרחיש זה.

אם כך, מה המטרה של ההצטיידות האמפיבית? ראשית, ככל הנראה היא חלק מהניסיון להשיג את ארצות הברית במרוץ החימוש באזור האינדו-פסיפי, אך היא יכולה להיות גם חלק מאסטרטגיית הגנה פעילה יותר במקרה של מלחמה. בייג'ינג לא רוצה ולא יכולה להשתלט על טיייוואן, ואז פשוט לקוות שוויינגטון תישאר בלתי מעורבת. במקרה של הסלמה כזו, חיל הים הסיני יצטרך לנוע קדימה ולתקוף עמדות אסטרטגיות מרכזיות באזור האינדו-פסיפי כמו גואם ואפילו אוקינאווה. במקביל, הסינים מקווים כי עד שמלחמה כזו אכן תפרוץ, הם יחזיקו ביכולות סייבר ובנשק נגד לוויינים (ATAS) שיאפשרו להם להשבית תשתיות אמריקאיות חיוניות. אם יצליחו, ההנהגה הסינית צפויה להניח בצדק שארצות הברית תגיע למסקנה שהמאמצים להכריע את צבא סין הם אפשריים, אך יהיו ממושכים ויקרים במידה כזו שוויינגטון תעדיף להימנע ממתקפה נגדית. עם זאת, בייג'ינג ודאי מודעת לכך שאסטרטגיה דומה כבר נכשלה במלחמה האחרונה שהתנהלה בפסיפיק, שבה הצי הקיסרי היפני ניסה להכניע את ארצות הברית בהתקפה מפתיעה בשנת 1941.

ובכל זאת, צבא סין נותר איום

לאור האמור לעיל, צבא סין עודנו מהווה איום גדול על האינטרסים האמריקאיים בעידן של תחרות בין מעצמות גדולות. קבלת החלטות שגויה על בסיס שיקולים לא נכונים לצד טעויות אנוש הן סכנה גדולה, בייחוד כאשר מה שמניע אותן הן פרנויה ורטוריקה לוחמנית מדי. בכל מקרה, זהירות ומוכנות חשובות לא פחות. וויינגטון חייבת להראות שהיא מוכנה למלחמה נגד צבא סין, ולפתח אמצעי נגד מתאימים מול מאגר הנשק של בייג'ינג.

הדיפלומטי והמדיני הזה מוביל להגברת המתיחות בין סין לארצות הברית, כאשר מנהיגים מדיניים משני צידי האוקיינוס השקט מנסים להפגין עליונות זה על זה. לאחר הבחירות לנשיאות ב־2020 אמר שר החוץ האמריקאי אנתוני בלינקן בדיוני השימוע לקראת כניסתו לתפקיד כי "טראמפ צדק בכך שנקט יד קשה יותר כלפי סין. אני חולק במידה רבה על הדרך שבה הוא התנהל במספר תחומים, אבל העיקרון הבסיסי היה נכון, ואני חושב שזה אכן מועיל למדיניות החוץ שלנו".

מסיבות אלה, הסיכון למלחמה בין סין לארצות הברית נותר בעינו. למרות שאף אחד מהצדדים אינו מעוניין במלחמה, המציאות הגיאופוליטית עשויה להכריח אותם להיכנס לעימות אזורי או עולמי. הרי גם בשנת 1940, ארצות הברית והקיסרות של יפן לא היו מעוניינות להילחם זו בזו. יש לקוות שנסיבות דומות לא יובילו את שתי המעצמות למלחמה, אך וושינגטון חייבת להיות מוכנה לעימות כזה, אם יתעורר הצורך. אף על פי כן, חוקרים ופרשנים צריכים להיזהר מליבוי להבות המלחמה ומזריעת פרנויה ופחד בקרב מקבלי ההחלטות. מלחמות רבות החלו מבלי שאף אחד מהצדדים רצה בעימות, ומלחמה כזו תהיה מלחמה שאף אחד מהצדדים לא יוכל לנצח בה באמת.

מארק דיוויד טישלר הוא סטודנט לתואר שני בחוג ללימודי מזרח אסיה באוניברסיטת תל אביב, החוקר את מדיניות ביטחון הפנים ואסטרטגיית הביטחון הלאומי של סין. מארק עובד במקביל כאנליסט מודיעין פיננסי וכיועץ ביטחון עולמי במגזר הפרטי. mark.david.tischler@gmail.com

נוסף על כך, קיים סיכון מתמיד להסלמה מחוץ לאזור האפור. בייג'ינג אומנם אינה חפצה במלחמה גלויה עם ארצות הברית, אך היא פועלת בהתמדה לערעור היכולות והאינטרסים האמריקאיים. הפעילות של בייג'ינג באזור האפור כוללת מערך כלים מגוון, החל מהמיליציה הימית הסינית, דיסאינפורמציה וקמפיינים של השפעה, וכלה בלוחמת סייבר. מובן שארצות הברית אינה יושבת בחיבוק ידיים. וושינגטון משתמשת במערך משלה במלחמה נגד סין באזור האפור, עם אמצעים הכוללים לחץ דיפלומטי, כפייה פוליטית ולוחמת סייבר. הסכנה טמונה בחציית הקווים האדומים סביב האזור האפור. ממשלות הצליחו בעבר להתוות קווים ברורים וקבועים יחסית אולם כיום, בשל האופי המתפתח במהירות של הפעילויות באזור האפור, קיים סיכון מתמיד שממשלה תחצה קו אדום לפני שיתברר אם הפעולה שנקטה היא אכן עילה למלחמה. כך למשל, אם סין מפילה או מנטרלת לצמיתות לוויין תקשורת אמריקאי חיוני, האם זה מהווה הכרזת מלחמה? אם לא, כמה הפלות לוויינים וושינגטון תסבול לפני שתכה בחזרה? ככל שהמתח עולה, כך הקווים האדומים מתערפלים. המתיחות ממשיכה להתגבר בגלל הפוליטיזציה הגוברת של נושאים אלה בתוך ארצות הברית. התחרות הכלכלית בין בייג'ינג לווינגטון אומנם מתפתחת מזה שנים, אולם תחת ממשל טראמפ היא הפכה לאחת מנקודות השיח העיקריות של הבית הלבן. עמדה נוקשה כלפי סין עודנה סוגיה משותפת לשתי המפלגות, אולם הקמפיין של טראמפ ניסה להציג את הדמוקרטים כנכנעים לבייג'ינג, והרחיק לכת עד כדי כך שכינה את ג'ו ביידן "ביידן בייג'ינג" (Beijing Biden). האקלים הכלכלי,

PIXABAY

ערים חכמות עם מאפיינים סיניים

הדי שגב

הגידול המואץ של האוכלוסייה העירונית בעולם מצריך ניהול מושכל יותר של החיים בסביבה האורבנית ושל המשאבים בה – מה שהוביל לפיתוח רעיון 'העיר החכמה', שתהיה מצוידת במגוון טכנולוגיות חכמות ומתקדמות. גם ישראל החלה בשנים האחרונות לפתח תוכניות לערים חכמות אשר יובילו, בין היתר, לרישות מרחבים ציבוריים במערכות המבוססות על בינה מלאכותית. מערכות אלו מהוות באופן טבעי פוטנציאל לסיכונים אבטחת מידע וסייבר ולסיכונים ביטחון לאומי. חברות סיניות מייצאות מגוון מערכות עיר חכמה לעשרות מדינות וגם לישראל, חרף האשמות שונות במערב בדבר סיכונים ביטחון לאומי והפרת זכויות אדם הכרוכות בכך. על מדינת ישראל לגבש תוכנית לאומית כוללת למיפוי המצב הקיים, לזיהוי אתגרים והזדמנויות לטווח הקרוב והרחוק ולניהול סיכונים בהיבטים של הגנת הפרטיות, אבטחת המידע והגנת הסייבר, החל מהרמה האסטרטגית ועד לשלב אפיון המערכות, פריסתן והפעלתן.

מילות מפתח: סין, עיר חכמה, תכנון עירוני, בינה מלאכותית

באמצעות יכולות ניתוח מידע מתקדמות בשילוב בינה מלאכותית, 'האינטרנט של הדברים', נתוני עתק ורשתות תקשורת מתקדמות. ערים חכמות חותרות לשיפור האיכות, הביצועים והסנכרון של שירותים עירוניים, להפחתת העלויות וצריכת המשאבים ולשיפור הקשר בין האזרחים לרשויות השונות. כך למשל, טכנולוגיות

על פי הערכות האו"ם, עד שנת 2050 יתגוררו כ-68 אחוזים מתושבי העולם באזורים עירוניים, קרוב ל-90 אחוזים מתוכם באסיה ובאפריקה. הגידול המואץ של האוכלוסייה העירונית מצריך ניהול מושכל יותר של הפעילות העירונית – חכמה, אקולוגית, ומתקדמת יותר. רעיון 'העיר החכמה' מכון לניהול יעיל של החיים

גורמי שליטה שונים שיוביל לפגיעה בחוק, בשלטון ובאזרחיו.

ערים חכמות בסין

אחת המדינות המתקדמות כיום בתחום העיר החכמה היא סין, ונכון לשנת 2017, כמחצית מאלף הערים החכמות הקיימות בעולם נמצאות בסין. מדיניות האורבניזציה מבוססת המידע בסין התפתחה בהדרגה בהתאם למצב הטכנולוגיה במדינה ובעולם, למגמות המדיניות הרווחות מחוץ לסין ומעל לכול – להתפתחות ראייתה של המפלגה הקומוניסטית של סין את תפקיד הטכנולוגיה בשמירה על שליטת המפלגה והציבות הפנימית. בשנות ה-90 הוצג לראשונה בסין הרעיון של 'עיר דיגיטלית', שבהמשך שונה שמו ל'עיר מבוססת מידע' ובשנת 2009 הפך ל'עיר חכמה', כחלק מתוכנית החומש ה-12 לפיתוח כלכלי וחברתי של סין (2011-2015). בשנת 2015 הופיע בסין הרעיון 'עיר חכמה חדשה' במסגרת תוכנית החומש ה-13 (2016-2020), שמתמקדת באינטגרציה של טכנולוגיות האינטרנט של הדברים, נתוני עתק ומחשוב בענן.

נשיא סין שי ג'ינפינג הביע בנאומו את תמיכתו ביוזמות העיר החכמה. במאי 2017 הדגיש כי על סין "לקדם את פיתוח הערים ולהפוך לערים חכמות המותאמות למאה ה-21". כמו כן מדגיש שי בנאומו את אזור שיונג'אן – מיזם אורבני שהושק באפריל 2017 דרומית לבייג'ינג – כמודל לעיר החכמה העתידית ובכלל כסמל של הפיתוח האורבני החדש בסין. כיום פועלות בסין כמה מן החברות המובילות בתחומי העיר החכמה והבינה המלאכותית, ובהן Huawei, Megvii, Hikvision, Tencent, SenseTime, CEIEC, ZTE, Meiya Pico ו-Alibaba Dahu. ריבוי החברות הסיניות המעורבות בתחום העיר החכמה מבהיר את חשיבות הנושא בעיני התעשייה והממשל הסיניים, אשר חותרים לקבוע סטנדרטים מקומיים ועולמיים בדומה לתקשורת דור חמישי (5G) בתחום רשתות הסלולר.

אחד המאפיינים הייחודיים של ערים חכמות בסין נעוץ בעובדה שסין היא מדינה אוטוקרטית הנשלטת באופן מוחלט על ידי המפלגה הקומוניסטית, ולה אחיזה בכל רשויות השלטון ותחומי החיים, מרמת המדיניות ועד תחומי הפיתוח הטכנולוגיים. מחקר מיוני 2020 מצא כי 18 מתוך 20 הערים המנוטרות ביותר בעולם נמצאות בסין, עם כ-20 מיליון מצלמות מעקב נכון לשנת 2017, ומיליונים נוספים יותקנו בשנים הקרובות. עם הבשלת של טכנולוגיות בינה מלאכותית, זיהוי פנים ונתוני עתק בשנים האחרונות השקיעה סין משאבים רבים לבניית מערכת 'אשראי חברתי', אשר נועדה לתמרץ התנהגות

עיר חכמה מאפשרות ויסות חכם של התחבורה העירונית וכן ניהול אינטגרטיבי של אירועי חירום.

הרעיון של עיר חכמה מבוסס על מכלול טכנולוגיות מגוונות ונשען על מה שנקרא בעבר 'עיר דיגיטלית' ועל יישומים טכנולוגיים שונים שפותחו עם השנים. בשנת 1974 פיתחה לוס אנג'לס את מיזם הביג דאטה העירוני הראשון, שנתפס כצעד הראשון בהיסטוריה של הערים החכמות. כעבור עשרים שנה, בשנת 1994 ייסדה אמסטרדם את מיזם העיר הדיגיטלית De Digitale Stad והפכה לעיר הדיגיטלית הראשונה. בשנת 2005 הייתה חברת סיסקו הראשונה שהשקיעה כ-25 מיליון דולר במשך חמש שנים במחקר ופיתוח של ערים חכמות, ובשנת 2008 נטבע המונח 'עיר חכמה' על ידי חברת IBM. בשנת 2010 בחרה יפן את העיר יוקוהמה לשמש 'אזור המחשה של תשתיות אנרגיה ומערכות חברתיות של הדור הבא' (Next-Generation Energy Infrastructure and Social System Demonstration Area), ובשנת 2011 הושקה תערוכת העיר החכמה הבינלאומית (SCEWC) הראשונה בברצלונה. השוק העולמי בנושא העיר החכמה נחשב לשוק צומח, והוא צפוי להגיע לשווי של יותר מחצי טריליון דולר עד שנת 2027. מספר החברות ברחבי העולם העוסקות ביישומי עיר חכמה אינו ידוע, אך דירוג של החברות המובילות בעולם בתחום מנה בין היתר ענקיות טכנולוגיה כמו מיקרוסופט, אריקסון, IBM, סימנס וסיסקו.

לצד הקדמה וההתייעלות שטכנולוגיות העיר החכמה מביאות עימן, הן עלולות לאתגר את פרטיותנו ומגבירות את הצורך לאבטח אותן.

לצד הקדמה וההתייעלות שטכנולוגיות העיר החכמה מביאות עימן, הן עלולות לאתגר את פרטיותנו ומגבירות את הצורך לאבטח אותן. כך למשל, מצלמות חכמות הפרוסות בעיר יוכלו לאסוף מידע ולעקוב אחר התושבים, אורחות חייהם ודפוסי התנהגותם באמצעות טכנולוגיות זיהוי פנים ובינה מלאכותית. ככל שתשתיות מבוססות חשה ונשלטות מרחוק יהפכו לנפוצות יותר, תגבר היכולת לדלות מהן מידע אישי ויתעצמו הסיכונים מהשתלטות או מפגיעה בהן באמצעות מתקפות סייבר. בעוד משטרים אוטוקרטיים יכולים לנצל טכנולוגיות אלו כמנגנון שליטה יעיל על אוכלוסיותיהם ולביסוס כוחם, במדינות דמוקרטיות מחייב תחום העיר החכמה להעמיק את החשיבה והמדיניות בנושא, במקביל להיווצרות עובדות בשטח, כדי להימנע מריכוז כוח רב מדי בידי

UTS בסידיני עם התאגיד הביטחוני CETC על מזכר הבנות בנושא פיתוח ערים חכמות. במסגרת יוזמת החגורה והדרך **חתמה** סין באוקטובר 2018 על 'ברית אשראי חברתי' בינלאומית עם 35 ערים מסין, איטליה, מונגוליה, מיאנמר, ערב הסעודית, צרפת ותאילנד, במטרה להקים פלטפורמה של תיאום בניית מערכת אשראי חברתי. יש להדגיש כי יצוא תפיסת האשראי החברתי חורג מיצוא טכנולוגיה ומוצרים אל יצוא תפיסות פוליטיות וערכיות, וניהול ברמה מוניציפלית (קשרים בין עירויות) מתקיים לעיתים תחת פיקוח רופף יותר בהיבטי מדיניות חוץ וביטחון.

ברחבי העולם נשמעה ביקורת רבה על המערכות מסין, בטענה כי היצוא שלהן אינו מסתכם רק בטכנולוגיה אלא מלווה בהפצת הנורמות, הערכים ושיטות הממשל שלה.

משבר הקורונה היווה הזדמנות לסין לייצא מערכות מבוססות בינה מלאכותית. כך למשל, תאגיד Huawei סיפק לממשלת ערב הסעודית מגוון מערכות מבוססות 5G ובינה מלאכותית, והתקין מצלמות ניטור חום בבתי חולים ובאוניברסיטאות במדינה. באיחוד האמירויות סיפק התאגיד לעיריית שארג'ה כלי רכב אוטונומיים לטובת אכיפה ומניעת התקהלות. בצ'ילה סייעה חברת Hikvision **להתקין** כ-700 מצלמות לניטור חום ברחבי המדינה.

טענות נגד מערכות עיר חכמה סיניות

ברחבי העולם נשמעה ביקורת רבה על המערכות מסין, בטענה כי היצוא שלהן אינו מסתכם רק בטכנולוגיה אלא מלווה בהפצת הנורמות, הערכים ושיטות הממשל שלה. כך למשל, בסרביה **נטען** כי מצלמות המעקב של Huawei אומנם עשויות להוריד באופן משמעותי את רמת הפשיעה באמצעות טכנולוגיות זיהוי פנים מתקדמות, אולם הן גם עלולות לשמש את המשטר למעקב אחר עיתונאים, מתנגדי משטר ופעילי זכויות אדם. תחקיר של הוול סטריט ג'ורנל מאוגוסט 2019 **העלה** שעובדי Huawei סייעו בעצמם לרשויות במדינות אפריקאיות לעקוב אחר מתנגדי משטר. באוקטובר 2019 **הכניסה** מחלקת הסחר האמריקאית 28 גופים וחברות טכנולוגיה סיניות לרשימה השחורה, ובהן חלק מן החברות שהוזכרו לעיל, הקשורים לפעילות דיכוי והפרת זכויות אדם שמנהלת סין נגד המיעוטים בפרובינציית שינג'יאנג. גורמים מערביים טוענים גם כי חברות סיניות – ממשלתיות ופרטיות כאחת – נדרשות לסייע למפלגה הקומוניסטית של סין ולמשרדי הממשלה השונים מתוקף

רצויה באמצעות "מקלות וגזרים". מערכת זו היא צורה של מעקב המוני, וכמו מערכות עיר חכמה היא עושה שימוש באותן תשתיות חכמות הפרוסות במרחב הציבורי כדי לנטר את האוכלוסייה. דירוג האשראי החברתי הוא פן אחד במאמצי המפלגה הקומוניסטית להשתמש בטכנולוגיות מתקדמות כדי לעקוב אחר הציבור ולחזק את שליטתה, לטובת מה שהיא תופסת כהגנה על הביטחון הלאומי והציבורי. הרשימה המדויקת של "ההתנהגויות הפסולות" לא פורסמה, אולם **דווח** על עונשים לאלו שהתנהגו באופן כזה. העונשים כוללים בין היתר איסור על רכישת כרטיסי טיסה, כרטיסי רכבת ותחבורה ציבורית ואף איסור על רכישת נכסים. נוסף על כך, שמוותיהן של חלק מן החברות לעיל נקשר **בסיוע** לממשל הסיני במאמציו לדיכוי המיעוטים בפרובינציית שינג'יאנג שבצפון-מערב סין.

יצוא מערכות עיר חכמה סיניות

במקביל לפריסת מערכות עיר חכמה בשטחה, החלה סין בשנים האחרונות לייצא אותן לרחבי העולם כחלק מיוזמתה האסטרטגית משנת 2015 – **'דרך המשי הדיגיטלית'** (חלק מיוזמת 'החגורה והדרך'). היוזמה הדיגיטלית נועדה לחזק את ענקיות הטכנולוגיה הסיניות ברחבי העולם, לבנות תשתית דיגיטלית מתוצרת סינית ולהגדיל את נתח השליטה הסיני בשרשרת אספקת הנתונים והתקשורת העולמית. בנאום של נשיא סין משנת 2017 **נאמר** כי מעורבותה של סין בפיתוח ערים חכמות במדינות אחרות היא הזדמנות להרחבת שיתוף הפעולה הכלכלי שלהן עם סין. **מחקר** מאוקטובר 2020 מצא כי מאז 2013 ייצאו חברות סיניות מערכות עיר חכמה ל-116 מדינות, ובהן בין היתר 38 מדינות אסייתיות, 30 מדינות אירופיות, 15 מדינות מזרח-תיכוניות ו-15 מדינות אפריקאיות. כך למשל, בבישקק בירת קירגיזסטן **הוקם** מטה משטרי מיוחד המצויד במערכות חכמות שסופקו – ללא עלות – על ידי תאגיד האלקטרוניקה הממשלתי CEIEC; באוגנדה **נחתם** חוזה עם תאגיד Huawei בסך כ-126 מיליון דולר לאספקת מערכות עיר חכמה; באוזבקיסטן **נחתם** חוזה עם Huawei בסך כמיליארד דולר להתקנת 883 מצלמות, נוסף על חוזים נוספים להטמעת טכנולוגיות זיהוי פנים במערכת החינוך במדינה עם Huawei ו-ZTE. במלזיה **הקימה** חברת Alibaba Cloud מערכת נתוני עתק מסוג ET City Brain, ובכך הפכה קואלה לומפור לעיר הראשונה מחוץ לסין שהטמיעה מערכת זו. תאגיד Huawei **ייצא** מערכות עיר חכמה לאיטליה, גרמניה, הולנד, ספרד וצרפת, ואילו חברת Hikvision ייצאה מערכות דומות לארצות הברית, בריטניה, דנמרק ויפן. בשנת 2016 **חתמה** אוניברסיטת

בסיכוני אבטחת מידע וסייבר רבים, ללא קשר לזהות הספקיות הטכנולוגיות.

בהקשר הרחב יותר יש לציין כי בשנים האחרונות, ובפרט בתקופת הנשיא דונלד טראמפ, החריפו היחסים בין ארצות הברית וסין על רקע התעצמותה של האחרונה. **במסמך** ממאי 2020 המכונה "גישתה האסטרטגית של ארצות הברית לרפובליקה העממית של סין" מתאר הממשל האמריקאי את סין כאתגר לכלכלתה, לערכיה ולביטחונה של ארצות הברית, וכן לכלל הסדר העולמי. במסמך מואשמת סין, בין היתר, באילוץ חברות ואוניברסיטאות אמריקאיות להעביר לה טכנולוגיות מתקדמות, ובשימוש נרחב בתקיפות סייבר להשגתן. זאת ועוד, ככל שמחריפה עמדת ארצות הברית כלפי סין, כך גוברות דרישותיה מבעלות בריתה להתייצב לצידה ולחזק את מנגנוני ניהול הסיכונים שלהן מול סין, תוך אזהרות בדבר הפסקת שיתוף הפעולה הביטחוני והמודיעיני עם הממשל האמריקאי. המשמעות, כפי שעולה מצעדי ארצות הברית לעיל, היא מגמה של היפרדות טכנולוגית. במצב זה עלולה המערכת העולמית להתפצל לבריתות טכנולוגיות שיגבילו שיתופי פעולה טכנולוגיים עם מדינות וחברות אשר יוגדרו על ידן כסיכונים ביטחון לאומי. ואכן, תוכנית רשת נקייה מסתיימת בקריאה לבעלות בריתה של ארצות הברית להצטרף ליוזמה, אשר נכון לנובמבר 2020 **מנתה** 53 מדינות ו־180 ספקיות סלולר בעלות תשתיות תקשורת G5 "נקיות", וביניהן ישראל.

ערים חכמות בישראל

ממשלת ישראל הכירה בצורך לגבש אסטרטגיה דיגיטלית כבר בשנת 2013, כחלק מאסטרטגיה כלכלית-חברתית, והתקבלה **החלטת ממשלה** 1046. לפי **הדוח** השנתי של המשרד לשוויון חברתי משנת 2020, בראשית דרכו פעל המיזם 'ישראל דיגיטלית' במשרד ראש הממשלה ואחר כך הועבר אל המשרד לשוויון חברתי, בהמשך עבר למשרד הדיגיטל הלאומי ועקב סגירתו צפוי לעבור למשרד הכלכלה. בשנת 2016 החל המשרד לעסוק בתחום העיר החכמה יחד עם משרד הפנים והרשויות המקומיות. המיזם גיבש בשנת 2018 תוכנית דיגיטלית לאומית בתקציב של יותר ממיליארד שקל, הכוללת 144 פרויקטים ובהם ערים חכמות ומיועדת לספק תמיכה ממשלתית ביישום טכנולוגיות מתקדמות ברשויות המקומיות. בדצמבר 2019 דווח כי בתל-אביב **נפתח** מרכז חדשנות לערים חכמות. טכנולוגיות עיר חכמה מתוצרת חברות ישראליות כבר נכנסו לשימוש בארץ. כך למשל, חברת טלדור **זכתה** בפרויקט ניהול חכם של מערכות פינוי פסולת עבור אשכול רשויות הנגב המערבי,

החוק הסיני. כך למשל, סעיף 7 בחוק המודיעין הלאומי (2017) דורש כי "כל ארגון או אזור יסייע, יעזור וישתף פעולה עם פעילות המודיעין המדינתית בהתאם לחוק"; וסעיף 28 של חוק הסייבר הלאומי (2017) דורש ממפעילי רשתות "לספק סיוע טכני לגופי ביטחון הציבור וביטחון לאומי עבור הגנת המולדת וחקירת פשעים בהתאם לחוק". עקב חשש שמצלמות מתוצרת סין מעבירות מידע לרשויות הסיניות, החליטו כמה מדינות מערביות להגביל את השימוש בהן. מצלמות שהותקנו במתקני צבא רגישים באוסטרליה ובנציגויות דיפלומטיות אמריקאיות ברחבי העולם ה**וסרו** מחשש לריגול. על אף טענות סיניות שלפיהן הממשלה הסינית אינה עושה שימוש בחברות סיניות למטרות ריגול, באוגוסט 2018 ה**חליט** הממשל האמריקאי להחרים את מוצרי החברות Hikvision ו־Dahua באופן גורף בקרב גופי ממשל אמריקאיים, מנימוקי ביטחון לאומי וביטחון הציבור. בנובמבר 2020 **חתם** ממשל ארצות הברית על צו שאוסר השקעות אמריקאיות ב־31 חברות סיניות, שלפי טענת ארצות הברית קשורות או נשלטות על ידי הממשל הביטחוני הסיני, ובהן Hikvision ו־Huawei.

דוח מבקר המדינה ממאי 2020 מצא כי התוכנית הלאומית של הממשלה בנושא עיר חכמה אינה כוללת מיפוי של המצב הקיים, הגדרת תמונת המצב הרצויה וזיהוי אתגרים והזדמנויות.

בתוך כך, מחלקת המדינה האמריקאית הודיעה במסמך מאוגוסט 2020 על הרחבת תוכנית 'רשת נקייה' (Clean Network) שהושקה באפריל 2020. זאת, כחלק מניסיון לגבש קואליציה טכנולוגית של מדינות המסכימות עם הצורך לאבטח את תשתיות התקשורת שלהן, ובכלל זה טכנולוגיות עתידיות, "תוך הסתמכות על ספקים אמנים בלבד, שאינם נתונים לשליטה של ממשלות אוטוקרטיות כגון המפלגה הקומוניסטית של סין". היוזמה מכוונת להגן על המידע האישי והעסקי של אזרחי ארצות הברית, לבל יעבור לסין וישמש את האינטרסים של המפלגה הקומוניסטית. התוכנית המורחבת כוללת שישה תחומים שבהם נאסרת השתתפות של חברות סיניות: רשתות תקשורת, ספקיות תקשורת, חנויות אפליקציות, אפליקציות, שמירת מידע בענן וכבלים תת-ימיים. אף שתחום העיר החכמה לא מצוין באופן מפורש ביוזמה האמריקאית, הוא מבוסס על מערכות משנה המשיקות לכך כגון תשתיות תקשורת, תוכנה ושמירת מידע בענן. נושא העיר החכמה, מעצם היותו מוטמע במרחב הציבורי, משפיע על כלל הציבור וכרוך

לזהות החברות המספקות אותן. לצד אלו, סוגיית העיר החכמה מלווה בחששות הנוגעים לערכים דמוקרטיים שעלולים להתערער בישראל ולהעניק כוח רב מדי לרשויות או לגורמים פוליטיים שונים. על כן נדרש להגביר את הבקרה עליהן מצד גורם מוסמך שיכלול נציגים ממשרדי הממשלה הרלוונטיים, ובכללם גורמי ביטחון, מתוך הבנה שסוגיית העיר החכמה רחבה מכדי להפקידה בידי המשרד לשוויון חברתי בלבד, או להותירה לשיקול הרשויות המקומיות. על ממשלת ישראל לדון בכובד ראש גם בסוגיית הסמכויות המוקנות לגורמים אשר להם גישה לנתונים הנאספים, לצד מדיניות השימוש בהם. נדרש לגבש תוכנית לאומית כוללת ומדיניות לטכנולוגיות חכמות במרחב הציבורי, למפות תמונת מצב של ערים חכמות, לנתח סיכונים בהיבטי הגנת הפרטיות, אבטחת המידע, הגנת הסייבר וביטחון לאומי ולקבוע את החלת העקרונות של תוכנית 'רשת נקייה' על ספקים ומערכות בתחומים אלה.

כמו כן, בעוד השלטון המקומי בסין, ברמת הפרובינציות והערים, מצוי בכפיפות ישירה לממשלה הסינית, השלטון המקומי בישראל נהנה מחופש פעולה רב בתחום יחסי החוץ, והפיקוח הממשלתי עליו רופף. לפיכך, על הממשלה לקיים בקרה על הרשויות המקומיות בכל הקשור ליחסי החוץ שלהן ובדגש על הטמעת טכנולוגיות חכמות בתחומיהן, ולוודא כי שיקולי מדיניות החוץ והביטחון הלאומי מובאים בחשבון במסגרת התנהלותן. לבסוף, על ישראל להכיר ולעקוב אחר המדיניות המתפתחת של ממשל ג'ו ביידן בנושא תוכנית 'רשת נקייה', לשאוף להסב את שיח האיסורים עימו לפסים של חיזוק השותפות והתאמתה לעידן התחרות בין המעצמות, ואף לקדם ברית אסטרטגית לחדשנות ולטכנולוגיה בין הממשלות, האקדמיה והמגזר הפרטי. זאת תוך המשך הסחר עם סין כשותפת סחר חשובה בתחומים רבים, ומבלי לפגוע ביחסים עימה.

הדי שגב היה חוקר במכון למחקרי ביטחון לאומי.
hiddais@inss.org.il

ואילו חברת אקסיליון **פיתחה** בשיתוף פעולה עם חברה בת של מיקרוסופט מיזם עיר חכמה בירושלים. המיזם המבוסס על בינה מלאכותית מנהל את הרמזורים בעיר ומייעל בה את תנועת הרכבת הקלה.

דוח מבקר המדינה ממאי 2020 מצא כי התוכנית הלאומית של הממשלה בנושא עיר חכמה אינה כוללת מיפוי של המצב הקיים, הגדרת תמונת המצב הרצויה וזיהוי אתגרים והזדמנויות. הדוח התריע כי לא נקבע "גורם מתכלל" לקידום מיזמי עיר חכמה בישראל, ולא ברור כיצד אמורים שיקולי ביטחון לבוא לידי ביטוי במימושם. כמו כן, במדינת ישראל לא קיים איסור רשמי על שימוש בטכנולוגיות סיניות מבוססות בינה מלאכותית, ולצד זאת אין פיקוח ממשלתי ממשי על יחסי החוץ ברמה המוניציפלית. על כן אין מניעה שרשויות מקומיות בישראל תתבססנה על מערכות סיניות עבור מיזמי עיר חכמה, ואף לא שתבצענה אותם בשותפות עם ערים סיניות. כך למשל ערים כמו נתניה, אשדוד וראשון לציון **הודיעו** בעבר על שיתוף פעולה או כוונה לשיתוף פעולה בתחומים טכנולוגיים עם סין, ובמקביל הן מקיימות קשרי 'ערים תאומות' עם **שיה'מן**, **ווי'האן** ו**טיאנג'ין**, בהתאמה. בשנת 2017 **נכנסה** לישראל קרן השקעות סינית הנתמכת על ידי תאגיד Kuang-Chi, העוסק בין היתר בתחום העיר החכמה. מצלמות מעקב מתוצרת סין כבר **נמצאות** בשימוש עירוני ומשרד העבודה והרווחה, וחברות סיניות בתחום כבר פועלות בישראל. למשל חברת Hikvision המפעילה נציגות בשם **HVI פתרונות אבטחה** ומייבאת את מוצרי החברה (מצלמות מתוצרתה נרכשו גם על ידי **ועדת הבחירות המרכזית** בשנת 2019), ונציגות תאגיד Huawei בישראל **Toga Networks** עוסקת בין היתר בתחום העיר החכמה.

סיכום והמלצות

לצד יתרונותיהן של טכנולוגיות עיר חכמה, ובהן שיפור רמת החיים של הציבור ושליטה יעילה יותר של הרשויות במשאבים העומדים לרשותן, כניסתן מלווה באופן טבעי במגוון סיכונים לביטחון הלאומי ולפרטיות, ללא קשר

המניעים לרצונה של איראן בחיבור רכבתי לים השחור: מכשולים טכניים והשלכות גיאוגרפיות

רחים רחימוב

איראן מצאה עצמה מפסידה פוטנציאלית ממלחמת נגורנו־קרבאך השנייה בין ארמניה לאזרבייג'ן. הייתה זו רוסיה שבנובמבר 2020, בשיתוף פעולה עם טורקיה, תיווכה הסכם הפסקת אש בשם 'ההצהרה המשולשת', אשר שם קץ למלחמה שנמשכה 44 ימים. למרות מעורבותה ההדוקה באזור דרום הקווקז, טהראן נדחקה הצידה על ידי מוסקבה ואנקרה בתהליך גיבוש ההסכם, אולם כעת היא מעוניינת למצב עצמה מחדש במצב שנוצר לאחר המלחמה, והביקור שערך שר החוץ האיראני ג'וואד זריף באזור נועד לשרת מטרה זו. טהראן מעוניינת מאוד בחיבור רכבתי לים השחור דרך ארמניה, אך לשם כך היא זקוקה להסכמתן של באקו ומוסקבה, אף שהדבר מנוגד לאינטרסים של אזרבייג'ן ורוסיה. זאת ועוד, לתוכניתה של איראן למסילת הרכבת יש השלכות גם על ישראל, ולו בשל העובדה שבאמצעות שותפות אסטרטגית עם ארמניה, איראן מבקשת לייצר משקל נגד בדרום הקווקז לשותפות האסטרטגית של ישראל עם אזרבייג'ן.

מילות מפתח: איראן, אזרבייג'ן, רוסיה, טורקיה, גאורגיה, ארמניה, קווקז, ישראל, רכבת, הים השחור

מכך, הנתיב האיראני ממלא תפקיד של "צינור חמצן" משני לנתיב הגאורגי לארמניה, המוקפת מדינות מכל עבריה, ואשר גבולותיה עם אזרבייג'ן וטורקיה נותרו סגורים עקב הסכסוך בנגורנו־קרבאך. באקו וירואן מתחרות ביניהן על תמיכתה של טהראן בנוגע לסכסוך, אולם חידוש הפעלתם של מסילת הרכבת ומסדרונות המעבר בין ארמניה לאזרבייג'ן מימי העידן הסובייטי צפוי להביא לכך שמעמדה הכלכלי והפוליטי של טהראן יספוג פגיעה משמעותית.

באקו וירואן מתחרות ביניהן על תמיכתה של טהראן בנוגע לסכסוך, אולם חידוש הפעלתם של מסילת הרכבת ומסדרונות המעבר בין ארמניה לאזרבייג'ן מימי העידן הסובייטי צפוי להביא לכך שמעמדה הכלכלי והפוליטי של טהראן יספוג פגיעה משמעותית.

המשמעות היא ירידה מסוימת במעמדה הגיאופוליטי של איראן באזור דרום הקווקז. בפרט, **נורמליזציה** אפשרית ביחסי ארמניה ואזרבייג'ן ופתיחת חיבור רכבתי טורקי־ארמני־אזרבייג'ני־רוסי עשויות להוביל לנורמליזציה טורקית־ארמנית ולפתיחה מחודשת של הגבולות בין שתי המדינות. עם זאת, היו בטהראן מי ש**קיוו** בתחילה כי ירוואן ובאקו ייכשלו בפתיחת מסדרונות המעבר בין שתי האויבות, או שהפתיחה תהיה בהיקף מוגבל. אולם **הפגישה המשולשת ב־11 בינואר** בין ניקול פשיניאן, אילהם אלייב וולדימיר פוטין, מנהיגי ארמניה, אזרבייג'ן ורוסיה בהתאמה, ניפצה את התקוות הללו. רוסיה וטורקיה הקימו **מרכז צבאי משותף** לפיקוח על קיום הסכמי הפסקת האש בשטח באזור הסכסוך בנגורנו־קרבאך.

אזרבייג'ן ביססה שליטה מלאה בגבול שלה עם איראן, לאחר שבמהלך המלחמה הצליחה להחזיר לידיה מקטע גבול בן 132 ק"מ שהיה בשליטת כוחות של הצבא הארמני. ההצלחה של אזרבייג'ן עוררה התלהבות **ורגשות אתניים־לאומיים** בקרב מיליוני האזרים באיראן, ונראה שגם הארכי־אויבת של איראן, ישראל, מרוצה מתוצאות מלחמת נגורנו־קרבאך השנייה, וזאת מכמה טעמים. אין זה סוד כי במהלך מלחמה זו, ציוד צבאי מתוצרת ישראל ובייחוד מל"טים מתוחכמים ביותר, לצד מל"טים טורקיים שהיו חלק ממאגר הנשק האזרבייג'ני, התגלו כ"**משנים את כללי המשחק**" בלוחמה המודרנית. המלחמה סיפקה הוכחות בשטח לעליונות הטכנולוגית והקרבית ולרמת הדיוק הגבוהה של המל"טים הישראליים ושל ציוד צבאי נוסף. הייתה לכך גם השפעה פסיכולוגית שפעלה לטובת ישראל, לאור העובדה שלתוצרי התעשייה

המניעים לרצונה של איראן בחיבור רכבתי לארמניה

איראן החלה לפעול לקידום חיבור רכבתי לארמניה כחלק ממאמציה למצב עצמה במצב החדש המתפתח בדרום הקווקז, לאחר מלחמת נגורנו־קרבאך השנייה שהתחוללה בין ארמניה לאזרבייג'ן ונמשכה 44 ימים (27 בספטמבר – 10 בנובמבר 2020). איראן העדיפה אומנם לשמור על הסטטוס קוו באזור דרום הקווקז, אך תוכניתה השתבשה לאחר הניצחון הצבאי המהיר והפתאומי של אזרבייג'ן על ארמניה. הסכם הפסקת האש **ההצהרה המשולשת**, ששם קץ למלחמת נגורנו־קרבאך השנייה בין ארמניה לאזרבייג'ן, הושג בתיווכה של רוסיה ובשיתוף פעולה עם טורקיה. טהראן הורחקה מתיווך בהסכם על ידי מוסקבה ואנקרה, למרות מעורבותה המרובה וארוכת השנים בדרום הקווקז. כתוצאה מכך התברר לאיראן שהיא המפסידה הפוטנציאלית הגדולה מהמלחמה ומהפסקת האש שבעקבותיה. טהראן חדרת מוטיבציה לפעול נגד מה שהיא רואה כתרחיש שלילי, בייחוד לנוכח לחץ מהמתנגדים והמבקרים של הנשיא חסן רוחאני ושר החוץ ג'וואד זריף, והיא חותרת למצב עצמה במצב החדש באופן שיעלה בקנה אחד עם האינטרסים שלה.

מנקודת מבטה של איראן, דרך יעילה לקידום מטרה זו תהיה הקמת קו רכבת לארמניה. ואכן, **הביקור האזורי** שערך שר החוץ האיראני ג'וואד זריף בארמניה, באזרבייג'ן, בגאורגיה, ברוסיה ובטורקיה בין ה־25 ל־28 בינואר 2021 נועד **לשרת את המטרה**. בפרט דחפה טהראן להפעלה מחדש של קו הרכבת מאיראן לארמניה באמצעות חיבור קצר מימי העידן הסובייטי, שכעת אינו פעיל עקב הסכסוך בנגורנו־קרבאך. חיבור זה עובר דרך נחצ'יבאן, מובלעת שהיא אוטונומיה של אזרבייג'ן (בין איראן, טורקיה וארמניה), ומשם ממשיך לים השחור ולרוסיה דרך גאורגיה.

לאחר הביקור באזור **ציץ** זריף בטוויטר את מטרתה העיקרית של נסיעתו: "ביקרתי בג'ולפה האיראנית והאזרבייג'נית [תחנות רכבת בגבול]. שוחחתי עם גורמים רשמיים מקומיים – משני הצדדים – על הזדמנויות חדשות שיביאו לפתיחתו מחדש של קו רכבת שיחבר בין המפרץ הפרסי, הים השחור ורוסיה דרך נחצ'יבאן וארמניה". עם זאת, אף הצהרה פומבית בעניין זה לא פורסמה באף אחת מהבירות במהלך הביקור ולא הועלתה לסדר היום של המשא ומתן – עובדה המשקפת את אופייה השנוי במחלוקת והלא נוח של הסוגיה.

נכון לעכשיו, כל התנועה בין אזרבייג'ן למובלעת שלה נחצ'יבאן עוברת דרך שטח איראני. חלק מהנתיב בין אזרבייג'ן לטורקיה עובר גם הוא דרך איראן. יתרה

שחוששים כי משמעות הדבר היא שלאיראן לא יהיה עוד גבול ישיר עם ארמניה. נשיא אזרבייג'ן אלייב אמר כי "זה לא מצב חדש לאיראן", מכיוון שהרוסים ממילא שומרים על הגבול הארמני-איראני כבר זמן רב.

המטרה האסטרטגית של איראן בחיבור הרכבתי

לאיראן מטרות רבות בדחיפתה לחיבור הרכבתי לים השחור דרך ארמניה. מטרה איראנית מיידיית תושג מכך שהפעלת קו הרכבת לארמניה תהיה אמצעי מרכזי לפצות לפחות על חלק מההפסדים הפוטנציאליים של איראן מתוצאות מלחמת גורנו-קרבאך השנייה, וכן משיקום נתיבי המעבר הארמניים-אזרבייג'ניים-רוסיים בעקבותיה. זאת ועוד, פרויקט כזה יפחית **חששות וביקורות מבית** נגד השלטון, עקב חוסר יכולתו להגן כראוי על האינטרסים האיראניים בשל תוצאות המלחמה. בה בעת קיימים יעדים גיאופוליטיים ואסטרטגיים עמוקים יותר, הטמונים בחתירתה של טהראן לחיבור רכבתי לארמניה.

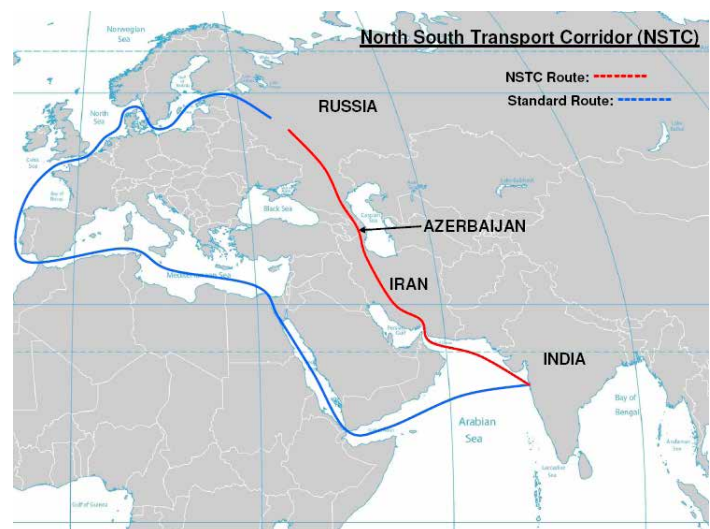
ראשית, טהראן מקווה להפוך ל**מרכז תחבורה** בין אסיה, המפרץ והודו לבין אירופה, תוך תחרות והשלמה ל"וזמת החגורה והדרך" הסינית, ולו בזכות העובדה שהיא ממוקמת לאורך נתיבי המים, ולמעשה היא גם נקודת מפגש בין 'החגורה והדרך' לבין 'המסדרון הצפוני דרומי' (International North-South Transport Corridor). שני מסדרונות התחבורה הללו מתחרים זה בזה בעיקר בגלל היריבות בין בייג'ינג לדלהי. כמו כן, פרויקט המסדרון הצפוני דרומי נחשב גם אלטרנטיבה לתעלת סואץ, והוא **יפחית במידה ניכרת** את זמני ההובלה ועלויות השינוע הנלוות; יתרון זה הודגש בפרט לנוכח החסימה של תעלת סואץ שאירעה לפני חודשים אחדים.

שנית, טהראן רוצה לעקוף את רוסיה ואת אזרבייג'ן, בעלת ברית של טורקיה ושותפה אסטרטגית של ישראל, כדי להגיע לאירופה. למעשה, איראן שואפת **לשנות את הנתיב** של המסדרון הצפוני דרומי כך שיעבור בארמניה, הרחק מאזרבייג'ן.

שלישית, טהראן מעוניינת בגישה מתאימה לים השחור, ומשם לאירופה. איראן רצתה להקים **מסדרון יבשתי נוח** לחוף הים התיכון דרך **מוסול** בצפון עיראק וסוריה, אולם נוכחות **רוסית וטורקית** וכן של הצבא האמריקאי בסוריה מונעת מימוש מסדרון כזה ואת התנועה החופשית של איראן לאורכו. כעת תיתכן נוכחות איראנית בים השחור, כאשר מאז סיפוח חצי האי קרים, הים השחור עולה כאזור רגיש ליריבות גיאופוליטית. הטורקים והרוסים אינם מעוניינים בנוכחות איראנית שם.

הצבאית שלה היה תפקיד בקביעת תוצאות המלחמה שהתנהלה בגבולות איראן. הביצועים המוצלחים של הנשק הישראלי העצימו את המוניטין החיובי המפורסם של ישראל באזרבייג'ן – מדינה בעלת רוב שיעי. ההצלחה של אזרבייג'ן בשחרור השטחים שלה ובהחזרת השליטה המלאה שלה בגבול איראן מקדמת אפשרויות נוספות להרחבת השותפות שלה עם ישראל. במהלך המלחמה קראו כמה מחברי הפרלמנט האזרבייג'ני לממשלתם לפתוח שגרירות בישראל. ב־28 באפריל 2021 הודיע שר הכלכלה האזרבייג'ני מיכאיל ג'בארוב כי אזרבייג'ן תפתח לשכות נציגות מסחר ותיירות בישראל, כדי לשדרג את שיתוף הפעולה. כל אלה מעלים בטהראן חששות חמורים, שבאים לידי ביטוי בדרכים שונות.

לאיראן מטרות רבות בדחיפתה לחיבור הרכבתי לים השחור דרך ארמניה. מטרה איראנית מיידיית תושג מכך שהפעלת קו הרכבת לארמניה תהיה אמצעי מרכזי לפצות לפחות על חלק מההפסדים הפוטנציאליים של איראן מתוצאות מלחמת גורנו-קרבאך השנייה, וכן משיקום נתיבי המעבר הארמניים-אזרבייג'ניים-רוסיים בעקבותיה.

המסדרון הצפוני דרומי
מקור: <https://bit.ly/3x8KZj8>

נוסף על כך, כוחות משמר הגבול הרוסי אחראים על שמירת גבולות ארמניה יחד עם איראן וטורקיה. יתרה מכך, במסגרת הסכם הפסקת האש המשולש יוצבו כוחות רבים יותר של משמר הגבול הרוסי על מנת לאבטח את המסדרון מאזרבייג'ן לאזור נחצ'יבאן לאורך 48 ק"מ של הגבול הארמני-איראני, כך שבעיקרון, השליטה הרוסית בגבול ארמניה-איראן תוכפל. יש באיראן מי

השלכות אסטרטגיות של רכבת איראנית-ארמנית

רוסיה גמישה יותר מול טורקיה, מכיוון שמוסקבה מעוניינת להרחיק את אנקרה מבריתות אירואטלנטיות שבאופן מסורתי היא משתייכת אליה, ופתיחה מתוכננת של קו רכבת רוסי-אזרבייג'ני-ארמני-טורקי תשרת מטרה זו. כך או כך, אזרבייג'ן וטורקיה מחוברות באמצעות קו הרכבת באקו-טביליסי-קארס (BTK) דרך גאורגיה, ולא מכבר הגיעה רכבת המטען הראשונה מטורקיה לרוסיה בקו BTK דרך אזרבייג'ן. מבחינת איראן, ביטול חסימת החיבור הרכבתי הארמני יקל עליה להגיע ללא הגבלה לארמניה, לגאורגיה, לאזור הים השחור ולאירופה, כולל אוקראינה.

רוסיה גמישה יותר מול טורקיה, מכיוון שמוסקבה מעוניינת להרחיק את אנקרה מבריתות אירואטלנטיות שבאופן מסורתי היא משתייכת אליה, ופתיחה מתוכננת של קו רכבת רוסי-אזרבייג'ני-ארמני-טורקי תשרת מטרה זו.

By Giorgi Balakhadze (CC BY-SA 4.0)

למרות שאזרבייג'ן היא שחקנית חשובה הרבה פחות מרוסיה, יש צורך בהסכמתה. בסופו של דבר, הרכבות האיראניות והארמניות אמורות להתחבר דרך המובלעת האזרבייג'נית נחצ'יבאן. מבחינת אזרבייג'ן, הפעלה מחדש של הרכבת האיראנית-נחצ'יבאנית-ארמנית-גאורגית פירושה למעשה לגזול ממנה את תפקידה בהובלת מטענים, כולל ההשלכות הגיאופוליטיות הנלוות, ובמקביל להעצים את יריבתה ארמניה. לכן יהיה קשה מאוד לבאקו להסכים לפתיחת מסדרון נחצ'יבאן למסילת הרכבת האיראנית-ארמנית-גאורגית. קשה גם לשער אם באקו עצמה תוכל לעמוד בלחץ מטהראן.

לאור זאת קיימים חסמים וקשיים אחדים שטהראן לא תוכל להימנע מהם במאמציה לממש את הפרויקט. סעיף 9 להסכם המשולש של רוסיה-ארמניה-אזרבייג'ן קובע את ביטול חסימת "כל" החיבורים התחבורתיים והכלכליים באזור. **טהראן טיימס**, כלי תקשורת איראני מרכזי, מתאר סעיף זה כ"מעורפל" משום היותו מועד לפרשנויות שונות. מבחינת טהראן, "כל" קווי התחבורה כוללים את חיבור הרכבת בין איראן לארמניה דרך נחצ'יבאן, המובלעת האזרבייג'נית שנמצאת בין ארמניה, איראן וטורקיה. אולם בהקשר של ההסכם המשולש עצמו, "כל" פירושו כל אלה שערכו וחתמו על ההסכם, קרי ארמניה, אזרבייג'ן ורוסיה. יתרה מכך, המסמך מציין רק את קו התחבורה בין אזרבייג'ן ונחצ'יבאן.

קו זה היה פעיל בעידן הסובייטי כחיבור רכבתי בין איראן לברית המועצות לשעבר, והוא הפך לבלתי שמיש עם פרוץ הסכסוך על גורנו-קרבאך בין ארמניה לאזרבייג'ן בראשית שנות ה-90. חיבור רכבתי חדש שיעקוף את אזרבייג'ן, טהראן וירואן יחייב השקעה של מיליארדי דולרים עקב התוואי ההררי מאוד באזור, וסכום כזה אינו זמין ואינו תואם את האפשרויות הכספיות של אף אחת מהמדינות. בתחילת שנות ה-2000 ניסו ירואן וטהראן לפעול לקידום רעיון בשם **פרויקט הרכבת הדרומית של ארמניה**, אך בסופו של דבר הוא ננטש מסיבות כלכליות ואחרות. פרויקט הרכבת הדרומית של ארמניה תוכנן אז כחלק מהמסדרון הצפוני דרומי לחיבור הים השחור ואירופה לאזורי המפרץ והודו, אך במקום זאת פנו אזרבייג'ן, איראן ורוסיה לפיתוח המסדרון הצפוני דרומי דרך שטחה של אזרבייג'ן, הרחק מארמניה. ונקודה אחרונה, חברת הרכבות הממלכתית של רוסיה **השתלטה** בשנת 2008 על כל רשת הרכבות הארמנית. כתוצאה מכך, כל חיבור לרשת הרכבות הארמנית או שימוש בה נעשה עתה במסגרת חברת הרכבות הרוסית.

טהראן זקוקה אפוא להסכמה של באקו ומוסקבה לצורך מימוש החיבור הרכבתי לארמניה, אך הבעיה של איראן היא שהפרויקט **נוגד** את האינטרסים של אזרבייג'ן ושל רוסיה לא רק משיקולים כלכליים, אלא גם ואולי חשוב מכך – משיקולים גיאופוליטיים. לאור זאת נראה שעתידי של פרויקט הרכבת מוטל בספק. בינתיים איראן תמשיך להסתמך על כבישים מהירים לארמניה ומשם לגאורגיה, ותקווה לעיכוב או לחוסר היתכנות ביישום ההסכם המשולש הארמני-אזרבייג'ני-רוסי, בכל הנוגע לפתיחת קווי תחבורה חסומים.

ואכן, מבלי להיכנס לפרטים, באקו הודתה שיש אפשרות לפתיחת קו רכבת איראני-ארמני דרך אזור נחצ'יבאן שבשטחה, אך **רמזה** כי קו כזה יוגבל לארמניה ולא יורחב לגאורגיה ומחוצה לה.

על רקע כל אלה, השאלה המרכזית היא אם גאורגיה תיענה להצעותיו של זריף. ההשערה היא שגם אם טהראן תקבל את הסכמתה של באקו ומוסקבה תשתכנע להסכים, האם טביליסי תסכים? גם בתרחיש הטוב ביותר לטהראן, בהנחה שמוסקבה תשתכנע באשר לפתיחת קו איראן-נחצ'יבאן-ארמניה-גאורגיה, הרי בתמורה לאישור הקרמלין ירצה בהסכמת טביליסי להאריך את קו הרכבת איראן-נחצ'יבאן-ארמניה-גאורגיה לרוסיה, כפי שפעל בתקופה הסובייטית.

ייתכן שדרישה כזו הייתה מקובלת על טביליסי, אלמלא קיומו של חיבור הרכבת הרוסי-גאורגי דרך אבחזיה, שהתנתקה מגאורגיה. בגאורגיה קיימת **התנגדות מקומית רבה לקשר עם אזורים מתנתקים** ו/או לתנאים של רוסיה, והסכמה לפתיחת קו כזה משמעותה בפועל הכרה של טביליסי באבחזיה כישות עצמאית. יתרה מזו, החיבור הרכבתי עם רוסיה יגוון את אפשרויות הגישה של מוסקבה לאזור ומעבר לו, ישפר את אחיזתה האזורית ויספק לה מנוף לחץ על גאורגיה. כבר זמן רב לפני מלחמת נגורנו-קרבאך השנייה ביקשה מוסקבה להקים את קו הרכבת לארמניה דרך גאורגיה, אך ללא מעורבות איראנית, והמכשול האבחזי התגלה כבלתי פתיר.

ואולם, ההצעה של טהראן עשויה עדיין להישמע אטרקטיבית לטביליסי, אך לכל אלה יהיו השלכות משמעותיות על גאורגיה ועל שאיפותיה הטרנס-אטלנטיות, מכיוון שגאורגיה חייבת להביא בחשבון את עמדת שותפותיה המערביות, ובייחוד את עמדת ארצות הברית בנושא. סביר להניח שהדבר מסבך את משימתו של ג'ואד זריף בהשגת תמיכתה של טביליסי בפרויקט. בשלב זה לא ברור עדיין כיצד גאורגיה תגיב להצעה האיראנית, ובפרט למרכיב הרוסי שהיא כוללת. ממשלים שונים בארצות הברית **העלימו עין** מהקשרים ההדוקים של ארמניה עם איראן, והשאלה אם ובאיזו מידה ממשל ביידן ירחיק לכת בסוגיית איראן תהיה גורם בולט וקובע בהחלטה של טביליסי בסוגיית הקו האיראני-ארמני-גאורגי, שבסופו של דבר יחבר את איראן לרוסיה. בעיה נוספת היא שארצות הברית ואירופה עדיין חלוקות בנושא האיראני, וטרם הגיעו להסכמה לגבי עתידו של הסכם הגרעין האיראני.

נכון לעכשיו, המערב שומר על שתיקה בסוגיה. ייתכן שאחת הסיבות לכך שהמערב נמנע מפרויקט הרכבת היא שהחיבור הרכבתי מאיראן לים השחור ורוסיה ממילא

אמור להתקדם. אולם בעקבות מלחמת נגורנו-קרבאך השנייה, השאלה היא אם הרכבת תעבור דרך אזרבייג'ן או ארמניה. ניואנס שכדאי למערב לשים לב אליו הוא שהנתיב דרך ארמניה יוביל בסופו של דבר להגברת ההשפעה והנוכחות הרוסית והאיראנית באזור בכלל ובגאורגיה בפרט, בעוד הנתיב דרך אזרבייג'ן ירחיק את גאורגיה במידה ניכרת מהצל הרוסי והאיראני, בעיקר משום שהמקטע הרוסי-איראני של הקו לא יכלול את גאורגיה. יתרה מכך, כל קווי התחבורה הישנים והחדשים הללו משרתים בסופו של דבר את הרגיונליזציה (regionalization) של מדינות דרום הקווקז עם איראן, רוסיה וטורקיה, ולמעשה מרסנים את נקודות המבט של האזוריות (regionalism) מצד ארמניה, אזרבייג'ן וגאורגיה. התוצאה היא שמדינות אלה נותרות בעמדה פגיעה, ללא קשר לכל היתרונות היחסיים ששיגו מהרגיונליזציה עם ההגמוניות האזוריות. מבחינת איראן, מקטע ארוך של המסדרון שעובר בשטח אזרבייג'ן בגלל מחלוקות עכשויות והיסטוריות הוא לכל הפחות מקור לאי-נוחות רבה, ואילו מעמדה של ארמניה נחלש עוד יותר בהשוואה לאזרבייג'ן, בייחוד בעקבות מלחמת נגורנו-קרבאך השנייה. יש בכך רמז לנקודת המבט הישראלית בסוגיה.

כדאי לציין כי ישראל חייבת להמשיך ליישם גישה מבדלת ומותאמת בקפידה לכל אחת משלוש המדינות בדרום הקווקז. ארמניה פתחה לאחרונה שגרירות בישראל, אך ברמה המהותית היחסים בין המדינות נותרו מתוחים ובדרג נמוך. הראיון של ראש הממשלה הארמני ניקול פשיניאן לג'רוזלם פוסט הוא דוגמה לכך. פשיניאן דחה לעיני המצלמות את הצעתה של ישראל לסיוע הומניטרי **ואמר** כי "כמו שישראל פעלה, הגיוני יותר שהיא תשלח את הסיוע לשכירי חרב ולטרוריסטים". היחסים בין ישראל למדינה הפרו-מערבית ביותר באזור, גאורגיה, הם ידידותיים. עם זאת, **התבטאויות אנטישמיות** בוטות מצד אנשי דת בכירים של הכנסייה האורתודוקסית הגאורגית שנאמרו בינואר-פברואר 2021 מלמדות שהיחסים בין המדינות אינם חפים ממחלוקות, בהתחשב במעמדה החזק של הכנסייה האורתודוקסית בגאורגיה. אזרבייג'ן, השותפה האסטרטגית של ישראל, שאימצה את הרב-תרבותיות כמדיניות רשמית, רושמת לזכותה את היותה משכנו של מה שמכונה **"השטעטל האחרון"** באירופה – יישוב יהודי היסטורי במחוז קובה. יתרה מכך, **הייחודיות** והאופי הספציפי של היחסים עם אזרבייג'ן הופכים אותה לבעלת ערך מיוחד עבור ישראל. אולם למעט שדלנות נגד הנתיב הארמני, ישראל לא יכולה לעשות הרבה, שכן אחד המניעים העיקריים לחתירה האיראנית לחיבור רכבתי לים השחור דרך

רחים רחימוב הוא חבר בוועד המנהל של האיגוד למחקר אירופי של הקווקז (AESCI). r_rahimov@hotmail.com

ארמניה על ידי שינוי תוואי המסדרון הצפוני דרומי כך שיתרחק מאזרבייג'ן הוא שמהלך כזה ישרת את האסטרטגיה של טהראן לייצר משקל נגד לאזרבייג'ן כשותפה אסטרטגית של ישראל, באמצעות שותפות אסטרטגית אזורית של איראן עם ארמניה.

המיליטריזציה המחודשת במדיניות החוץ של טורקיה: הצבא שב ותופס תפקיד מוביל בסוגיות לאומיות

ניקולאוס סטליאס

ההתפתחויות האחרונות בחזית הדינמית של מדיניות החוץ הטורקית מלמדות שהצבא ממלא תפקיד מוביל בכל הסוגיות הלאומיות (הבעיה הכורדית, היחסים עם המדינות השכנות, מזרח הים התיכון, היחסים עם המעצמות הגדולות, אנרגיה, ועוד). בעקבות הארגון מחדש המהפכני שעבר הצבא הטורקי (TSK) ולאחר שכל ניסיון לבקר את הקו המדיני של ממשלת ארדואן בנושאי פנים דוכא, נציגיו החלו להתערב בצורה בולטת בזירה הדיפלומטית.

מילות מפתח: טורקיה, אנקרה, ארדואן, צ'בושולו, הצבא הטורקי, TSK, מדיניות החוץ הטורקית

הצל הנצחי שמלווה את הגנרלים של טורקיה

מאז אמצע העשור השני של שנות ה-2000, כוחות הצבא בטורקיה שבים ותופסים תפקיד מוביל בכל הסוגיות הדינמיות שמלוות את מדיניות החוץ הטורקית. בד בבד, מאז מחצית 2015, תפקידו של משרד החוץ הטורקי ובייחוד של שר החוץ מבלוט צ'בושולו נדחק הצידה על

ידי הנשיא רג'פ טאיפ ארדואן, שמעדיף לנהל בעצמו את הנושאים המרכזיים של מדיניות החוץ הטורקית. בשלהי העשור הראשון של שנות ה-2000 היו כמה ניסיונות הפיכה ומזימות להפלת הממשלה הטורקית שנבחרה באופן דמוקרטי (ארגנקון [Ergenekon], באליוז [Balyoz], ומקרה הריגול הצבאי), שהסתיימו במאסרם של אנשי צבא בכירים. בצד תיקון החוקה

בממד הכלכלי, ההתמקדות היא בהוצאות הצבאיות והולכות וגדלות ובתעשייה הביטחונית הענפה של טורקיה, שפרחה בהנהגת מפלגת הצדק והפיתוח (AKP). בהשוואה לעבר, הוצאות הביטחון של טורקיה נותרו באותן רמות גבוהות, והן נוגסות נתח ניכר מהתקציב השנתי של המדינה. למעשה, מחקרים עדכניים מצביעים על כך שההוצאות של טורקיה בתחום הביטחון מציגות מגמת קטנה אך משמעותית של עלייה בשנים האחרונות.

הצבא הטורקי המחודש החזיר לעצמו את מעמדו המוביל בחברה הטורקית באמצעות הקפאת העימות האידיאולוגי והתאמת האסטרטגיות שלו לאלו של הממשלה השמרנית, בחלק מהסוגיות הלאומיות.

בממד הפוליטי-מדיני (פוליטיקה פנימית ומדיניות חוץ), העלייה המחודשת של הצבא היא רב-ממדית. ראשית, טורקיה שומרת על נוכחות צבאית בשלוש מדינות שכנות (עיראק, סוריה, קפריסין), בין עקב מלחמה פעילה ובין כחלק מהפריסה הצבאית שלה מחוץ לגבולותיה. שנית, טורקיה משתמשת בכוחה הצבאי לפתרון בעיות בינלאומיות שונות (קטר, לוב, מזרח הים התיכון).

לבסוף, בממד החברתי, הצבא הטורקי מתערב כאשר מתרחשים אסונות טבע או אסונות אחרים, בזכות המבנה והתפקיד החדשים שלו. זאת ועוד, תפקידו של הצבא כאמצעי מדיניות ממלכתי זוכה לגיטימציה ולהבלטה בתקשורת ובהסברה דרך התערבויותיו היום-יומיות כמעט.

אפשר לומר, לפיכך, שהצבא הטורקי המחודש החזיר לעצמו את מעמדו המוביל בחברה הטורקית באמצעות הקפאת העימות האידיאולוגי והתאמת האסטרטגיות שלו לאלו של הממשלה השמרנית, בחלק מהסוגיות הלאומיות.

המיליטריזציה המחודשת של מדיניות החוץ הטורקית

במהלך חמש השנים האחרונות אירוע התפתחויות מהותיות שמילאו תפקיד מכריע בשיבת הצבא לחזית מדיניות החוץ הטורקית. באמצע העשור השני של שנות ה-2000, כאשר השיחות בין אנקרה לבין התנועה הבדלנית הכורדית קרסו, אנקרה שבה לאמץ טקטיקות מיליטריסטיות כדי להתמודד עם הבעיה הכורדית. יתרה מכך, זמן קצר לאחר ניסיון ההפיכה הכושל של 2016, הממשלה החלה לבצע טיהורים משמעותיים בצבא. את התהליך הוביל הרמטכ"ל הולוסי אקאר (Hulusi

בשנת 2010, התפתחויות אלה צמצמו את תפקיד הצבא בזירה הפוליטית של טורקיה והובילו לדחיקת מיליטריזציה מסוימת בחיי החברה והפוליטיקה במדינה. בה בעת הצבא הורחק מנושאים מהותיים, ביניהם התפתחויות בבעיה הכורדית ובמזרח הים התיכון (עד מחצית 2015). לאחר 2015, הצל שהטילו הגירושים הפוליטיים בין ממשלת טורקיה לתנועת פטהוללה גולן ושחרור הגנרלים הכלואים גרמו לשינוי בבריתות הפוליטיות. התהליך יצר שיתוף פעולה בין הממשלה, הצבא והחוגים הפוליטיים הלאומניים בנושאים חיוניים כמו הבעיה הכורדית והמשבר בסוריה, והביא להקפאה זמנית של תהליך הדחיקת מיליטריזציה.

בעקבות ניסיון ההפיכה הכושל ב-2016 בוצעו טיהורים מסיביים בצבא הטורקי. כתוצאה מכך בחרה ההנהגה החדשה שצמחה בצבא להתעלם מההבדלים הפוליטיים והאידיאולוגיים בינה לבין הממשלה ולהתמקד בחיזוק תפקיד הצבא בשורה של נושאים לאומיים. בתקופה החדשה התקבלו החלטות חיוניות בתחום מדיניות החוץ הטורקית, בעקבות פגישות ומגעים עם הנשיא בשיבות של המועצה לביטחון לאומי. שר ההגנה התערב לעיתים קרובות בסוגיות דיפלומטיות. נוסף על כך, אסטרטגיות שהגו אנשי צבא בהווה ובעבר כמו למשל תאוריית 'המולדת הכחולה' (Blue Motherland), אומצו על ידי הדיפלומטיה הטורקית כדוקטרינה הרשמית של המדינה.

שלושת הממדים של התחדשות המיליטריזציה בטורקיה

המונח מיליטריזם הופיע לראשונה במדע המדינה בתחילת המאה ה-19. זמן לא רב לאחר המהפכה הצרפתית, כחלק מניתוח תפקידם של כוחות הצבא במדינת הלאום המודרנית, אימצו חוקרים "גישה ביקורתית כלפי הצבא", ובעיקר כלפי "ההשפעה המוגזמת של הצבא על החברה", שהיא התהליך המכונה "מיליטריזציה". לאחר תום מלחמת העולם השנייה החלו חוקרים לדון בתהליך של "דה-מיליטריזציה", ובעיקר בהתרחקות כוחות הצבא ממנגנונים מרכזיים של קבלת החלטות.

במקרה של טורקיה, אנשי מדע המדינה והיסטוריונים גורסים שהצבא הטורקי ממלא תפקיד מרכזי בחיי החברה והפוליטיקה במדינה מזה זמן רב, בפרט בצמתים מרכזיים בתולדות טורקיה. התפקיד המתחדש והמתעצב של צבא טורקיה מאז 2015 ינותח באמצעות פרמטרים של כלכלה, פוליטיקה וחברה, וחוקרים הדנים בתהליך המיליטריזציה במדינות מתועשות כמו טורקיה ויפן, טוענים כי אלה שלושת הממדים העיקריים של תופעה זו.

לתפקידו הבסיסי של הצבא כפי שמכתיבים עקרונות הכמאליזם שעליהם התבססו בעת הקמת המדינה הטורקית, כמו גם לחשיבות תפקידו בטיפול בנושאים לאומיים. ההתפתחויות האחרונות מלמדות שהצבא כבר לא מתנגד לממשלה השמרנית המערערת את עקרונות היסוד של המדינה הטורקית, כמו היותה מדינה חילונית. בניגוד לעבר, קציני הצבא אינם מתעמתים עם נשיא טורקיה סביב עקרונות כמאליסטיים מסוימים. נהפוך הוא, לאחר שהתגברו על איבתם כלפי הממשלה השמרנית, הם מתמקדים בשיקום הצבא. יתרה מכך, הם שואפים לנהל את בעיות העוינות המתמשכות שהמדינה הטורקית מתמודדת עימן מאז הקמתה (הבעיה הכורדית, בעיות עם שכנותיה).

על רקע זה, האם הצבא הטורקי של 2021 הוא הצבא של ארדואן? זו שאלה רגישה. כל ההתפתחויות האחרונות מראות כי נשיא טורקיה נכנס לברית רב־ממדית של אינטרסים משותפים עם הגורמים הלאומניים ועם קציני הצבא. ארדואן בונה אם כן בתוך המדינה מערכת פוליטית שמרנית סמכותנית, בעוד קובעי מדיניות החוץ והדיפלומטים שלו חוזרים למתכונת הלאומנית המוכרת מהעבר. הרטוריקה הלאומנית התוקפנית המשמשת לאחרונה אינה רק תוצר של ארדואן, אלא היא מבוססת גם על המשטר הפוליטי של החונטה הצבאית ב־1980. החזרה לרטוריקה לאומנית ומיליטריסטית באה לידי ביטוי בצורה הברורה ביותר בהתפתחויות בבעיה הכורדית וביחסי טורקיה־יוון. מנקודת מבט זו קשה להאמין כי הברית השמרנית ותומכיה בצבא ובחוגים הלאומניים יבחרו במדיניות חוץ מתונה החותרת לפיוס בטווח הארוך. בזמן שארדואן מנציח את השותפות האסטרטגית שלו, הפחתת המתיחות ביחסים בין טורקיה ליריבותיה תושג רק אם יחולו שינויים גיאוגרפיים בלתי צפויים, או התפתחויות שישרתו את האינטרסים ההדדיים של הצדדים המרכיבים את הבריתות השלטוניות.

ד"ר ניקולאוס סטליגיאס הוא היסטוריון, חוקר וסופר. פרסם מאמרים וספרים אקדמיים רבים באנגלית, ביוונית ובטורקית ומתמקד בטורקיה המודרנית, בסוגיית קפריסין, בבעיה הכורדית ובמזרח הים התיכון. ד"ר סטליגיאס הוא גם כתב של העיתון Kathimerini Cyprus בקהילה הקפריסאית הטורקית ובטורקיה. ספרו The Ailing Turkish Democracy (2019) יצא לאור בהוצאת Cambridge Scholars Publishing. House of Representatives, stelgias@protonmail.com.

לקריאה נוספת

Aslan, Ö. (2018). *The United States and military coups in Turkey and Pakistan: Between conspiracy and reality*. Palgrave Macmillan.

(Akar), שבהמשך התמנה לתפקיד שר ההגנה. בו בזמן יישמה אנקרה שיטות צבאיות כדי להתמודד עם רעידות המשנה של 'האביב הערבי' (בסוריה ובלוב) ולחזק את נוכחותה במזרח הים התיכון. לאחר שהצבא עבר שינוי ארגוני מהפכני וכל ניסיון לבקר את הקו המדיני של ממשלת ארדואן בסוגיות פנים דוכא, נציגיו החלו לגלות מעורבות מהדהדת בזירה הדיפלומטית.

האם הצבא הטורקי של 2021 הוא הצבא של ארדואן? זו שאלה רגישה. כל ההתפתחויות האחרונות מראות כי נשיא טורקיה נכנס לברית רב־ממדית של אינטרסים משותפים עם הגורמים הלאומניים ועם קציני הצבא. ארדואן בונה אם כן בתוך המדינה מערכת פוליטית שמרנית סמכותנית, בעוד קובעי מדיניות החוץ והדיפלומטים שלו חוזרים למתכונת הלאומנית המוכרת מהעבר.

ההתפתחויות האחרונות במזרח הים התיכון ובקווקז שופכות אור על העלייה המחודשת של הצבא בזירה הפוליטית בטורקיה. למשל, הצבא הטורקי מילא תפקיד מוביל במלחמת נגורנו-קרבאך השנייה, ואזרבייג'ן הצליחה להשתלט על אזורים נרחבים בקרבאך הודות לתמיכתו. בזמן זה הרטוריקה החריפה ששימשה את שר ההגנה הטורקי כלפי מזרח הים התיכון הייתה ביטוי לאסטרטגיה החדשה של אנקרה כלפי האזור. הדוקטרינה הלאומית של 'המולדת הכחולה', שפותחה על ידי קציני חיל הים הטורקי, תרמה להגעת המתיחות לשיא. זאת ועוד, המעבר לשיטות צבאיות בסוגיה הכורדית בעשור השני של שנות ה־2000 העצים את מעורבות הצבא הטורקי בקביעת המדיניות במדינה.

לבסוף, במקביל להופעתם המחודשת של אנשי צבא בכירים בזירה הפוליטית והדיפלומטית, צבא טורקיה הפגין נוכחות וסייע בהתמודדות עם אסונות טבע שאירעו בעת האחרונה, כמו רעידות האדמה הגדולות שהתרחשו בטורקיה בשנת 2020.

סיכום ומסקנות: הצבא הטורקי שב לעמדת ההובלה בסוגיות לאומיות בטורקיה

האם הצבא הטורקי שב לעמדה מובילה כנציג ממשלת ארדואן, כפי שטוענים חלק מהחוקרים והפרשנים? הסקירה לעיל מראה כי הצבא הטורקי ממלא תפקיד מרכזי בחיי היום־יום של רבים מאזרחי טורקיה בתחומי הכלכלה, הפוליטיקה והחברה.

האם תפקיד הצבא הטורקי במנגנוני קבלת ההחלטות השתנה, בהשוואה לתקופות קודמות שבהן הצבא שלט בזירה הפוליטית במדינה? כאן יש להתייחס

- www.macrotrends.net/countries/TUR/turkey/military-spending-defense-budget
- Ulus, Ö. M. (2011). *The army and the radical left in Turkey: Military coups, socialist revolution and Kemalism*. I. B. Tauris.
- Cagaptay, S. (2019). *Erdogan's empire: Turkey and the politics of the Middle East*. Bloomsbury Publishing.
- Gürsoy, Y. (2017). *Between military rule and democracy: Regime consolidation in Greece, Turkey, and beyond*. University of Michigan Press.
- Turkey military spending/defense budget 1960-2021. (n.d.). Macrotrends. Accessed 2021, January 5. [https://](https://www.macrotrends.net/countries/TUR/turkey/military-spending-defense-budget)

אברהם ורד, ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון (cc by 2.5)

"מלחמת הגנרלים" לאחר מלחמת יום הכיפורים: רקע, מהלכים ומסקנות

זכי שלום

מבוא

ב־23 באוקטובר 1973 הגיעה אל סיומה מלחמת יום הכיפורים, מלחמה "כבדת ימים וכבדת דמים", כהגדרתו של שר הביטחון דאז, משה דיין (כאן חדשות, 2019). מייד עם פרוץ המלחמה הסכימו ביניהן המפלגות להפסיק את תעמולת הבחירות, שהיו אמורות להיערך ב־30 באוקטובר 1973 (סופר דבר לענייני מפלגות, 1973). זמן קצר לאחר שהפסקת האש נכנסה לתוקף התלהטה על פני השטח בכל עוזה "מלחמת גנרלים" רוויית יצרים והאשמות הדדיות, שכמוה לא ידעה ישראל בעבר. הצדדים העיקריים ב"מלחמה" זו, שעיקרה התנהל בתקשורת ובגופי שלטון ממלכתיים, היו האלופים אריאל (אריק) שרון ושמואל גון והרמטכ"לים חיים בר־לב ודוד אלעזר.

המערכה גלשה, מטבע הדברים, גם למגרש הפוליטי וסחפה אליה את ההנהגה הלאומית כולה. כל זאת, על רקע מחאה ציבורית הולכת ומתעצמת שתבעה מכל האחראים למחדלי המלחמה לקבל אחריות על מעשיהם ומחדליהם, להסיק מסקנות ולפנות את מקומם בהנהגה

לאישים חדשים שִׁכְשְׁלִי מלחמת יום הכיפורים לא דבקו בם (להב, 1999, עמ' 315). חלק נכבד מן המערכה הקשה מתועד בישיבת ממשלה מיום 27 בינואר 1974. מסמך זה יתמקד בנושאים העיקריים שקיבלו ביטוי במסגרת ישיבה זו.

"מלחמת הגנרלים" – שלבים ראשונים

ב־13 בנובמבר 1973 שיגר האלוף שמואל גון (גורודיש), שכהן עם פרוץ המלחמה כאלוף פיקוד הדרום עד למינויו של רב־אלוף חיים בר־לב כמפקד חזית הדרום ב־10 באוקטובר 1973, מכתב אל הרמטכ"ל תחת הכותרת: התנהגותו בקרב של האלוף שרון (שהיה מפקד אוגדה בפיקוד דרום): "במהלך המלחמה", כתב גון, "פניתי אליך פעמיים בתביעה להדיח מתפקידו את האלוף שרון – פעם אחת ב־9 באוקטובר 73 אחרי התקפת נֶפֶל בניגוד לפקודה מפורשת, שבה איבד כעשרים טנקים שחלקם הושארו בשטח אויב על חלק מאנשי הצוות שלהם. בפעם השנייה – אחרי הקרב על ראש הגשר [...] עכשיו כשהפסקת האש נראית יציבה הריני מוצא

מראיונות לתקשורת שלא על פי נוהלי הצבא (ארז, 1973).

ב־20 בינואר 1974 פירסם האלוף במיל' אריק שרון פקודת יום על רקע סיום שירותו כמפקד אוגדה במלחמת יום הכיפורים. בפקודת היום קושר לעצמו שרון כתרים על בלימת הצבא המצרי וביצוע מבצע הצליחה, תוך הכפשת הפיקוד הצבאי העליון: "אוגדתנו" קבע שרון, "הוצבה מול המרכזי שבמאמצי האויב. תוך לחימת גבורה ומאמץ עליון של כל אחד מכם עצרנו את הכוחות המצריים. אוגדתנו היא שיזמה וביצעה את מבצע צליחת התעלה, צליחה שהביאה את התפנית במלחמה [...] למרות מחדלים וטעויות, למרות כשלונות והכשלות, למרות אובדן עשתונות ואובדן שליטה, הצלחנו להגיע לניצחון" (בלום וחפץ, 2005, עמ' 288-289). בתגובה שיגר הרמטכ"ל מכתב אל שר הביטחון ובו דיווח כי "אריק שרון ביקשני אתמול לשחררו משרות מילואים מיוחד. הודעתיו כי הוא יכול לעשות כן [...] [כמו כן] בדעתי להודיע לאלוף שרון על ביטול מינויו כמפקד אוגדה 143" (אלעזר, 1973; כאן חדשות, 2019). שר הביטחון אישר החלטה זו.

תגובת הממסד הצבאי לא הרתיעה את שרון. ב־25 בינואר 1974 הוא העניק ראיונות לעיתונים מעריב וידיעות אחרונות. שני הראיונות, ובייחוד הראיון במעריב, מפגינים אהדה רבה לאריק שרון מצד המראיינים. צה"ל, טען שרון בראיונות, נמצא במצב חמור מזה מספר שנים. הוא זקוק לטלטלה רצינית מאוד. צה"ל איבד את הנשק העיקרי שלו וזו המחשבה המקורית, שעשתה אותו בעבר לאחד הצבאות המפוארים בעולם. רק הוא, אריק שרון, יודע איך להביא לשינוי במצב. אבל במצב הפוליטי הקיים אין סיכוי שתהיה הסכמה על מינויו כרמטכ"ל. עברנו מלחמה קשה, קבע שרון. למרות הניצחון שנחנו בה, נפגענו קשות. אבל מנהיגי המדינה לא למדו דבר מניסיונה של מלחמה זו. הם עדיין פועלים על בסיס של שיקולים כיתתיים (בשן, 1974; גולדשטיין, 1974; כאן ארכיון, 2018).

המפקדים בדרג הפיקוד העליון, טען שרון, לא הבינו את המצב שנוצר עם פרוץ המלחמה. מול הכוח המצרי האדיר שחצה את התעלה, היה צורך בריכוז כוח על־אוגדתי כדי לבלום את התבססות ראש הגשר המצרי בימים הראשונים למלחמה: "התכנית שלנו", אמר שרון בוועדת החוץ והביטחון, "הייתה שמכים מכה נגדית מיידית [...] הפעלת התכנית הזאת [לא תגרום לכך] שהמצרים לא יגיעו לתעלה ולא תהיה להם אחיזה [בצד שלנו], אבל הם לא יצליחו לבצע חדירה עמוקה [...] בעיני, העובדה שהמצרים הצליחו להעביר תוך יומיים מערך שלם מערבית לתעלה ותפסו רצועה בעומק של

לנכון לדרוש כי תורה לחקור את התנהגותו של האלוף שרון, ובאם יוכחו טענותיי — להעמידו לדין". גונן האשים את שרון בעבירות הבאות: א. אי־מילוי משימות שהוטלו עליו בקרב; ב. אי־ביצוע פקודות בקרב; ג. סירוב למלא פקודה בקרב; ד. חוסר דבקות במטרה; ה. עקיפת צינורות הפיקוד בקרב; ו. פגיעה במשמעת, בערכים ובאושיות הצבא (בוחבוט, 2015; ברגמן ומלצר, 2004, עמ' 139). מתוך מודעות להתקפה המתרגשת עליו בחר האלוף שרון להתגונן בדרך המוכרת לו היטב מניסיונו הצבאי — מתקפה קשה על התוקפים אותו. תוך שהוא נישא על גלי אהדה ציבורית רחבה וביקורת קשה על ראשי הצבא, הצליח שרון בדרך פעולה זו לממש את מטרתו: מבקריו הפכו למותקפים ונאלצו שוב ושוב להתגונן ולהסביר את עצמם ואת מהלכיהם והחלטותיהם במהלך המלחמה. בצר להם נאלצו מבקריו של שרון להיאחז בעוגנים משפטיים־משמעתיים, בתקווה לפגוע ביוקרתו ובמעמדו של שרון. ככל שניתן להתרשם, דרך פעולה זו לא שירתה את מטרותיהם (אגרס, 1974).

במחצית נובמבר 1973 העניק שרון ראיונות לעיתונים מובילים בזירה הבינלאומית: הניו יורק טיימס, לוס אנג'לס טיימס והגרדיאן. הראיונות היו רצופים ביקורת בוטה של שרון על הנהגת הצבא בראשות הרמטכ"ל דוד אלעזר וקודמו חיים בר־לב, ועל התנהלותם לפני המלחמה ובמהלכה. לטענתו, הם לא הכינו את צה"ל למלחמה; לא קראו נכון את תמונת המלחמה בראשיתה; לא העריכו נכון את כוונותיה של מצרים ולא היו מודעים לחשיבות ממד הזמן במלחמה. המסר שהשתמע מדבריו וקיבל ביטוי בכותרות העיתונים הוא כי בגלל כשלים אלה "ישראל החמיצה סיכוי לניצחון מוחלט במלחמת יום הכיפורים" (בר יוסף, 2013; ברנע, 1973; דן, 1974; א; קיפניס, 2016; שמש ודרורי, 2008).

בעקבות ראיונות אלה פירסם הרמטכ"ל דוד אלעזר הודעה מתפתלת, שביקשה לערער את אמינותו של האלוף שרון ולהציגו כמי שאינו פועל על בסיס ערכי החברות ואחוות הלוחמים של צה"ל. ואולם, בנסיבות אותה תקופה של מחאה ציבורית מתעצמת נגד הממסד הביטחוני היא נראתה, קרוב לוודאי, כניסיון למנוע את חשיפת כשלי המלחמה ואת האחריות האישית של הרמטכ"ל ושל קצינים בכירים אחרים. ספק אם היה בה כדי לחזק את מעמדו של הרמטכ"ל בשעה קשה זו: "טבעי הדבר", קבע הרמטכ"ל, "שדברים הקשורים למלחמה ולניהולה יהיו נידונים בציבור הרחב. אך למרבה הצער ראו אור לאחרונה תיאורים וראיונות מגמתיים שאינם משרתים תכלית חיובית אלא הילה אישית אפילו תוך פגיעות בלתי פוסקות בחברים לנשק". במקביל פירסמו שר הביטחון והרמטכ"ל הנחיה לאלופים להימנע

12-8 ק"מ, זה הישג שהמצרים לא חלמו עליו" (ועדת החוץ והבטחון, 1973). "לפי תכנוני המטכ"ל", כתב משה דיין, "היה התפקיד העיקרי בשלב הבלימה מוטל על חיל האוויר [...] בדיעבד הסתבר שהציפיות מחיל האוויר אינן מציאותיות" (דיין, 1982).

"העימות בין הגנרלים", כתב אורי דן, "[ביטא למעשה] עימות בין שתי אסכולות: התפיסה הסכמאטית של מלחמת המאסות של שיריון בשיריון, שיוצגה, בין השאר, על ידי בר לב, ומולה גישת המבצעים המיוחדים של שרון".

הפיקוד הצבאי, אמר שרון, לא הבין שמטרת הצבא המצרי אינה להגיע לתל-אביב אלא ליצור ראש גשר בקרבת התעלה (ברגמן ומלצר, 2004, עמ' 467; Tauvod, 2013). לכן, לדעת שרון, היה צורך לרכז את כל הכוחות כדי לשבור את ראש הגשר המצרי כבר בשלבים הראשונים של חציית התעלה. מעבר לכך, טען שרון, הפיקוד הצבאי לא הביא בחשבון את חשיבותו של ממד הזמן במערכה, שהתבטא בשחיקה הולכת וגוברת של כוח אדם וציוד, ובעובדה שהמעצמות החלו לאבד את סבלנותן נוכח התמשכות המערכה, ופעלו באינטנסיביות במגמה להצר את חופש הפעולה שלנו: "יום אחד לפני הפסקת האש", סיפר שרון לוועדת החוץ והביטחון, "הגיע סגן ראש הממשלה, יגאל אלון לביקור [באוגדה]. דברתי אתו על גורם הזמן. אמרתי לו שאנו מתעלמים מממד הזמן. הוא אמר לי: 'אתם יכולים לסמוך עלי. אין הפעם מגבלה של זמן'. למחרת הייתה הפסקת אש" (ועדת החוץ והבטחון, 1973).

הרמטכ"ל דוד אלעזר, טען שרון, הוא הנושא העיקרי באחריות למחדלי המלחמה, ולא שר הביטחון. הוא היה חייב להתפטר מייד עם פרוץ המלחמה, או לפחות לאחר גיבוש הפסקת האש. שרון, שהכיר היטב את הידע והניסיון הצבאי העצום של משה דיין, לא טרח להבהיר את ההנמקות להבחנה זו בין הדרג המדיני והצבאי. הוא הסתפק בקביעה כי שר הביטחון משה דיין "צריך להמשיך ולכהן בתפקידו גם בממשלה הבאה. הוא איש אמיץ מאוד, מקורי במחשבתו ועולה עשרות מונים על כל מועמד אחר של המערך בתפקיד זה" (גולדשטיין, 1974). אי אפשר היה להתנתק מהרושם שהבחנה זו קשורה, בין השאר, גם לעובדה שבאותו זמן שרון היה מעורב עמוקות בעשייה הפוליטית, ואולי ראה במשה דיין ובמקורביו בעלי ברית פוליטיים להפלת שלטון מפא"י. מעולם, לטענת שרון, לא הייתה מערכת יחסים כל כך עכורה בין מפקדי צה"ל כמו במלחמה זו. הפיקוד העליון, קבע שרון, הפגין כלפיו יחס של איבה מלווה

בקנאה וצרות עין מרגע כניסתו לתפקיד. מי שהכניס את הממד הפוליטי למערכה, לדעת שרון, היה הרמטכ"ל הקודם חיים בר-לב. בשנים שקדמו לפרוץ המלחמה נעשו מינויים של קצינים בכירים על בסיס של מפתח פוליטי ולא של כישורים אישיים. כאשר הגעתי למערכה, אמר שרון, ביקשתי שלא יצרו את צעדיי ויאפשרו לי להילחם על בסיס הידע המקצועי שלי וניסיוני הקרבי. אך הם פעלו בשיטתיות להצר את צעדיי: "שרון האמין", כתב עוזי בניזמן, "כי הפיקוד העליון רצה למנוע ממנו את זר הניצחון, ולזקוף אותו לזכותו של בר" (האלוף אברהם אדן) (בניזמן, 1985, עמ' 146-147).

בשנים שקדמו למלחמה, טען שרון, הושקעו מרב המאמצים של צה"ל בחיזוק כוחות השריון. כל זאת על חשבון כוחות הצנחנים. זו הייתה טעות חמורה, לדעתו. כוחות הצנחנים הם שהביאו לצה"ל את החשיבה המקורית והנועזת, רבת הדמיון והתעוזה. בחיל השריון, קבע שרון, הדגש הוא על הפלדה במקום על המחשבה היצירתית והנועזת. התבטאות זו כוונה כמובן לפגוע במעמדם של יריביו באותה עת: דוד אלעזר, חיים בר-לב ושמואל גונן, שפיקדו במהלך שירותם על גיסות השריון: "העימות בין הגנרלים", כתב אורי דן, "[ביטא למעשה] עימות בין שתי אסכולות: התפיסה הסכמאטית של מלחמת המאסות של שיריון בשיריון, שיוצגה, בין השאר, על ידי בר לב, ומולה גישת המבצעים המיוחדים של שרון. עתה נתגלתה במלוא חריפותה התהום בין הטכנוקראט, 'הראש המרובע בכומתה השחורה', לבין 'הראש העגול בכומתה אדומה'" (דן, 1975).

בהתייחסו לטענות כלפיו כאילו סירב למלא פקודות, טען שרון כי יש מקרים שבהם נדרש מפקד להפר פקודות שניתנות לו. הוא אמר שצריך לבחון את הפקודות על בסיס של שלושה קריטריונים: א. טובת המדינה. ב. החובה לכפופים לי. ג. החובה לממונים עליי. כאשר אני מקבל הוראה שאני יודע שהיא חסרת הגיון לחלוטין והיא נובעת מאי-הכרת תנאי הזירה ועלולה לגרום לאובדן חיי אדם, אזי החובה שלי לכפופים אליי קודמת לחובה שלי כלפי הממונים עליי (גולדשטיין, 1974). התבטאות אומללה זו הכתימה את שמו לאורך שנים כמי שנותן לגיטימציה להפרת פקודות.

ראיונות אלה העמידו את הממסד הביטחוני, ובעיקר את הרמטכ"ל אלעזר, בפני דילמה מורכבת: אריק שרון לא היה "עוד אלוף". הוא הגיע למלחמה עטור הילה של מפקד יחידה 101, שהובילה חלק ניכר מפעולות התגמול של צה"ל בשנות ה-50 וגיבשה את ערכי היסוד של צה"ל בקרב. בעיני חלקים רחבים בציבור הוא הצטייר כמצביא נועז ורב תחבולות וכמי שהביא למפנה המכריע במלחמת יום הכיפורים באמצעות המהלך לצליחת

של שדר לראש ממשלת ישראל מנשיא מצרים, ענתה גולדה לסאדאת, "הדבר גורם לי סיפוק רב. אני מקווה שהמגעים ביננו יימשכו ויובילו למפנה ביחסים ביננו. מצדי אעשה כמיטב יכולתי ליצור אמון והבנה ביננו. לשני העמים יש צורך בשלום. אנחנו צריכים לכוון את כל מאמצנו להשגת שלום. אנו ברי מזל שיש לנו את קיסניגר ששנינו נותנים אמון בו, ואשר מוכן לתרום מכישוריו וחוכמתו להשגת שלום" (מאיר, 1974). בעיתונות של אותה תקופה היו ידיעות על כך שבעולם הערבי מקווים שממשלת גולדה מאיר תישאר על כנה, לצורך קידום הסדר מדיני באזור (עסט"א, 1974).

התבטאויותיו הביקורתיות של שרון הציבו את גולדה מאיר בעמדה מורכבת של אינטרסים מנוגדים. העובדה ששרון מיקד את עיקר ביקורתו ברמטכ"ל דאז דוד אלעזר ובקודמו חיים בר-לב הייתה נוחה מאוד לה ולשר הביטחון משה דיין.

גולדה ודיין קיוו, קרוב לוודאי, שיזכו לקדם הסדר מדיני עם מצרים שיכפר על כישלונם במלחמת יום הכיפורים. אולם רמת העוינות כלפי "ממשלת המחדל" הייתה גבוהה מאוד, ולהט הרגשות והקנאות לא העניקו לגולדה מאיר ולממשלתה סיכוי הישרדות כלשהו. לעולם לא נדע אם לא הוחמצה הזדמנות פז להגיע להסדר מדיני עם מצרים מייד לאחר המלחמה, בגלל המחאה הציבורית הסוחפת ששטפה את המדינה באותה תקופה.

הדין בממשלה

דברי ראש הממשלה גולדה מאיר

ב־27 בינואר 1974 התכנסה הממשלה כאשר על סדר יומה, בין השאר, התבטאויותיו של שרון. תמלול הדיון משתרע על יותר משבעים עמודים ומפגין בעליל כי דבריו של שרון – בעיתוי שבו נאמרו ועל רקע המחאה הציבורית שהלכה וגברה נגד הנהגת "ממשלת המחדל" ומעמדו הפוליטי המתחזק של שרון – נגעו בעצבים רגישים מאוד בהנהגת המדינה באותה תקופה. קשה להבין מדוע נסחפו שרי הממשלה לדיון נרחב כזה, כאשר ברור היה להם שעצם קיומו של הדיון הזה והבולטות העצומה שניתנה לו יובילו בהכרח לתגובות שרשרת, ויעצימו עוד יותר את כוחו הפוליטי והציבורי של נשוא הדיון העיקרי ומי שכלפיו מופנית עיקר הביקורת – אריאל שרון.

את הדיון פתחה ראש הממשלה גולדה מאיר. בראשית דבריה הביעה תרעומת על כך שהשרים הדליפו את השאלות שלהם לתקשורת לפני ישיבת הממשלה:

התעלה: "לאחר הפסקת האש", כתבו ניר חפץ וגדי בלום, "הגיעה הפופולריות של שרון לשיאים חדשים. גם בעיני הציבור בעורף הפך אריק למנצח הגדול של המלחמה, האיש שצלח את התעלה והכריע את המלחמה מול מצרים" (בלום וחפץ, 2005, עמ' 283).

הממסד הביטחוני היה מודע למגבלות יכולתו לרסן את שרון, שכן הוא לא יכול היה להרשות לעצמו להיראות כמי שמבקש למנוע ביקורת לגיטימית על המחדלים הקשים שנחשפו במהלך המלחמה. מטבע הדברים, על רקע המחלוקות הקשות שליוו את מלחמת יום הכיפורים והמודעות של אישים רבים בהנהגה לכך שגורלם הפוליטי נמצא על כף המאזניים, קיבלו התבטאויותיו של שרון הד ציבורי חריג באופיו. רבים הזדהו עם דבריו ורבים אחרים שללו אותם מכול וכול. איש לא יכול היה להישאר אדיש כלפיהם.

מבקריו של שרון טענו שבהיותו איש פוליטי הוא מודרך בעיקר על פי שיקולים פוליטיים ואישיים. מעבר לכך הם טענו שגם אם יש צדק בחלק מטענותיו על מהלכי המלחמה, אין זה ראוי לתת לכך ביטוי בזמן המערכה, או זמן קצר לאחר שהסתיימה. זאת בפרט על רקע העובדה שנשואי הביקורת היו קצינים שלחמו עימו כתף אל כתף במלחמה רוויית דמים: "בשום צבא", כתב העיתונאי דניאל בלון, "פרסומם של חילוקי דעות צבאיים ומדיניים אינו נעשה מיד בתום המערכה [...] פרשת הראיונות של אריק שרון [...] אינני יודע מי התחיל בכך. אך אפילו החלו המתנגדים [לשרון] בכך, אין בכך כל הצדקה למתן ראיונות השמצה והתקפה לא בעיתונות חוץ ולא בעיתונות פנים". בלון אינו מסביר כיצד, אם כך, אמור היה שרון להגן על שמו הטוב מול מבקריו הרבים (בלון, 1973).

התרחשויות אלה אירעו כאשר מאחורי הקלעים התרחשה דרמה מדינית חסרת תקדים שהציבור הרחב, וקרוב לוודאי גם חלק משרי הממשלה, לא היו מודעים לה. ב־16 בינואר 1974 שיגר הנשיא סאדאת באמצעות הנרי קיסניגר, מזכיר המדינה האמריקאי דאז, מסר בעל־פה אל ראש הממשלה גולדה מאיר: "זהו השדר הראשון של נשיא מצרים אל מנהיג ישראלי", כתב סאדאת לגולדה. "כאשר פתחתי ביוזמה מדינית ב־1971, הייתי רציני בכוונותי (I meant it). כאשר איימתי במלחמה, התכוונתי לכך. גם עכשיו, כאשר אני מדבר על שלום מלא בינינו, אני מתכוון לכך. מעולם לא היה קשר בינינו. עכשיו יש לנו את קיסניגר שלשנינו יש אמון בו. אני מציע ששנינו נשתמש בשירותיו ונדבר בינינו באמצעותו, וכך לא נאבד מגע אחד עם השני" (מאיר, 1974).

ב־18 בינואר 1974 שיגרה גולדה לסאדאת מכתב תשובה, שוב דרך קיסניגר: "אני מודעת היטב למשמעות

של הרמטכ"ל לחלוק על דעת שר הביטחון בפני הממשלה, המקבלת החלטותיה ברוב דעות. במקרים רבים, ובשאלות מכריעות מתקבלות החלטות הממשלה בהתאם להמלצת הרמטכ"ל ונגד דעת שר הביטחון (אשד, 1974ב; צדוק, 1974; שמיר, 1974).

מנגד, ובמקביל לשביעות רצונה המוסתרת מהתבטאויותיו של שרון, גולדה מאיר הייתה מודעת היטב לכוח הרב שבידי מתנגדיו של שרון בתוך הממשלה ומחוצה לה, ובראשם אנשי אחדות העבודה, הליברלים העצמאיים ומפ"ם, השרים ויקטור שם טוב, ישראל גלילי, יגאל אלון ומשה קול, והרמטכ"לים חיים בר-לב ודוד אלעזר. מאחוריהם עמדו גופים ציבוריים וכלכליים רבי כוח ובראשם התנועה הקיבוצית. הללו תבעו מראש הממשלה, לעיתים באורח גלוי ובטוה ולעיתים במרומז, להדיח את שר הביטחון דיין מתפקידו ולהתייצב באורח חד-משמעי לצד הרמטכ"ל ותומכיו (אבידן, 1974).

בדבריהם, כך ניתן להתרשם, היה חבוי מסר ברור: אם תסכים גולדה מאיר "להקריב" את דיין, תוכל היא לשמור על מעמדה, ולא – תופנה דרישת ההתפטרות גם כלפיה. הגם שזמן קצר קודם לכן, בבחירות שנערכו ב-31 בדצמבר 1973, זכתה גולדה מאיר באמון רחב של הציבור, חשה ראש הממשלה ובצדק שיציבות ממשלתה עומדת על כרעי תרנגולת. בנסיבות אלה גם מנהיגה חזקה וסמכותית כמו גולדה מאיר העדיפה להימנע מעימות עם מי מן הצדדים.

התבטאויותיה של מאיר בישיבת הממשלה מלמדות על מאמץ מצידה להלך בין הטיפות. היא ביקרה בחריפות את התנהלותו הלא-קולגיאלי של שרון במהלך המלחמה ואחריה, ועם זאת הדגישה שוב ושוב שאין לה כלים לשפוט את ההאשמות שלו, וכנגדו, בכלים צבאיים-מקצועיים. באורח עקיף ובמרומז, קביעה זו העבירה מסר שראש הממשלה הציבה סימן שאלה על מידת האמון שהיה לה בהנהגה הצבאית, בראשות הרמטכ"ל. נקודה זו של חוסר ידע והבנה צבאית שימשה לימים את גולדה מאיר גם בעדותה בפני ועדת אגרנט, כגורם האמור לנקות אותה מאשמת ה"מחדל". ככלל, ככל שניתן להתרשם, נימת הדברים שלה כלפי שרון הייתה סלחנית למדי והקרינה רצון להכיל את האירוע (ישיבת הממשלה, 1974).

במבט היסטורי, קבעה מאיר, התבטאויותיו של שרון הן בעלות אופי חריג במיוחד. הן "קוראות לחיילים למרי ונותנות להם את כל הנימוקים מדוע אינם צריכים להכיר בפיקוד של הצבא". גולדה סיפרה כי כשהייתה אצל שרון בביקור באוגדה, הוא החל לדבר על המחלוקת שלו עם אלופים אחרים ועם הרמטכ"ל: "הפסקתי אותו, אמרתי לו: 'אם אתן לך להמשיך ככה בנוכחות המפקדים,

"אני מתקוממת נגד זה ששאלות מתפרסמות בעיתונות לפני שהן מובאות לכאן". בגלל החומרה הרבה של דברי שרון היא אמרה שתאפשר הפעם את הצגת השאלות, ואולם להבא, היא הבהירה/איימה, "כל שאילתה שתתפרסם, כל זמן שאני יושבת בתפקידי פה, לא אתן שתישאל גם בממשלה. אם זה [מתפרסם] בעיתונים, אז יענו העיתונים" (ישיבת הממשלה, 1974). ספק אם גולדה מאיר האמינה שאיומיה אפקטיביים בנסיבות שנוצרו בעקבות המלחמה. מעמדה הציבורי והפוליטי של ראש הממשלה ויכולתה לכפות את מרותה על שרי הממשלה נפגעו קשות לאחר המלחמה. הזירה הציבורית והתקשורתית הפכה למרכזית בהווה הפוליטית שנוצרה, במידה רבה על חשבון מעמדה של הממשלה והיכולת של השרים לנהל במסגרתה דיונים ענייניים באורח דיסקרטי. אף שר לא יכול היה לוותר על זירה חשובה זו, גם אם השימוש בה פגע בעבודה הסדירה של הממשלה.

אפילו איש אמונה הקרוב ביותר של גולדה מאיר, ישראל גלילי, ביקש לאחר המלחמה להתנער מן הסטיגמה שדבקה בו כחבר בצוות "המטבח של גולדה" (שכלל את גולדה מאיר, משה דיין וישראל גלילי). כל זאת בעקבות מאמר ביקורתי של פרופ' שלמה אבינרי בנושא: "בתקופתה של גולדה מאיר", כתב פרופ' אבינרי, "הפכה אף הממשלה גופא לתוספתן ל'מטבח' המצומצם שבו נופלות ההכרעות המשמעותיות. מגמה זו הגיעה לשיאה הקטסטרופאלי ערב מלחמת יום הכיפורים [...] החוצפה והיהרהר שבדבר, ההנחה כי התבונה המדינית היא מונופול של מספר מצומצם של אישים ואין צורך בהתייעצות היתה עצת אחיתופל הגרועה ביותר" (גלילי, 1974).

התבטאויותיו הביקורתיות של שרון הציבו את גולדה מאיר בעמדה מורכבת של אינטרסים מנוגדים. העובדה ששרון מיקד את עיקר ביקורתו ברמטכ"ל דאז דוד אלעזר ובקודמו חיים בר-לב הייתה נוחה מאוד לה ולשר הביטחון משה דיין (דגן, 1974; דן, 1974ב). ההבחנה בין אחריות הדרג המדיני והצבאי הייתה לימים, כידוע, ציר מרכזי בטיעונים שלה ושל דיין בפני ועדת אגרנט. גולדה מאיר טענה גם שאין לצפות ממנה כאזרחית חסרת ידע וניסיון צבאי להתנגד לעמדות שהציגו אישים עתירי ניסיון צבאי כמו משה דיין, דוד אלעזר, חיים בר-לב ואלי זעירא (סופר מעריב, 1974א).

דיין מצידו ניסה להתנער מאחריות ישירה לכשלי המלחמה, בין השאר בטענה שאחריותו של שר הביטחון לנעשה בצה"ל פחותה מאחריותו לנעשה במשרד הביטחון. הרמטכ"ל מתמנה על ידי הממשלה וכפוף לה, להלכה ולמעשה, ברוב הנושאים. זכותו וחובתו

אקראי חד־פעמי. למרות זאת, גולדה מאיר ואף לא אחד מן השרים לא מצאו לנכון להתייחס לפגם הכרוך בעובדה שקצין בכיר בצה"ל בשירות פעיל פונה ישירות אל אישיות בעלת מעמד מפלגתי כדי לקדם מועמד שלו לתפקיד רמטכ"ל: "זה לא מנע ממנו", סיפרה גולדה מאיר, "כעבוד שלושה חודשים לדבר אתי בשצף קצף נגד בר לב" (ישיבת הממשלה, 1974).

לאחר מכן עברה גולדה מאיר לדבר על היומרה של שרון להכיר בו, ובו בלבד, כמי שיכול לשקם את צה"ל בשעתו הקשה: "מותר לו לחשוב שהוא היחיד, שאין כמוהו, ולא היו ולא יהיו רמטכ"לים בצה"ל, כל עוד לא יהיה אריק שרון רמטכ"ל. אך בצורה כזו, בלי כל מעצור, כלפי חוץ וכלפי פנים ועם אידיאולוגיה של אי מילוי פקודות [...] הוא הוכרז כמלך ישראל. בסדר. כאשר נעבור לשיטה של מלוכה, הוא יהיה, או שלא יהיה, מלך ישראל [...] כך מדברים על מפקדים שהיו, על רמטכ"ל שישנו, מה זה? [...] וישנו רק איש אחד שיכול לעשות זאת [למלא תפקיד הרמטכ"ל] ואריק שרון זה האיש. אך מסיבות פוליטיות לא יתנו לו. זאת אומרת שכולנו קצת בוגדים, מפני שעניין פוליטי יותר חשוב לנו מאשר צה"ל, ובטחון המדינה". (ישיבת הממשלה, 1974). במכתב ששיגר שרון לראש הממשלה חודשים ספורים לאחר מכן, מאשש שרון את דבריה של ראש הממשלה: "נדמה לי", כתב, "שהכרחי למנות כראש המטה הכללי מפקד שיוכל להתמודד עם הבעיות שבפניהן עומד הצבא, שהן קשות יותר מכל מה שידענו בעבר. לדעתי, אני מסוגל לעשות זאת טוב יותר מכל מועמד אחר" (אורן, 2021). באשר לרמטכ"ל דוד אלעזר הוסיפה גולדה מאיר: "ראיתי את הרמטכ"ל בהצגת עניינים, ואני ראיתי אותו מקרוב מאוד במלחמה. אין לי שום סמכות לשפוט על צעדים צבאיים, אך אני מאחלת למדינת ישראל שהרמטכ"לים להבא לא יהיו פחותי ערך בכל המובנים [המאפיינים את הרמטכ"ל הנוכחי] — מוסר, אמת ואחריות. הייתי אומרת לרמטכ"ל אל תיקח ללב מה שאמר שרון. אך יש אנשים שקוראים זאת, ואינם מכירים את הרמטכ"ל. אבל אלה שמכירים אותך חושבים כפי שאמרת" (ישיבת הממשלה, 1974).

דברי הרמטכ"ל דוד אלעזר

רשות הדיבור עברה לרמטכ"ל דוד אלעזר. בראשית דבריו הודה הרמטכ"ל לראש הממשלה על דברי התמיכה בו. תמיכה זו, אמר, חשובה בייחוד על רקע קריאת שרון להתפטרותו. דברי אריק שרון, אמר, רצופים סילופים. לפיכך הוא אינו נרגש מביקורת זו. עם זאת הוא הבהיר כי אינו יכול להישאר שווה נפש נוכח ביקורת זו, ובעיקר על רקע קריאתו של שרון להתפטרותו. דבריו

הריני נותנת גושפנקא של ראש ממשלה לוויכוח פוליטי במקום צבאי. אני מבקשת ממך להפסיק, והוא הפסיק" (ישיבת הממשלה, 1974). להערכתנו, המסר המרומז של ראש הממשלה ברור: רק היא מסוגלת, אם בכלל, לרסן את אריק שרון מכוח אישיותה הסמכותית וניסיונה המדיני־פוליטי. מוטב אפוא לשרים להבטיח את יציבות ממשלתה.

בהמשך פנתה גולדה לרמטכ"ל בשם הממשלה וביקשה שלא ייכנס לוויכוח עם שרון. האינטרס שלה להכיל את האירוע ברור, אולם היא לא הבהירה כיצד אמור הרמטכ"ל להגן על שמו הטוב מול התקפותיו הקשות של שרון עליו. המחמאות שהיא הרעיפה על ראשו של הרמטכ"ל נועדו, קרוב לוודאי, לעודד את רוחו בשעה קשה זו עבורו, ואולי גם לשכנע אותו שמוטב לו להסתפק בהבעת התמיכה בו מצד הממשלה ולהימנע מהחרפת העימות עם שרון. עם זאת, דבריה התייחסו בפירוש לאישיותו הערכית של אלעזר שעליה, ככל הידוע, לא הייתה מחלוקת, ולא לתפקודו לפני המלחמה ובמהלכה — סוגיה שניצבה במרכז הביקורת נגדו. לממשלה, הדגישה גולדה מאיר בהתבטאות הנראית כרצון לצאת ידי חובה בנסיבות הקשות שאלהן נקלע אלעזר, יש "אמון מלא ברמטכ"ל והערכה על כל מעשיו לפני המלחמה ובתוך המלחמה" (ישיבת הממשלה, 1974).

גולדה מאיר הייתה מודעת לכך שוועדת אגרנט עשויה להגיע למסקנות שונות ביחס לאחריותו של הדרג הצבאי בכלל ושל הרמטכ"ל בפרט לכשלים במלחמה. עם זאת, היא בחרה להבהיר בפירוש כי לממשלה עמדה משלה בסוגיה זו ורמזה בכך שהיא עשויה לצאת נגד מסקנות הוועדה, אם אלה לא ייראו לה מוצדקות: "יש עתה ועדת חקירה", היא אמרה, "איני יודעת מה היא תגיד עלי, איני יודעת מה תגיד על שר הביטחון, איני יודעת מה תגיד על הרמטכ"ל. איני יודעת מה תגיד בכלל. אבל הממשלה הזו, אשר יושבת סביב השולחן הזה, חושבת כך" (ישיבת הממשלה, 1974).

בהמשך מצאה גולדה מאיר לנכון למתוח ביקורת חריפה על ההשתלחות של שרון ברמטכ"ל לשעבר חיים בר־לב. אגב כך היא גילתה כי שרון תמך במינויו של בר־לב לתפקיד הרמטכ"ל לאחר מלחמת ששת הימים. כשהייתה מזכירת המפלגה, סיפרה מאיר, בא אליה אריק שרון, אז אלוף בשירות פעיל בצה"ל, כדי לשכנע אותה להתנגד למינויו של אלוף אחר שהיה מועמד לתפקיד הרמטכ"ל (ככל הנראה הכוונה לעזר ויצמן): "הוא בא אלי בשצף קצף, לאמר למען השם, רק לא הוא". כאשר שאלה אותו על מי הוא ממליץ, השיב שרון כי הוא ממליץ על בר־לב. בהמשך התברר כי לא היה מדובר במפגש

המרכזיים במסגרת הוועדה שהוא עמד בראשה (ישיבת הממשלה, 1974).

בסוף דבריו התייחס אלעזר לביקורת שהשמיע שרון על תפקודו כרמטכ"ל במהלך המלחמה, ובעיקר על כך שלא ביקר מספיק פעמים בחזית המלחמה. משתמע מדבריו, ככל הנראה, כי אלעזר חשש להסתכן בקרבה יתרה לשטחי הלחימה. תגובתו האפולוגטית של אלעזר הפגינה שוב, וביתר שאת, את חולשתו. מי שעבר בחייו לא מעט קרבות מסוכנים וסיכן את חייו למען המדינה, נאלץ להצטדק מול שרי הממשלה, שקרוב לוודאי לא היו בקיאים בפעילותו במהלך המלחמה: "אלוף שרון יודע היטב שמצבו של הרמטכ"ל באמצע הקרב שונה ממצבו של שר הביטחון. הרמטכ"ל צריך להיות קשור כל הזמן עם מפקדי החילות ואלופי הפיקוד. ובכל זאת הצלחתי כל יום, בלי יוצא מן הכלל, להיות פעם בצפון ופעם בדרום, ועל פי רוב בשתי החזיתות גם יחד. הייתי גם במפקדות האוגדות ומצאתי גם זמן ללכת לברן וגם לאריק ואף לחטוף אש לתוך ההליקופטר" (ישיבת הממשלה, 1974).

ואז הגיע אלעזר אל "הפיל שבחדר": שתיקתו הרועמת של שר הביטחון משה דיין מול ההאשמות הקשות של שרון נגדו. דבריו של שרון, קבע אלעזר, מחייבים תגובה של שר הביטחון. בקשתו של אלעזר משר הביטחון לתת לו גיבוי ותמיכה בשעות קשות אלה העידה על המצוקה הקשה שאלה נקלע בעֶטְיָה של מלחמת יום הכיפורים. הוא עשה זאת בליט ברירה, כמי שנאחז בקש. הוא יכול היה להניח ששר הביטחון יבקש לגרום לכך שהוא, הרמטכ"ל, יישא על כתפיו את אשמת התפקוד הלקוי במלחמה וימנע מתמיכה בו. מעבר לכך, הוא היה מודע היטב למצבו הקשה לא פחות של שר הביטחון משה דיין ולמעמדו הציבורי שהלך והתערער. גם לו רצה שר הביטחון לתמוך בו, ספק אם הייתה בכך תועלת במישור הציבורי (ישיבת הממשלה, 1974).

התנהלותו של שרון במלחמת יום הכיפורים, קבע אלעזר, אינה תופעה חריגה וחד־פעמית באישיותו: "הקריירה של אריק", הבהיר אלעזר, "רצופה הפרות משמעת, חלקן חמורות, חלקן ידועות וחלקן אינן ידועות". גם הטענה של שרון בדבר פוליטיזציה בצה"ל היא מופרכת, קבע אלעזר. ההוכחה הטובה ביותר לכך היא העובדה שקצינים בכירים שהשתחררו מצה"ל לאחרונה פנו למפלגות שונות. בסופו של דבר, קבע אלעזר, הבעיה נעוצה באיש אחד והוא אריק שרון. הראייה הטובה ביותר לכך היא העובדה שלא היו מחלוקות בפיקוד צפון, לא בפיקוד מרכז, לא בחיל האוויר, לא בחיל הים ולא בחיל השריון. רק במקום אחד היו מלחמות גנרלים – בפיקוד

של אלעזר מקרינים את חולשתו בשעה קשה זו. מעמדה של גולדה מאיר עצמה היה רעוע למדי באותה עת, וספק אם היה לה גיבוי ציבורי להעניק לו תמיכה כלשהי. דברי התמיכה והשבח לאלעזר שהיא השמיעה "בשם הממשלה" העצימו עוד יותר את העובדה ש"הממונה" הישיר עליו, שר הביטחון משה דיין, מילא פיו מים. בפועל ניצב אלעזר בודד למדי במערכה על שמו הטוב.

בצר לו, נאלץ אלעזר לבסס את האשמותיו נגד שרון על מכתבי התלונה ששיגר אליו יריבו המר, אלוף הפיקוד גונן, שאותו הדיח מתפקידו כבר בשלביה הראשונים של המלחמה. אלעזר חזר והזכיר את טענות אלוף הפיקוד כאילו ביצע שרון התקפות צבאיות ללא אישור הפיקוד. התקפות אלה נכשלו והיו כרוכות באבדות כבדות לכוחותינו. אלעזר הבהיר כי הוא מסתייג מן הכוונה לערוך את הברור בנושא במסגרת תחקיר המלחמה. מטרתו של אלעזר הייתה למקד את האשמה בשרון. ברור היה לו שתחקיר הנושא באמצעות הוועדה עלול לחשוף גם כשלים בהתנהלותו ובהחלטותיו. בכל מקרה, סביר היה להניח שהתחקיר יבחן את התנהלותם של גורמים רבים במערכת, ובכך יביא לעמעום אחריותו האישית של שרון. במקביל הוא חשש, קרוב לוודאי, כי ברור משפטי יקבל פומביות רבה, יצטייר כמסע נקמה ביריב אישי ויפגע במורל של חיילי צה"ל, שהיו נתונים במתח רב לקראת אפשרות של חידוש המלחמה (ישיבת הממשלה, 1974; סופר דבר, 1973).

תגובתו האפולוגטית של אלעזר הפגינה שוב, וביתר שאת, את חולשתו. מי שעבר בחייו לא מעט קרבות מסוכנים וסיכן את חייו למען המדינה, נאלץ להצטדק מול שרי הממשלה, שקרוב לוודאי לא היו בקיאים בפעילותו במהלך המלחמה.

בסופו של דבר החליט אלעזר להעביר את הנושא לבדיקה במסגרת ועדת אגרנט. לשם כך הוא נפגש אישית עם יושב ראש הוועדה, השופט שמעון אגרנט, והעביר אליו את כתב התלונה המפורט. לאחר התייעצות עם חברי הוועדה הודיע השופט אגרנט כי: א. הוועדה תדון בסוגיה של ציות לפקודות עד לשלב הבלימה. ב. הוועדה לא תדון בשאלה אם מן התבונה הצבאית היה לתת פקודה זו או אחרת. ג. הוועדה תדון בסוגיה בבוא הזמן, על פי סדרי העבודה שתקבע לעצמה. ד. מובן מאליו שחקירת הוועדה אין בה כדי למנוע נקיטת צעדים אחרים המתחייבים מן החוק. מעניין לציין כי איש מן הנוכחים, לרבות היועץ המשפטי, לא מצא לנכון להעיר על כך שיושב ראש הוועדה, שופט בית המשפט העליון אגרנט, מצא לנכון להיפגש אישית עם אחד הנחקרים

שלו שילב מעורבות פוליטית נרחבת. כדי להזים את הטיעונים בדבר קידום "אנשי שריון" על פני צנחנים הבהיר בר־לב כי הוא זה שקידם שני צנחנים – מוטה גור ויצחק חופי – מדרגת אלוף־משנה לדרגת אלוף (אגרס, 1974; ישיבת הממשלה, 1974; רוזן, 1990). בר־לב סבר כי בתלונותיו של האלוף גונן צריך לטפל כפי שמטפלים בכל תלונה בצה"ל – באמצעות קצין בודק ולא דרך ועדת החקירה. כאשר תפרסם ועדת החקירה את הדוח שלה, טען בר־לב, הסוגיה הזאת עשויה להיות חסרת רלוונטיות. בכל מקרה מסקנותיה בסוגיה זו יהיו חלק ממקבץ רחב של סוגיות שבהן מטפלת הוועדה,

מעמדו של שרון בוויכוח עם אלופים אחרים אינו סימטרי, טען בר־לב. לשרון יש יתרון עליהם שכן "אין לו שום מעצורים, בעוד שלכל אחד מאתנו יש מעצורים".

וממילא לא תהיה להן שום תהודה. אם יבקש שרון "פטור" בשל חסינות, יעיד הדבר על חששותיו מפני "האמת". בסיום דבריו התייחס בר־לב ל"מודל" החדש של ציות לפקודות שניסה שרון לקבע. אם לא תהיה תגובה על כך, הזהיר בר־לב, "תהיינה לכך השלכות אדירות". נכון שעכשיו שרון הוא אזרח, ולכאורה יכול לומר ככל העולה על רוחו. אבל הוא מודה שכך נהג גם כאשר היה בשירות צבאי סדיר. בר־לב סבר שאמירה כזאת אינה יכולה להישאר ללא תגובה. תגובה מצד הרמטכ"ל אלעזר, הבהיר בר־לב, לא תתקבל כרלוונטית שכן הרמטכ"ל הנוכחי נתון במחלוקת ויריבות עם שרון, מה שמייצר דימוי של "ניגוד עניינים". לכן "התגובה הברורה" צריכה לבוא מצד שר הביטחון (ישיבת הממשלה, 1974).

אל דברי הביקורת של בר־לב על דרך טיפולה של הממשלה בענייניו הצטרף גם סגן ראש הממשלה יגאל אלון: "אינני מאושר מהדרך שבה טיפלו בכמה בעיות משמעת במרוצת המלחמה ומיד לאחריה. אנחנו דנים בבעיה בשלב מאוד מאוחר, לאחר שהיא כבר הפכה לחולי". אלון הביא דוגמה מן ההיסטוריה של ארצות הברית – הדחת הגנרל מקארטור בידי הנשיא טרומן שממנה יש ללמוד, לדעתו, כיצד יש לעצב מערכת יחסים בין הדרג המדיני והצבאי. אלון ציין שבמהלך מבצע קדש הדיח הרמטכ"ל משה דיין מפקד חטיבה שפעל שלא כראוי: "זוהי סמכותו וזוהי זכותו של הפיקוד, כי אין דומה שום אחריות לאחריות של הפיקוד בזמן מלחמה. לפעמים מגיע רגע שבו אתה עומד עם עצמך ואתה חייב לקבל החלטות קשות עם כל האחריות המשתמעת מכך". אלון לא העז להפנות אצבע מאשימה ישירות כלפי ראש הממשלה גולדה מאיר. הוא הסתפק בקביעה ש"כולנו

הדרום שבו שירת גם האלוף שרון (ישיבת הממשלה, 1974).

דברי חיים בר־לב ויגאל אלון

הדובר הבא היה חיים בר־לב, שר בממשלה גולדה מאיר ורמטכ"ל לשעבר, שמונה לתפקיד מפקד חזית הדרום ימים ספורים לאחר תחילת המלחמה. לדבריו, יומיים לאחר שהגיע לפיקוד דרום הוא המליץ בפני הרמטכ"ל להדיח את שרון מתפקידו כמפקד אוגדה. ואולם, הובהר לו (לא ברור על ידי מי) כי "מתוך שיקולים מסוימים הוחלט לא לעשות זאת [...] לא הייתי נותן המלצה זו אילו חשבתי שהוא מפקד אוגדה מעולה. התפעלתי ממנו מעט מאוד כמפקד אוגדה מעולה. בעניין זה דעתי שונה מדעתו של שר הביטחון". בהמשך הוא כינה את התבטאויותיו של שרון "תופעה חמורה ביותר" והביע דאגה מן ההשלכות שלהן על צה"ל. לדבריו, קצינים רבים בצה"ל פנו אליו בתמיכה "עד מתי תתנו לבן אדם הזה להשתולל מבלי לאמר דבר ברור?" (ישיבת הממשלה, 1974; מרשל, 1974).

בר־לב מתח ביקורת מרומזת על גולדה מאיר וביקורת ישירה על משה דיין, בשל חוסר תקיפות ונחישות בטיפולם בסוגיה זו: "דרך הטיפול שלנו עד כה הייתה בהחלט בלתי עונה על הצרכים". מעמדו של שרון בוויכוח עם אלופים אחרים אינו סימטרי, טען בר־לב. לשרון יש יתרון עליהם שכן "אין לו שום מעצורים, בעוד שלכל אחד מאתנו יש מעצורים". על רקע אילוצים אלה הגיע גם הוא למסקנה, כמו הרמטכ"ל אלעזר, כי "למען הצבא ולמען היישוב צריך הטיפול בדבר הזה להיות ממלכתי ומשפטי". שרון, אמר בר־לב, העלה ארבע סוגיות: א. הפוליטיזציה בצבא; ב. ההתאבנות בחשיבה הצבאית; ג. סוגיית מילוי פקודות; ד. מהלכי המלחמה (ישיבת הממשלה, 1974).

מבין הסוגיות האלה, טען בר־לב, יכולה ועדת אגרנט לטפל אך ורק בסוגיה של מהלכי המלחמה, וגם זה – רק עד שלב הבלימה. ביחס לשלוש הסוגיות האחרות, שר הביטחון חייב להביע את עמדתו. במשך שש השנים שקדמו למלחמה הוא היה שר הביטחון, ובמהלכן כיהן בר־לב ארבע שנים כרמטכ"ל, ודוד אלעזר כשנתיים. במגמה לקעקע את הטענה בדבר פוליטיזציה בצבא טען בר־לב כי כל האלופים שהיו בתקופתו ופנו לפוליטיקה השתלבו במפלגת הימין גח"ל. בין השאר הוא הזכיר את עזר וייצמן ושלמה להט. בתקופת כהונתו של אלעזר כרמטכ"ל מונו לתפקידי אלוף שני אנשי אצ"ל לשעבר – קלמן מגן ואברהם אורלי. מבלי משים דבק גם בר־לב בטיעונים אפולוגטיים במקום לתקוף את שרון כמי שבשלבם מוקדמים מאוד של הקריירה הצבאית

בסיכומו של דבר, אלון היה מוכן להעברת הסוגיה לטיפול של ועדת אגרנט רק בתנאי שוועדה זו תרחיב את מסגרת הזמן של פעילותה עד להשגת הפסקת האש. אלון הציע שראש הממשלה גולדה מאיר, שמילאה אז גם את תפקיד שר המשפטים, תדון בנושא עם יושב ראש הוועדה. מעניין לציין שאף אחד מן השרים לא ראה פגם במפגש אישי בין ראש הממשלה, אחת מהנחקרים העיקריים על ידי הוועדה, לבין יושב ראש הוועדה (ישיבת הממשלה, 1974).

דברי היועץ המשפטי לממשלה מאיר שמגר

אל הדיון הצטרף היועץ המשפטי לממשלה, מאיר שמגר. לדבריו, הוא הבהיר לרמטכ"ל כי "חייל אשר לו ביקורת על פעולותיהם של הדרגים הממונים עליו, פתוחה בפניו הדרך להעלאת השגותיו בצינורות הפיקוד, ואין הוא רשאי לפרוס מחלוקות צבאיות פנימיות בפני גורמים מחוץ לצבא" (סופר מעריב, 1974). לפיכך רשאי הרמטכ"ל לזמן אליו את שרון לשיחה, לאפשר לו להשמיע את טענותיו ולנזוף בו על התבטאויותיו (ישיבת הממשלה, 1974). בהמשך הבהיר שמגר כי תלונותיו של האלוף גונן על הפרת פקודה לא יוכלו להתברר רק בהקשר המשפטי, אלא גם על בסיס נסיבות המקרה ותוצאותיו. אלה תחומי פעולה המתאימים יותר לפעילותה של ועדת אגרנט. צריך לזכור, הוסיף שמגר, כי "היועץ המשפטי לממשלה איננו אוטומט להגשת משפטים" (ישיבת הממשלה, 1974).

ניסוח דבריו של שמגר מעיד בעליל כי דעתו לא הייתה נוחה מן ההתמקדות של אלעזר בממד המשפטי, שנועדה לפגוע באמינותו של שרון ולהרתיעו מהמשך הביקורת על הרמטכ"ל באותה עת ועל קודמו. אלה סוגיות השייכות מטבע הדברים למאבקים אישיים עמדות כוח ולמחלוקות לגיטימיות בעניין מהלכים צבאיים מתבקשים בעת מלחמה. ספק אם הן יכולות להתברר במישור המשפטי, בייחוד על רקע מעמדו הפוליטי של שרון באותה עת. על פי עדותו של אלעזר עצמו הודיע שרון "על סירובו למסור עדות לאיזה קצין בודק, ועדת חקירה או קצין בורר" (ישיבת הממשלה, 1974).

בנסיבות אלה יעץ שמגר לאלעזר לזמן אליו את שרון לשיחה אישית. אלעזר נענה להצעה זו, ואולם דווקא בפגישה כה חשובה חשף אלעזר את חולשתו, ואולי אף את תמימותו, מול שרון. במקום להעמיד אותו במקומו ולדרוש את התנצלותו על הדברים הקשים שהטיח נגדו, הסתפק הרמטכ"ל בקבלת הבטחה מעורפלת מאריק שרון ש"יותר לא ייתן ראיון". כפי שניתן היה לצפות, שרון לא קיים הבטחה זו והמשיך לתת ביטוי לדעותיו באמצעי

יחד אחראים על הכל, מתוך קולקטיביות, מתוך אחריות משותפת, מתוך חברות" (ישיבת הממשלה, 1974). את האחריות העיקרית לטיפול הכושל באריק שרון הטיל אלון על שר הביטחון ועל היועץ המשפטי, שהפגינו כלפיו יחס סלחני: "משום מה", אמר אלון, "שר הביטחון בחר לעצמו בנושא זה למלא תפקיד של שוטר תנועה. הוא גלגל את הנושא בין הרמטכ"ל ובין היועץ המשפטי לממשלה וחוזר חלילה. זה אינו מספיק [...] כאשר שר הביטחון [אומר] בפומבי ש'אף אחד עוד לא מת בגלל שאריק שרון נתן ראיונות ל'ניו יורק טיימס' [...] מה פירושה של הערה סלחנית וחביבה זו [...] בבחינת היתר לצפצף על המשמעת הצבאית". מול "דברי הבלע" שהשמיע שרון, אמר אלון, טען שר הביטחון כי "לא החליף אף קצין כתוצאה מהמלחמה", הגם שכולנו מודעים להדחת אלון הפיקוד גורדיש: "זה אחד הדברים החמורים שקרו", אמר אלון (ישיבת הממשלה, 1974).

"הפילוסופיה של שרון", אמר אלון, "על המשמעת הסלקטיבית [היא חריגה בחומרתה]. לא נשמעה פילוסופיה כזו בשורותינו פרט לתקופה שבטרם קום המדינה. מכל הקצינים הבכירים בצה"ל, עברתי אולי את המבחן הקשה ביותר. התקוממתי נגד ההחלטה [של בן-גוריון] במהלך מלחמת העצמאות] לפרק את הפלמ"ח בכל מהותי, אך כאשר קיבלתי את הפקודה לפרק את הפלמ"ח ביצעתי אותה". אלון הבהיר כי אינו מכיר היטב את האלוף גונן, והוא כלל לא ידע שגורדיש הוא האלוף שמואל גונן! הוא שמע עליו דברי שבח מפי הרמטכ"ל יצחק רבין: "נפגשתי אתו", אמר אלון, "בסיוור בסיני עם לוי אשכול. לא מכל מה שאמר התפעלתי. לא הייתי בטוח אם המינוי שלו כאלוף פיקוד דרום מוצלח בעתו. אך אנו איננו ממנים אלופי פיקוד. הממשלה אינה עוסקת בכך" (ישיבת הממשלה, 1974).

בהמשך מתח אלון ביקורת על נכונותו של היועץ המשפטי לממשלה מאיר שמגר להיפגש עם שרון, לאחר שזה סירב להיפגש עם נציג מטעם הרמטכ"ל: "ערעור המשמעת בחזית הדרום [בזמן המלחמה] אינו יכול להיבחן רק באמת מידה משפטנית [...] אלה מצביאים החולשים על חיי אדם, ועל גורלה של המדינה". איך ייתכן, הוא תהה, שמוותרים לאלוף שסירב למלא פקודה של הרמטכ"ל, ובמקום זה מזמן אותו היועץ המשפטי לשיחה כדי לארגן מפגש פיוס בינו לבין הרמטכ"ל (ישיבת הממשלה, 1974). בהתייחסו לעימות בין שרון לאלוף הפיקוד אמר אלון: "אינני מוכן גם היום לומר מי צדק, גורדיש או אריק. אך האם על תלונה של אלוף פיקוד נגד מפקד הכפוף לו אפשר לעבור לסדר היום? האם דבר כזה גומרים בשיחה וחצי נזיפה בין מפקד הפיקוד ומפקד האוגדה?"

ביחס למינויים פוליטיים אמר דיין: "מבחינת האחריות האישית שלי אין אף מינוי מאלוף משנה ומעלה שלא נעשה באישורי, ואיני רואה שמץ של שיקולים פוליטיים בצבא".

שרון, שידיח אותו". ואולם, המשיך דיין, בר־לב לא מיהר להדיח אותו (ישיבת הממשלה, 1974).

ביחס למינויים פוליטיים אמר דיין: "מבחינת האחריות האישית שלי אין אף מינוי מאלוף משנה ומעלה שלא נעשה באישורי, ואיני רואה שמץ של שיקולים פוליטיים בצבא. ביחס להתאבנות בצה"ל", אמר דיין, "מותר לאמר שיש התאבנות במשרד הביטחון, מותר לאמר שיש התאבנות בצה"ל. גם אני מביע מדי פעם את דעתי על צה"ל, על תפיסה מחשבתית מסוימת. [עם זאת] המצחיק הוא שאריק שרון היה ראש מה"ד, מחלקת הדרכה. הוא מי שעושה [מעצב] את תורת הלחימה בצה"ל. עד אשר התמנה כאלוף פיקוד דרום הוא שימש בתפקיד זה. אם מישהו עיצב את תורת הלחימה של צה"ל, היה זה הוא" (ישיבת הממשלה, 1974; בר־און, 2014, עמ' 276).

ההחלטה על הדחת גורודיש, קבע דיין, התקבלה על ידי שר הביטחון, ולשרון אין קשר לכך (ישיבת הממשלה, 1974; שיף, 2003): "לדעתי", אמר דיין, "לא יכול היה גורודיש לפקד על פיקוד דרום בהיקף כזה של מלחמה" (ישיבת הממשלה, 1974). מעבר לכך, גורודיש נאלץ להפגין סמכותיות ויכולת פיקודית מול מפקדים מבוגרים ומנוסים ממנו, כאשר כל אחד מהם אינדיווידואליסט. "גם למפקדים גדולים ממנו, היתה בעיה של הטלת משמעת על גנרל כמו אריק שרון" (זאבי, 2000).

על רקע זה, הבהיר דיין, הוחלט למנות את חיים בר־לב כמפקד חזית הדרום, "וזהו אחד הדברים החשובים שקיבלנו". לאחר שחיים בר־לב סיים את תפקידו בפיקוד הדרום, נשלח האלוף ישראל טל (טליק) להחליפו. ואולם טליק, כך משתמע מדברי דיין, לא עמד במשימות כפי שציפו ממנו, והוא הוחלף על ידי ברן (האלוף אברהם אדן). "חזית הדרום", סיכם דיין, "היא חזית קשה ומסובכת, ורשאית וזכאית מדינת ישראל [לדאוג לכך] שישב שם המפקד המתאים ביותר שישנו בצבא. יכול להיות שלו גורודיש היה מוכיח עצמו כמוכשר ביותר היה נשאר. ולו טליק היה מוכיח עצמו הייתי מבקש ממנו להישאר. אך במחילה חשבתי שאינו עושה זאת, וברן יעשה זאת יותר טוב" (ישיבת הממשלה, 1974).

שרון, אמר דיין, הוא "אחד ממפקדי השדה הטובים ביותר שיש לנו, ואין שמץ של חילוקי דעות ביני וביני הרמטכ"ל על כך, ואם יש, אני רוצה שהרמטכ"ל יאמר

התקשורת. בהמשך הבהיר שמגר כי הוא עומד להיפגש עם חברי ועדת אגרנט (ישיבת הממשלה, 1974). הביקורת הקשה שמתח עליו סגן ראש הממשלה יגאל אלון קוממה את היועץ המשפטי והביאה אותו עד כדי איום מפורש למדי בהתפטרות: "יושבים פה חברי הממשלה שעובדים אתי כבר חמש שנים. אני לא מאמין שהכשלתי מישהו. ואם ישנה מסקנה אחרת הדרך פתוחה בפני. אני מצטער שאיני יכול להשיב על כך בגלל היותי עובד מדינה. ראש הממשלה נחרדת, קרוב לוודאי, מן האפשרות שהיועץ המשפטי יתפטר בשעה קשה זו, וממהרת להבהיר כי היא מקווה ש'אלון לא התכוון להכשלה מכוונת'" (ישיבת הממשלה, 1974).

דברי שר הביטחון, משה דיין

ברור שדברי הביקורת של בר־לב ואלון על היעדר גיבוי של הדרג המדיני לדרג הצבאי, ובעיקר לרמטכ"ל, חייבו את שר הביטחון משה דיין להגיב. הוא עשה זאת, כך ניתן להתרשם, בחוסר רצון בולט ועל מנת לצאת ידי חובה. דבריו מעבירים מסר ברור: במאזן כולל, תרומתו של שרון לביטחון המדינה חשובה מאוד למאמץ המלחמתי. בנסיבות הקיימות, התנהלותו של שרון אולי אינה תואמת את "כללי הפרוטוקול", אולם יש להתייחס אליה במישור המשמעותי. היא לא מצדיקה בשום אופן ויתור על תרומתו של שרון לביטחון המדינה.

שר הביטחון משה דיין הצטרף לקביעתו של אלעזר ש"אין שחר [טענות בדבר] פוליטיזציה בצה"ל, גם במתן הדרגה, גם במינוי וגם בהצבה של אלוף, לא עלה על דעתו של מישהו לשקול [הכרעה] מתוך שיקולים פוליטיים" (ישיבת הממשלה, 1974). ספק אם דיין עצמו האמין בתקפותה של קביעה גורפת זו. בהמשך הבהיר דיין כי שרון לא רצה להשתחרר מהצבא. הוא רצה למלא תפקידים נוספים בצבא ולקבל את תפקיד הרמטכ"ל. עם זאת, המשיך דיין, הבהרתי לו כי נוכח מעורבותו הפוליטית האינטנסיבית סיכוי לקבל תפקיד הרמטכ"ל אפסיים (שריד, 1974). דיין בחר שלא להזכיר לחברי הממשלה כי הוא עצמו ביקש להתמנות כרמטכ"ל בשלהי 1953 למרות שהיה מועמד מספר עשר ברשימת מפא"י לכנסת הראשונה. עובדה זו אכן הובילה שרים אחדים להתנגד למינויו כרמטכ"ל (שלום, 2021).

דיין הבהיר כי עוד בטרם פורסם הריאיון הוא הביע בפומבי את אמונו ברמטכ"ל, ואינו רואה צורך להעביר את הרמטכ"ל מתפקידו. אשר לפעולות משפטיות, דיין חזר והדגיש כי יפעל על פי הנחיות היועץ המשפטי מאיר שמגר. בנושא ציות לפקודות הבהיר דיין כי "הקפדה על המשמעת בצה"ל היא יסוד היסודות". הוא הבהיר כי אמר לחיים בר־לב ש"אם יחליט כי צריך להדיח את

ואולם "מלחמות הגנרלים" שליוו את מלחמת יום הכיפורים, בעיקר על רקע תחושת הכישלון שליוותה אותה והאבדות הכבדות של צה"ל במלחמה, היו הקשות מכולן ברמת החומרה של ההאשמות שהטיוחו מפקדים בכירים זה בזה ובהד הציבורי שנלווה אליהן. מעבר לכך, יותר מבכל אירוע אחר של "מלחמות גנרלים", נעשה כאן מאמץ לתעל את המאבק בין האלופים למישור המשפטי כדי לנטרל את האלוף אריאל שרון, שהיה מרכיב מרכזי במלחמת הגנרלים סביב מלחמת יום הכיפורים. בסופו של דבר התברר שכיוון פעולה זה אינו מתאים להתנצחויות בין קציני צבא סביב מהלכים מלחמתיים. אלה הן סוגיות שספק אם בכלל ניתן להגיע בהן להכרעה ברורה בדרך כלשהי, ואולי מוטב להשאירן לדיון הציבורי ולמחקר ההיסטורי.

למותר לציין שמחלוקות אלה פוגעות קשות בדימוי ההרתעתי של מדינת ישראל בעיני אויביה. בעידן שבו המערכה על התודעה מהווה מרכיב מרכזי בקביעת ניצחון ותבוסה, "מלחמות הגנרלים" מעניקות רוח גבית לאויב בכך שהן מבליטות את הכישלונות הצבאיים של צה"ל במערכה, ואת העובדה שהדרג הצבאי הבכיר אינו פועל באווירה של אחדות ושיתוף פעולה בין חבריו ובינו ובין הדרג המדיני. חלק ניכר מן ההתנצחויות בין הגנרלים מלוות בחשיפת סודות ביטחוניים. התרבות הפוליטית הקיימת במדינת ישראל והחקיקה אינן מהוות מעצור בפני התרחשותן של מלחמות גנרלים מעין אלה שליוו את מלחמת יום הכיפורים. יש להניח כי הן ילוו את מדינת ישראל גם בעימותים מלחמתיים נוספים. להערכתנו, ניתן לרסן תופעה זו בעתיד הנראה לעין רק באמצעות חקיקה.

המחבר מבקש להודות לבן ציון בורוכוביץ, עמית עולמי, יפים מגריל, מיכל בקשי, שי שובל ובן מירו, שסייעו לו במחקר.

פרופ' זכי שלום הוא מרצה בכיר במכללה האקדמית אשקלון ועמית מחקר במכון למחקרי ביטחון לאומי. פרופ' שלום פרסם שורה של ספרים ומאמרים על היבטים מגוונים ביחסי ישראל-ארצות הברית ועל מדיניות הביטחון של ישראל. בשנת 2007 זכה פרופ' שלום בפרס ראש הממשלה על תרומתו לחקר מורשת דוד בן-גוריון zakis@inss.org.il.

מקורות

אבידן, ש' (1974, 8 באפריל). מכתב אל ראש הממשלה גולדה מאיר. ההסתדרות הכללית של העובדים בארץ ישראל, הקיבוץ הארצי השומר הצעיר, ארכיון אישי – גולדה מאיר, ארכיון המדינה. אגרס, א' (1974, 27 בינואר). המאשים הפך לנאשם. **דבר**. אורן, א' (2021, 11 בפברואר). פנקס בוחש – מכתבי אריק שרון. **ליברל**. <https://bit.ly/3qRpq4R>

לי זאת. אנו נלחמים עתה בערבים. אם אריק שרון נתן ראיון צריך לברר זאת. אך בגלל זה לזרוק אותו מהצבא אינני מוכן [...] אם אתם מדברים על ראיונות תיקחו ספרים ותמצאו בהם קטעים מראיונות של הרבה מפקדים בכירים [...] כל מה שנאמר לחובתו של אריק אני חותם עליו, אך לאמר שהוא היה היחידי [לא מקובל עליו]. היו שרי ממשלה בסיוור ושמעו תדרכים של אלופי האוגדות. שמעתי שהם היו מזועזעים מדברים שאמרו מפקדים אחרים על אריק [...] אפשר היה למלא ספר בהשמצות שהם שמעו. אם צריך נעמיד אותו לדין. אך מכאן ועד לזרוק מפקד אוגדה [המרחק גדול]. דיין הזכיר לחברי הממשלה כי יש להפנות את הסוגיה ליועץ המשפטי לממשלה (ישיבת הממשלה, 1974).

בסופו של דבר התברר, כצפוי, כי "לדעת רוב שרי הממשלה, אין לממשלה מה לעשות בפרשת התלונות נגד האלוף שרון וכי החלטה בנושא מסורה בידי הרמטכ"ל דוד אלעזר" (אשד, 1974). בנסיבות אלה קיבלה הממשלה החלטה הכוללת את הנקודות העיקריות הבאות: א. הממשלה כולה רוחשת אמון מלא לרמטכ"ל, דוד אלעזר. היא מעריכה את מעשיו לפני המלחמה ובמהלכה; ב. הממשלה שוללת את התבטאותו של שרון בהקשר למילוי פקודות. דבריו מבטאים אידיאולוגיה זרה לצה"ל; ג. טענות והאשמות בנושאי המלחמה ייחקרו בוועדת אגרנט. לפיכך אין מקום להעלאת האשמות בעיתונות; ד. שר הביטחון והרמטכ"ל הפריכו את דבריו של שרון על "התאבנות" כביכול של המחשבה הצבאית בצה"ל, כטענה חסרת יסוד; ה. כמו כן הזימו שר הביטחון והרמטכ"ל את הטענה בדבר מינויים בצה"ל על בסיס של קריטריונים פוליטיים (ישיבת הממשלה, 1974).

סיכום

מדינת ישראל היא מדינה למודת אירועים ביטחוניים, שלא פעם הובילו למערכות מלחמתיות קשות. מטבע הדברים, חלק מן המערכות האלה כללו אירועים מוצלחים, לצד אירועים כושלים. בכל האירועים המוכרים צצו על פני השטח מחלוקות פנימיות בין אנשי צבא שהשתתפו במערכה ובין אנשי צבא ואישים בדרג המדיני. ידועות היטב המחלוקות הקשות בין דוד בן-גוריון כראש הממשלה ושר הביטחון ובין ראשי הפלמ"ח ישראל גלילי ויגאל אלון (שלום, 2002, עמ' 657-678); בין משה דיין כרמטכ"ל והאלוף אסף שמחוני, שהיה אלוף פיקוד הדרום במהלך מבצע קדש (בלאו, 2006); בין הרמטכ"ל יצחק רבין ואלוף פיקוד הדרום ישעיהו גביש ערב מלחמת ששת הימים, ועד המחלוקת הקשה במהלך מלחמת לבנון השנייה בין הרמטכ"ל דן חלוץ ואלוף פיקוד הצפון אודי אדם.

ערב חדש [סרטון]. <https://www.youtube.com/watch?v=56KPM-5Ps8>

כאן חדשות (8 באוקטובר, 2019). **היום ה־9 למלחמה | שר הביטחון דיין: "מלחמה כבדת ימים, כבדת דמים"**. [סרטון]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=rHswag> להב, פ' (1999). **ישראל במשפט – שמעון אגרנט והמאה הציונית**. עם עובד.

לשכת ראש הממשלה (23 באוקטובר, 1973). הודעת ראש הממשלה בכנסת ב־23 באוקטובר 1973. תיק ראש הממשלה גולדה מאיר 17א-7244, ארכיון המדינה.

מאיר, ג' (1974, 27 בינואר). מכתב גולדה מאיר ליגאל אלון, חילופי שדרים בין אנואר סאדאת לגולדה מאיר דרך ארה"ב. תיק 7026 א-9, ארכיון המדינה.

מרשל, ס' (1974, 17 בפברואר). הוויכוח בין הגנרלים הישראליים. **מעריב**.

סופר דבר (22 בנובמבר, 1973). גולדה מאיר: ייתכן חידוש המלחמה כל שעה. **דבר**.

סופר דבר לענייני מפלגות (7 באוקטובר, 1973). המפלגות מפסיקות תעמולת הבחירות. **דבר**.

סופר מעריב (26 בינואר, 1974). גולדה: אינני אותו אדם שהיה לפני המלחמה. **מעריב**.

סופר מעריב (29 בינואר, 1974). היועץ המשפטי לממשלה מסר לשרים חוות דעתו על ראיונות שרון. **מעריב**.

עסט"א (1974, 6 במרץ). הערבים מעוניינים בהמשך כהונתה של ג. מאיר. **דבר**.

צדוק, ח' (1974, 24 באפריל). חוות דעת בעניין האחריות המיניסטריאלית. תיק 9/922, ארכיון המדינה.

קיפניס, י' (2016). המפנה בחקר הנסיבות לפרץ מלחמת יום הכיפורים. **עיונים בתקומת ישראל**, 26, 41-80. <https://in.bgu.ac.il/bgi/iyunim/26/igal-kipnis.pdf>

רוזן, ע' (1990, 9 באפריל). מאז מלחמת יום הכיפורים איבד השריון את בכורתו לחי"רניקים: האדומים חסמו את שער המטכ"ל בפני השחורים. **מעריב**.

שיף, ז' (8 באוגוסט, 2003). הקלטות גורודיש: מעט מידע חדש, שאלות המפתח נותרו תוחות. **הארץ**. <https://www.haaretz.co.il/misc/1.901865>

שלום, ז' (2002) [מביא]. על יחסי דרג מדיני וצבאי, משמעת צבאית ומוסר לחימה. **עיונים בתקומת ישראל**, 21, 756-876. <https://in.bgu.ac.il/bgi/iyunim/12/31.pdf>

שלום, ז' (2021). הדיונים לקראת מינויו של משה דיין לרמטכ"ל – נובמבר-דצמבר 1953 – רקע, מהלכים ולקחים. **יסודות, עיונים**

בחקר ההיסטוריה של צה"ל, גיליון 3. המחלקה להיסטוריה של צה"ל. <https://bit.ly/2V1xiFe>

שמיר, מ' (1974, 15 בפברואר). מוטי אשכנזי אינו צודק. **מעריב**.

שמש, מ' ודרורי, ז' (עורכים) (2008). **טראומה לאומית: מלחמת יום הכיפורים אחרי שלושים שנה ועוד מלחמה**. מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

שריד, י' (1974, 27 בינואר). האם אמרת לשרון שאין לו סיכוי להתמנות לרמטכ"ל בגלל דעותיו הפוליטיות? **מעריב**.

Tauvod (2013, 10 באוקטובר). **מודיעין: מה אספנו, מה הערכנו? – דברי אלי זעירא, "40 שנים למלחמת יום הכיפורים" – אירוע שנערך במכון למחקרי ביטחון לאומי INSS** [סרטון]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=w3DCw-CIUU8>

אלעזר, ד' (1973, 20-21 בינואר). מכתביו אל שר הביטחון ואל הרמטכ"ל. ארכיון אישי – גולדה מאיר, ארכיון המדינה.

אלעזר, ד' (1974). פקודת יום של ראש המטה הכללי, רב־אלוף דוד אלעזר. **מערכות** 236. <https://fliphtml5.com/gcjin/vcmcs>

ארז, י' (1973, 11 בנובמבר). שר הביטחון והרמטכ"ל הורו לחיילים להימנע מהענקת ראיונות. **מעריב**.

אשד, ח' (1974, 3 בפברואר). דעת רוב שרי הממשלה, התלונות של גונן נגד שרון, בסמכות הרמטכ"ל. **דבר**.

אשד, ח' (1974, 15 בפברואר). מוטי אשכנזי ומשה דיין. **דבר**. בוחבוט, א' (2015, 21 בספטמבר). גורודיש אחרי מלחמת יום הכיפורים: "להדיח את שרון, סירב פקודה". **וואלה!**. <https://news.walla.co.il/item/2891849>

בלאו, א' (2006, 21 בינואר). שמחוני, הקרב האחרון. **הארץ**. <https://www.haaretz.co.il/misc/1.1114882>

בלוק, ד' (1973, 13 בנובמבר). היריה הראשונה של אריק שרון. **דבר**. בלום, ג' וחפץ, נ' (2005). **הרועה – סיפור חייו של אריאל שרון**. ידיעות אחרונות, ספרי חמד.

בנזימן, ע' (1985). **שרון – לא עוצר באדום: ביוגרפיה של אריק שרון**. אדם מוציאים לאור.

בראון, מ' (2014). **משה דיין: קורות חייו 1915-1981**. עם עובד. בריוסף, א' (2013). ההיסטוריוגרפיה של מלחמת יום הכיפורים: דיון מחודש במחדל המבצעי והמדיני. **עיונים בתקומת ישראל: מאסף לבעיות הציונות, היישוב ומדינת ישראל, כרך 23**, 1-33.

ברגמן, ר' ומלצר, ג' (2004). **מלחמת יום כיפור: זמן אמת**. משכל, ידיעות ספרים.

ברנע, נ' (1973, 11 בנובמבר). שרון מאשים את פיקוד צה"ל בהחמצת סיכוי לניצחון מוחלט. **דבר**.

בשן, ר' (1974, 25 בינואר). ביטול מינוי החירום שלי כמפקד אוגדה, צעד חמור. **ידיעות אחרונות**.

גולדשטיין, ד' (1974, 25 בינואר). ראיון השבוע עם אריאל שרון. **מעריב**. גלילי, י' (1974, 9, 7 בינואר). מכתב של השר גלילי אל גולדה מאיר. ארכיון אישי – גולדה מאיר, ארכיון המדינה.

דגן, ד' (1974, 21 בינואר). אריק שרון: הסכם עם המצרים לא יכול להיות מבוסס על אמונה בכונת סאדאת לשלום. **מעריב**.

דיין, מ' (1982). **משה דיין – אבני דרך**. עידנים. דן, א' (1974, 19 במאי). המלחמה הבאה. **מעריב**.

דן, א' (1974, 9 בדצמבר). 8־ב באוקטובר הוחמצה הזדמנות להביס את הצבא המצרי. **מעריב**.

דן, א' (1975). **ראש גשר – כך הפכה תבוסה לניצחון**. א"ל הוצאה מיוחדת.

ועדת החוץ והביטחון (1973, 12 בנובמבר). פרוטוקול מס' 341 משיבת ועדת החוץ והביטחון שנערכה בראשיתו ובסיומו של סיור בגזרת כוחות צה"ל בגדה המערבית של תעלת סואץ. ארכיון המדינה. <https://www.archives.gov.il/product-page/1739268>

זאבי, ר' (2000, 24 באוקטובר). **הרעות – שמואל גורודיש ז"ל. דברים לזכרו ביום השנה התשיעי לפטירתו**. <https://web.archive.org/web/20130929012828/http://gandi.org.il/Site/he/pages/inPage.asp?catID=9&subID=24&docID=220>

ישיבת הממשלה (1974, 27 בינואר). פרוטוקול ישיבה נב/התשלד של הממשלה. ארכיון המדינה.

<https://www.archives.gov.il/archives/Archive/0b0717068031be30/File/0b07170684cb7682/Item/0907170684d04ed3>

כאן ארכיון – אוצרות השידור הישראלי (2018, 11 בינואר). **עשר שנים למלחמת יום הכיפורים – ראיון עם אריאל שרון בתוכנית**

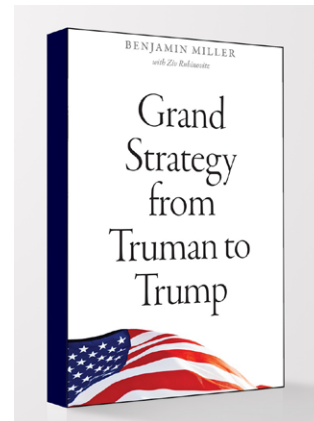
ההיסטוריה האמריקאית של העשורים האחרונים רוויה גם בפרדוקסים הפוכים, שבהם הבית הלבן החל את דרכו בהיצמדות למסכת ערכים ויעדים אידיאליסטיים – אם לא אוטופיים במהותם – שנגזרו מהשקפת עולם ליברלית מובהקת (כמו שהיו פני הדברים למשל בראשית עידן הנשיא ג'ימי קרטר). ואולם בחלוף ארבע שנים נמצא הבית הלבן בקוטב המחשבתי ההפוך, כלומר בתוככי הפרדיגמה הריאליסטית (גם אם מבלי לקרוא תיגר באופן ישיר על יריבתה החדשה, הלא היא ברית המועצות).

למותר לציין שתמורות אלה לא צצו בחלל ריק אלא שיקפו את אופייה הדינמי של המערכת הבינלאומית, שאירועי מפתח שהתחוללו בה הולידו תמורה עמוקה בחשיבתם ובהתנהלותם של מעצבי המדיניות האמריקאים.

במקרים אחרים היינו עדים להתנהלות ריאליסטית המבוססת על הרתעה ואכיפה, לרבות סנקציות כלכליות מסלימות במרחב אחד (כנגד יפן וגרמניה הנאצית), ועל שאיפה לשיתוף פעולה במישור אחר (אל מול ברית המועצות הטוטליטרית בעידן סטלין, עוד בטרם יצא לדרך "מבצע ברברוסה"), וזאת מצידם של רוב מעצבי המדיניות בממשלו של הנשיא פרנקלין דלנו רוזוולט. לעיתים נזנח אפוא החזון הראשוני (ליברלי או ריאליסטי) והוכפף למסכת שלמה של אילוצים וגורמים, שלכאורה חייבו סטייה מן הפרדיגמה המקורית של מקבלי ההחלטות ומן "הצופן התפעולי" שלהם ומפת אמונותיהם.

על רקע הסתירות הפנימיות והפרדוקסים הללו, היוצרים מסך סמיך של עמימות, ערפל ואי־ודאות מובנית לגבי תרחישים עתידיים בקרב כל מי שעוקב אחר התהליכים המתרחשים בזירה הבינלאומית, מהווה ספרו של פרופ' בנימין מילר, מבכירי החוקרים פורצי הדרך בתחום היחסים הבינלאומיים בארץ ובעולם, לא פחות מאשר מעין "מורה נבוכים" המצליח לשפוך אור חדש ולהבהיר תהליכים מורכבים אלה, ובה בשעה להבנות אותם אל תוך קטגוריות פרדיגמטיות.

קטגוריות אלה מוצגות בשני הפרקים הראשונים של הספר, המהווים את המעטפת התאורטית שלו וכוללים פירוט של המשתנים המסבירים את הנסיבות המערכתיות שבהן התחוללו תמורות בין הקטגוריות השונות. בפרקים הבאים (3-10) מוצג יישום היסטורי ואינטגרטיבי מקיף של המסגרת המושגית שפיתח מילר בהקשר לעיצובה בפועל של האסטרטגיה האמריקאית מאז 1945 ועד שלהי עידן הנשיא טראמפ, ואילו פרק 11 כולל סיכום תמציתי של ממצאי המחקר ושל תובנותיו העיקריות, ומבט לעתיד.

בין ריאליזם לליברליזם

אברהם בן־צבי

שם הספר: **Grand Strategy from Truman to Trump**

מחבר: Benjamin Miller (with Ziv Rubinovitz)

הוצאה: University of Chicago Press

שנה: 2020

מס' עמודים: 345

בעידן הגלובלי הנוכחי, שהחל עם כניסתו לבית הלבן של הנשיא ה־46 ג'ו ביידן, הבנת הסוגיה של עיצוב האסטרטגיה רבתי (grand strategy), לפחות בהקשר של מעצמת־העל האמריקאית, היא מאתגרת וחיונית להבנת הדינמיקה הבינלאומית. בכך נכללת כמובן גם האפשרות לגלישה לסוג של מלחמה קרה נוספת בין וושינגטון לבין מוסקבה, כאשר ברקע הענק הסיני מטיל את צילו על הסביבה הגלובלית ומהווה איום בלתי מבוטל על שתי מעצמות־העל המסורתיות.

בהקשר זה מתחדדות מספר שאלות יסוד, שבעבר הרחוק והקרוב הצמיחו סתירות ופרדוקסים פנימיים לא מעטים בין אידיאולוגיה ניצית ולוחמנית מצידה של ארצות הברית, המושתתת על תפיסה כוחנית של יריביה והמעוגנת בטקטיקות של הרתעה, אכיפה וקריאת תיגר (דוגמת מדיניותו ההתחלתית של הנשיא רוונלד רייגן כלפי "אימפריית הרשע" הסובייטית). במהלך תקופת נשיאותו של הנשיא רייגן הניצי שינתה אידיאולוגיה זו בהדרגה את אופייה ופינתה את מקומה להתנהלות מפויסת ומתונה, המאפיינת דווקא ממשלים ליברליים דפנסיביים מובהקים שנשענים על ארגז הכלים של הדיפלומטיה המסורתית (המעוגנים במרכיבי עוצמה רכה).

מדיניות זהירה יותר מקודמתה, הנשענת על הרצון לקדם יעדים ליברליים (במישור, המדיני, המסחרי והתרבותי) באמצעות עוצמה רכה וכלי דיפלומטיה מסורתיים. ייחודו של הספר הוא לא רק בפיתוח המקורי של ארבע אסטרטגיות רבות, שכל אחת מהן הולידה בפרק זמן אחר מדיניות חוץ וביטחון אמריקאית שונה, אלא בבחינה הדינמית שלהן לאורך שבעים שנה, תוך בדיקת צומתי המעבר בין האסטרטגיות השונות, המעוגנים בדפוסים ובמבנים שונים של המערכת הגלובלית בפרק זמן זה.

שתי האסטרטגיות הליברליות מונעות לא משיקולים של מאזן כוחות וחלוקת העוצמה במרחב הגלובלי אלא מתפיסות אידיאולוגיות וערכיות, מדיניות החוותרת לשינוי משטרו של היריב במטרה לממש בו את חזון הדמוקרטיה הליברלית.

כל זאת כאשר אופי השילוב בין גורמי היסוד (מאזן הכוחות ומאזן האיומים) יוצר שוב ושוב דומיננטיות מערכתית של אחת מן האסטרטגיות רבות הללו ברגע מסוים – דבר המאפשר גם לחזות את התגבשותה של אסטרטגיה זו כאשר מתמלאים התנאים המערכתיים המוקדמים ההכרחיים והמספיקים לכך. כך למשל, כאשר נתפסת רמת איום מעצמתי גבוהה על מעצמת העל האמריקאית (וכאשר האיום הגיע מכיוונה של יותר ממעצמה אחת), אזי רמת איום זו, בד בבד עם הסכנה הטמונה בה לערעור מאזן הכוחות, תוליד אסטרטגיה רבתית של ריאליזם אופנסיבי החותרת להשיג עליונות אל מול האתגר.

לעומת זאת, כאשר רמת האיום הנתפס נמוכה (במערכת רב-מעצמתית) יביא הדבר לאימוץ אסטרטגיה של ריאליזם דפנסיבי, שתתמקד במאמץ למנוע אובדן שליטה והידרדרות למלחמה בשוגג, באמצעות צעדים בוני אמון, הסכמי בקרת נשק וצמצום החימוש. בהקשר לממשלים ליברליים באופיים, ההבחנה היא בין רמת איום נמוכה במערכת שבה לארצות הברית יש הגמוניה, המצמיחה שוב ושוב אסטרטגיה רבתית של ליברליזם דפנסיבי, ובין רמת איום גבוהה באותן נסיבות מערכתיות הגמוניות, שממנה נגזרת אסטרטגיית הליברליזם האופנסיבי, השואפת למגר את האיום ולהביא את בשורת הדמוקרטיה אל מקור האיום.

זוהי אם כן המסגרת השיטתית והמהודקת היטב, ששורשיה נעוצים בנסיבות מערכתיות משתנות, המוצגת בספר על ביטוייה האסטרטגיים בהתנהגותם של נשיאי

הקטגוריות הפרדיגמטיות שהמשיג מילר יוצרות מסגרת התייחסות חדשה, מקורית ושיטתית, שיש בה כדי לצקת את קווי המדיניות השונים, ולעיתים גם המנוגדים, אל תוך קווי המתאר של טיפולוגיה בת ארבעה ממדים שמילר יצר ופיתח. טיפולוגיה חדשנית זו מתמקדת במעצמת העל האמריקאית ומתבססת על חלוקת העוצמה ועל מאזן האיומים הגלובליים הנתפסים על ידה באותה עת.

אלה הם גורמי היסוד שמהם נגזרות ארבע אסטרטגיות רבות. ניתוחן, הן בהקשרן הפרדיגמטי והן בהקשרן היישומי, מעניק משמעות וחוט שדרה מושגי מוצק לדיון ההיסטורי המפורט של הדפוסים שבהם באו אסטרטגיות רבות אלה לידי ביטוי במדיניות החוץ האמריקאית מ-1945 ועד עידן טראמפ בבית הלבן. באופן ספציפי, ארבע האסטרטגיות רבות, שהן ארבעת ההיבטים העיקריים של מדיניות החוץ האמריקאית מאז תום מלחמת העולם השנייה ועד תקופת כהונתו של הנשיא ה-45, מהוות אפוא את התשתית המלאה לסיווגם של כל ממשלי ארצות הברית על פני רצף טיפולוגי זה. זאת כאשר המשתנה הבלתי תלוי העיקרי נגזר כאמור מגורמי יסוד מערכתיים (חלוקת העוצמה הגלובלית ומאזן האיומים שבפניו ניצבה ארצות הברית בתקופה כלשהי במהלך שבעת העשורים האחרונים).

למעשה מדובר בטיפולוגיה הכוללת ארבע אסטרטגיות רבות, המוצגות ומנותחות בזיקה לאופיים של המשתנים המערכתיים (חלוקת העוצמה ומאזן האיומים הנתפסים), הקובעים את מידת הדומיננטיות היחסית של כל אחת מהן בכל פרק זמן נתון. ארבע אסטרטגיות רבות אלה הן:

- ריאליזם אופנסיבי (התקפי)
- ריאליזם דפנסיבי (הגנתי)
- ליברליזם אופנסיבי (התקפי)
- ליברליזם דפנסיבי (הגנתי)

בעוד שריאליזם אופנסיבי מתמקד במאמץ להשיג עליונות צבאית על היריב ובתקווה שעליונות זו תרתיע ותרסן אותו, וכך תבטיח יציבות מערכתית, ריאליזם דפנסיבי מסתפק באיזון צבאי עם היריב וחותר להרתעה הדדית תוך שימוש והסתייעות באמצעים בוני אמון ובהסכמים לבקרת נשק.

לעומתן, שתי האסטרטגיות הליברליות מונעות לא משיקולים של מאזן כוחות וחלוקת העוצמה במרחב הגלובלי אלא מתפיסות אידיאולוגיות וערכיות, המצמיחות – כמו באסטרטגיה השלישית (ליברליזם אופנסיבי) – מדיניות החותרת לשינוי משטרו של היריב במטרה לממש בו את חזון הדמוקרטיה הליברלית; או – כמו באסטרטגיה הרביעית (ליברליזם דפנסיבי) –

מכאן עולה שתהליך גיבוש האסטרטגיה הוא תלוי אישיות ותלוי באופייה הייחודי של המפה הקוגניטיבית של הקודקוד (וסביבתו), הכוללת את הדרך שבאמצעותה הוא קולט, מעבד ומפרש סביבה זו. מטבע הדברים, סביבתו הפסיכולוגית של היושב בבית הלבן אינה זהה בהכרח לסביבה החיצונית האובייקטיבית. לפיכך, עיצובה של האסטרטגיה הנשיאותית אינו מהווה תמיד שיקוף גבישי וצרוך של ההתפתחויות בעולם הממשי אלא הוא תולדה של תהליכים קוגניטיביים, שלא פעם מרחיקים את קודקוד הפירמידה מאירועים שאופיים האמיתי היה ברור – או אמור להיות ברור – מלכתחילה.

כך למשל, כפי שמילר מדגיש בניתוח השקפות העולם הנשיאותיות, המהפך באסטרטגיה האמריקאית כלפי ברית המועצות – מליברליזם דפנסיבי לריאליזם אופנסיבי, בעקבות הפלישה הסובייטית לאפגניסטן – היה מעוגן בהנחתו של הנשיא קרטור שלא הייתה זו פעולה מקומית שיזם מנהיג הקרמלין ליאנוב ברז'נייב אלא צעד ראשון בדרך להשתלטות על מקורות הנפט במפרץ הפרסי, ושפניה של מעצמת העל הסובייטית היו מועדות לשבירה רבתי של הסטטוס קוו הגלובלי.

עוד לפני שהחלה הפלישה הסובייטית נאסף מידע רב ואמין על אודות אופיו של האיום הסובייטי והשפעתו על מאזן הכוחות, אולם מה שהכריע היה פרשנותו הסובייקטיבית של הבית הלבן, שיצק משמעויות מערכתיות מפליגות אל תוך אירוע שמשמעותו בפועל הייתה אך ורק בזיקה לאופיו הרדיקלי והמהפכני של המשטר באפגניסטן ערב הפלישה. המהפכנות איימה לחלחל גם לרפובליקות הסובייטיות במרחב אסיה, וכך לקרוא תיגר על אופיו השמרני והקפוא של משטר הקרמלין.

בעוד שרמת הפרט (והקבוצה הקטנה) והפוטנציאל המתמיד הטמון בה לעיוותי תפיסה ופרשנות שגויה של התפתחויות ומשברים נדונו בצורה מקיפה בספרו של מילר, חסר בו הדגש המתבקש גם על רמת המדינה על שלל מוסדותיה, ארגוני החברה האזרחית, הבירוקרטיה הפדרלית, קבוצות הלחץ וכמובן גם גבעת הקפיטול, שהלכי הרוח הרווחים בקרבה חישקו ועלוילים לחשק גם בעתיד את הבית הלבן, ולצמצם עד מאוד את מרחב התמרון וחופש הפעולה שלו ביישומה של תפיסתו האסטרטגית.

דעת קהל בדלנית, למשל, תקשה תמיד על הנשיא לגייס תמיכה בניהול אסטרטגיה רבתי אופנסיבית, ריאליסטית או ליברלית. הנשיא פרנקלין דלנו רוזוולט נאלץ להתקדם במסלול מימוש היעד המרכזי של מדיניות החוץ שלו, קרי התערבות צבאית באירופה נגד האיום הנאצי על מאזן הכוחות בצורה איטית ומדורגת למדי,

ארצות הברית מאז מלחמת העולם השנייה ועד ימיו של דונלד טראמפ בבית הלבן.

את מקומה של הספרות הכרונולוגית והאידיאוגרפית, המתמקדת באיסוף עובדות היסטוריות מבלי לשבץ אותן בתוך מסגרת ניתוחית מפורשת, תופס בספרו של מילר הסבר מבני מקיף על שורשיה המערכתיות ועל ההתפתחויות שחלו בכל אחת מארבע האסטרטגיות, לעיתים אפילו במהלך כהונתו של אותו ממשל, שהגיב לנסיבות מערכתיות משתנות (שינוי אופיו של האיום ושינוי במאזן הכוחות).

כך מתקבלת תמונה בהירה מאין כמוה על המעבר שהתחולל, למשל מתפיסה התחלתית ליברלית דפנסיבית כלפי הסדר העולמי לתפיסה ריאליסטית דפנסיבית (עד לפריצתה של מלחמת קוריאה ביוני 1950), ובעקבות מתקפת הצפון בקוריאה – לאסטרטגיה רבתי של ריאליזם אופנסיבי, שכן אסטרטגיה אופנסיבית זו באה לידי ביטוי בהתערבות האמריקאית (בחסות האו"ם) בקוריאה.

למותר לציין שתמורות אלה לא התרחשו בחלל ריק, אלא שיקפו את תפיסותיה המשתנות של ארצות הברית בדבר האופי והעוצמה של האיום הסובייטי והסיני.

אותם דברים אמורים גם לגבי התפתחויות ותהליכים אחרים, כמו המעבר של ממשל הנשיא בוש הבן לאסטרטגיה של ליברליזם אופנסיבי בעקבות פיגועי ה-11 בספטמבר 2001, שבאבחה אחת סתמו את הגולל על עידן הריאליזם הדפנסיבי אשר לאורו התנהל הממשל לפני ההתקפה (שהעלתה במידה דרמטית את רמת האיום על ההגמון האמריקאי והביאה במישרין ליוזמת ההתקפה שלו בעיראק ב-2003).

למרות שהדגש בניתוח מקיף, עשיר ומעורר מחשבה זה הוא על רמת הניתוח המערכתית, מילר אינו מתעלם גם מרמת הפרט, הוא הקברניט או קודקוד הפירמידה, שמושב בבית הלבן (כמו גם של "כל אנשי הנשיא" שסביבו).

הניתוח בספר של עיצוב האסטרטגיות רבתי שאימצו ממשלי ארצות הברית מאז 1945 ועד ימינו אנו אינו מושתת על ניתוח מכניסטי של משתנים מערכתיים, המגדירים וקובעים באופן הכרחי ודטרמיניסטי מלכתחילה את אופייה של האסטרטגיה הספציפית שתיושם עם התממשותן של הנסיבות המערכתיות ההולמות (מבחינת אופי והיקף האיום, ומבחינת מאזן הכוחות). נהפוך הוא – הניתוח כולל מסנן קוגניטיבי שדרכו מצטיירת הסביבה הבינלאומית בראייתו של כל נשיא (ושל סביבתו הקרובה), שאינה זהה בהכרח למרכיביה האובייקטיביים של "הסביבה התפעולית" הממשית.

מבחינה זו ניתן לדבר על דומיננטיות של אסטרטגיה כלשהי, אך לא על מודל אידיאלי. זאת אף שאסטרטגיות רבות הן – במקרים היסטוריים רבים וכפי שמילר מדגיש – בנות חלוף, המועדות לגניזה או לשינוי דרמטי בעקבות תהפוכות העיתים ופרשנותו המשתנה של הקברניט לגבי טיבן ומשמעותן.

הגם שיוורשו של טראמפ בבית הלבן, הנשיא ג'ו ביידן, החזיר את האומה האמריקאית כבר במהלך מאה הימים הראשונים לכהונתו לעידן של ליברליזם דפנסיבי לכאורה, קשה לחזות לאילו כיוונים תתפתח נשיאותו.

לסיכום, הסביבה הבינלאומית על רמותיה השונות היא מורכבת ורבת משתנים וממדים, אך אין זו עילה להסתפק בתאוריות מצומצמות, המבקשות להסביר לא יותר מאשר מקטע בודד בתוך פסיפס דינמי ועתיר רבדים ומשתנים. לפיכך ראוי פרופ' מילר למלוא המחמאות על כך שהחליט להתמודד עם מה שנדמה כמשימה בלתי אפשרית – למפות את הזירה הבינלאומית ולהבהיר במידה משמעותית את התמונה המורכבת כל כך של התנהלותה האסטרטגית של מעצמת העל לאורך שבעת העשורים האחרונים, וזאת באופן מקיף, שיטתי, מקורי, ידעני ומחכים.

העובדה שאפילו בתוך תמונה כה בהירה, המעניקה מפתח לפענוח "הצופן התפעולי" האמריקאי במישור האסטרטגי, נותרו עדיין חורים שחורים ואיים של "סטיות תקן" ושל עמימות פרדיגמטית, היא עדות לאופייה הדינמי והאניגמטי לעיתים של ההווה הבינלאומית, ואין בה כדי להעיד על נקודות תורפה מהותיות שלה במחקר המעמיק, רחב היריעה ופורץ הדרך שלפנינו.

פרופ' אברהם בן-צבי עומד בראש התוכנית ללימודי דיפלומטיה במחלקה ליחסים בינלאומיים באוניברסיטת חיפה. בשנת 2020 זכה בפרס ישראל במדע המדינה ויחסים בינלאומיים. פרופ' בן-צבי הוא עמיתו של פרופ' מילר במחלקה ליחסים בינלאומיים. avibenzvi@poli.haifa.ac.il

וזאת עקב הדומיננטיות של הכוחות מבית, שדגלו באסטרטגיה בדלנית של "אמריקה תחילה".

גישה בדלנית זו, גם אם בנסיבות שונות לחלוטין, מביאה אותנו היישר אל עידן טראמפ, שלכאורה מאתגר את התשתית ההסברית המוצגת ומיושמת בשיטתיות כה מרשימה על ידי מילר. שכן, גם על פי מילר מתקבל הרושם שהנשיא ה־45 של ארצות הברית דונלד טראמפ פעל מחוץ לפרמטרים המסורתיים של אסטרטגיות הריאליזם והליברליזם גם יחד. זאת משום שהמשתנה הבלתי תלוי שעיצב את התנהלותו היה לכאורה תפיסתו את עצמו כמנהיג פופוליסטי (של תנועת מחאה), הפועל "מחוץ לקופסה" ומחוץ למסגרת הקונוונציונלית של ניהול מדיניות החוץ והביטחון על כל רבדיה וגווניה. לא זו בלבד שטראמפ התעלם כליל מקיומו של האיום הרוסי, אלא התמקדותו המוחלטת כמעט (למעט בזיקה לסין, שאותה הגדיר כאיום אסטרטגי) בחזית הפנים אינה מאפשרת התייחסות אליו אך ורק על פי אמות המידה הריאליסטיות והליברליות.

הגם שיוורשו של טראמפ בבית הלבן, הנשיא ג'ו ביידן, החזיר את האומה האמריקאית כבר במהלך מאה הימים הראשונים לכהונתו לעידן של ליברליזם דפנסיבי לכאורה, קשה לחזות לאילו כיוונים תתפתח נשיאותו. הדבר ממחיש גם את הדילמה האינהרנטית הכרוכה בטיפולוגיה שפיתח מילר, או בכל טיפולוגיה דומה ששמה לה למטרה לפתח תאוריה כוללנית על אופיים של תהליכים במדיניות חוץ. מדובר בקשת רחבה של מצבים שיש בהם תמהיל של גישות, אסכולות וזרמים שונים, ואשר אינם מבטאים אסטרטגיה אחת ובלעדית שהבית הלבן מעצב (הנשיא ג'ורג' בוש האב למשל, שהיה ריאליסט בהתנהלותו, יזם התערבות הומניטרית בסומליה בשנת 1992).

אכן, לא פעם מדובר בתהליך מורכב ורב־משתתפים, שהשחקנים המעורבים בו אינם חד־ממדיים בגישתם ובהעדפתם. במילים אחרות, האסטרטגיה המגובשת והמיושמת בפועל כוללת מקרים לא מעטים שבהם גם ריאליסטים וגם ליברלים, גם ניצים וגם יונים משתתפים בעיצוב האסטרטגיה (גם אם לא במינון זהה), והיא אינה מהווה מקשה אחת. מה גם שאותו נשיא עשוי לנקוט דפוסי פעולה מנוגדים באופן ב־זמני.

סיפור כיסוי, סבטלובה היא בין הישראליות היחידות שהצליחו להיכנס למקומות העוינים ביותר ולהביא את סיפורם לקהל הישראלי. כבר בגיל 25, בעודה כתבת צעירה בערוץ חדשות מתחיל, נשלחה סבטלובה למשימות סיקור נועזות, ובספר היא מעלה את מיטב החוויות הללו על הכתב.

סגנון הכתיבה בספר נגיש וברור, סבטלובה אינה מסתבכת בניסוחים מורכבים או בייפוי המציאות אך מספקת לסיפורה רקע היסטורי והקשר, המבהירים את מורכבות הסיטואציות שבהן נמצאה ואת תחושת הסכנה או חוסר הביטחון שחוותה. התוצר הוא ספר מהנה וקל לקריאה, המעניק לקוראים היכרות מעמיקה עם המזרח התיכון דרך חוויותיה האישיות של סבטלובה. בספר שנים עשר פרקים והקדמה. כל פרק מתאר ביקור של סבטלובה במדינה אחרת במזרח התיכון, בין במסגרת תפקיד רשמי או בביקור אישי תיירותי, שאותו ניצלה ללמידה ולהכרת אזור חדש. בכל פרק של סיפורים המתרחשים במסגרת הביקור – ראיונות, מפגשים אקראיים, נסיעות ליעדים לא מוכרים, חוויות מיוחדות ותובנות אישיות.

הסיפור הראשון בפרק הראשון (עמ' 17-22) הוא מעין מיקרוקוסמוס לשאר הסיפורים בספר. סבטלובה מספרת כיצד קיבלה את משימתה הראשונה מעבר לים במארס 2003 – סיקור תחילתה של מלחמת המפרץ השנייה והפלישה האמריקאית לעיראק. סבטלובה, שעלתה לארץ בנעוריה מרוסיה ומעידה על עצמה שתמיד התעניינה מאוד במזרח התיכון, אמורה לנסוע למדינה מפרצית – קטר. היא נשלחת מטעם מערכת חדשות צעירה וחסרת תקציב שאינה מנוסה בתיאומים כאלה, ואינה מבינה לגמרי את משמעות שליחתה של כתבת ישראלית למדינה שישיראל אינה מקיימת עימה יחסים דיפלומטיים. ואכן, במסקבה היא מגלה שיעד משימתה שונה ועליה להגיע לבחריין. היא נדרשת ללמוד את ההיסטוריה והתרבות המקומית תוך שעות מועטות, ועם הגיעה עליה להפעיל את מלוא כישוריה העיתונאיים ובעיקר הרבה אלתור, תעוזה וקצת חוצפה ישראלית, שבזכותה היא מצליחה לעלות לנושאת מטוסים אמריקאית במפרץ הערבי/פרסי.

מוטיב השזור כחוט השני לכל אורך הספר הוא חוויותיה של סבטלובה כאישה במדינות ערביות מוסלמיות שמרניות. כותרת הספר – "על עקבים במזרח התיכון" – אינה רק דסקרפטיבית. סבטלובה אומנם מקפידה לנעול נעלי עקב במסעותיה, אך הכותרת משקפת אתגרים של זרות, חוסר התאמה למקום וכמובן הבלטת היותה אישה שאינה נחבאת אל הכלים ואינה נטמעת בקלות ברקע. את הממד הנשי מבליטה גם דילמת הלבוש הנדונה

מבט למזרח התיכון – חוויותיה של כתבת ישראלית

נועה שוסטרמן

שם הספר: על עקבים במזרח התיכון

מאת: קסניה סבטלובה

הוצאה: פרדס הוצאה לאור

שנה: 2020

מס' עמודים: 385

בספר הביכורים שלה מציעה העיתונאית קסניה סבטלובה מבט אישי וראשוני למזרח התיכון, כפי שחוותה במסגרת תפקידה ככתבת לענייני ערבים ששילבה עבודה וטיול במדינות שישיראלים אינם יכולים להיכנס אליהן. דרך שלל הסיפורים המתוארים בספר, סבטלובה פורסת בפני הקוראים את האירועים המרכזיים באזור במהלך שני העשורים האחרונים ומפגישה אותם עם האישים שעיצבו את המזרח התיכון כפי שאנו מכירים אותו כיום. כל זאת מנקודת מבטה של סבטלובה כאישה המבקרת באזור מוסלמי שמרני, וכן כישראלית ממוצא רוסי ודוברת ערבית, שיכולה לשחק עם הזהות שלה ולהסתירה או להבליטה לפי הצורך. הספר מסייע לקוראים להבין בצורה טובה יותר את המורכבות האזורית ומעודד פיתוח חמלה ואמפתיה לתושבי המדינות השכנות דרך הכרת ההיסטוריה שלהם.

בהקדמה לספרה מבירה קסניה סבטלובה לקוראים שהספר שבידיהם הוא יומן זיכרונות – אישי ואזורי – המבוסס על חוויותיה ככתבת לענייני ערבים בערוץ 9 ובערוצים אחרים. סבטלובה סיקרה בתוקף תפקידה אישים ואירועים שעיצבו את המזרח התיכון המודרני: המהפכה במצרים, הלוחיותיהם של ערפאת ושל רפיק אל-חריירי והפלישה האמריקאית לעיראק. בזכות שורשיה הרוסיים ואקרדיטציה מערצית טלוויזיה ברוסיה שסיפקו

בניגוד לסיקור החדשות של עיתונאים בינלאומיים במקומות הללו, ישראליותה של סבטלובה ניכרת בשאלות שמעניינות אותה ובתשומת הלב שלה לפרטים ולסביבתה. כאשר היא נפגשת בבר ג'אז עם עיתונאים לבנונים, צעירים משכילים מהאליטה המקומית מזהים אותה ככתבת בערוץ טלוויזיה רוסי, ישראל עולה בשיחה כישות עוינת ומאיימת והיא מאזינה לשיחתם ונעצבת לנוכח העובדה שאינה יכולה לגלות בפניהם את זהותה האמיתית. ברוב המשימות שאליהן נשלחה סבטלובה היא שידרה בשפה הרוסית ולא נאלצה להסתכן, אך בפעמים שבהן התבקשה להעביר הקלטות בעברית לערוץ 2 היא נדרשה להקדיש מחשבה רבה יותר ללוגיסטיקה, על מנת לשמור על ביטחונה האישי. ידיעת השפה הערבית עזרה לה לעורר אמון בקרב המרואיינים ואפשרה לה שיח פתוח עם הסביבה, אך הנושא לא זוכה לדגש רב בספר.

יש גם יתרונות להיותה אישה במזרח התיכון, שכן יש לה גישה לקולות המושמעים פחות – קולותיהן של הנשים המקומיות. בחלק מהחברות השמרניות שבהן סבטלובה מבקרת חלות על נשים הגבלות רבות והן אינן יכולות להתבטא בחופשיות ולהביע את דעותיהן בגלוי, או לשוחח עם גברים שאינם בני משפחה. משיחות בין אישה לאישה מצליחה סבטלובה להביא סיפורים של מגוון נשים

במהלך הספר ניכר שסבטלובה צוברת ניסיון כעיתונאית – פעולות טכניות כמו הקלטת חומרים והעברתם או העמדת החצובה באמצע הרחוב זוכות לפחות תשומת לב ומתבצעות בקלות, והיא משילה מעליה שכבות של פחד שליוו אותה בתחילת הדרך. השיא מגיע כאשר היא מתארת את סיקור טקס העשורא ברובע הדאחיה בביירות (עמ' 113-122) או מראיית את בכיר חמאס מוסא אבו מרזוק בביתו בדמשק (עמ' 233-240) – הטלפון שלה נלקח ממנה והיא נתונה לחסדיהם של אנשיו.

אף שהיא מנסה מדי פעם לתאר את חששותיה ולבטיח, ניכר שהסקרנות העיתונאית חזקה ממנה והיא לא נסוגה מפני האתגרים. מפגשיה עם ארכי־מחבלים מפתיעים במיוחד, שכן היא נאלצת להזכיר לעצמה ולקוראים את הרקע של המרואיינים ואת הדם הרב שיש להם על הידיים, כדי שלא ללכת שולל אחר תדמיתם החביבה והאדיבה בעודם מציעים לה קינוח או מזמינים אותה לארוחת צוהריים בביתם. כמו בסיקור החדשות, בתיאורה את הסיטואציות הללו היא מביאה את החוויה האובייקטיבית – מה נאמר ומה נעשה – בליווי פרשנותה הסובייקטיבית ולא מעט ביקורתיות.

בספר: לא פעם סבטלובה עומדת בפני השאלה כיצד להתלבש למפגשים או בצאתה לרחוב – אם לכסות את עצמה כמנהג המקום, או להתלבש בצורה הנוחה לה ואשר מבטאת את אופייה.

מתוך כבוד וחוסר רצון להתבלט יתר על המידה, ומתוך תפיסה ש"העיתונאי אינו הגיבור הראשי אלא רק מתבונן מהצד" (עמ' 112), סבטלובה מתאימה עצמה לסביבה ומשתדלת להתלבש בצורה צנועה. היא מביאה איתה מערכות שונות של בגדים, אך ניכר שעל אף מאמצי ההיטמעות בסביבה, זרותה גלויה לכול. לא פעם היא מגלה שעל אף ניסיונותיה היא לא הצליחה לקלוע לדרישות. לדוגמה, לפני כניסתה לראיון עם השיח' אחמד יאסין (עמ' 78-82) היא מקבלת שקית עם בגדים שעליה ללבוש, או ברובע הדאחיה בביירות (עמ' 113), שבו היא מגלה שלא נוהג לעטות כיסוי ראש צבעוני, ומטפחתה האדומה הופכת אותה למוקד תשומת הלב. אף על פי שזה נראה לעיתים פרט שולי, אופן הלבוש משפיע על יכולת האינטראקציה שלה עם המקומיים – עובדה שכפי הנראה הייתה בעלת משמעות פחותה אילו הייתה גבר. בסופו של דבר נשיותה של סבטלובה לא עוצרת בעדה ולא מונעת ממנה להצליח במשימותיה, אך יש לה תפקיד מרכזי ביכולת לנוע במרחב ולחוש ביטחון. אולם יש גם יתרונות להיותה אישה במזרח התיכון, שכן יש לה גישה לקולות המושמעים פחות – קולותיהן של הנשים המקומיות. בחלק מהחברות השמרניות שבהן סבטלובה מבקרת חלות על נשים הגבלות רבות והן אינן יכולות להתבטא בחופשיות ולהביע את דעותיהן בגלוי, או לשוחח עם גברים שאינם בני משפחה. משיחות בין אישה לאישה מצליחה סבטלובה להביא סיפורים של מגוון נשים כגון יסמינה האיראנית, המתגוררת בדובאי ונהנית מהחופש וממבחר האפשרויות (עמ' 270); אלן הצרפתייה שהתאהבה בבחור שיעי, התאסלמה, עברה איתו ללבנון ועובדת ככתבת באל־מנאר (עמ' 109-111); או לודמילה, רוסייה שהתחתנה עם פלסטיני יליד לבנון, ועם התפרקות ברית המועצות עברה להתגורר עימו במחנה הפליטים עין אל־חילוה, בלי להבין אילו חיים צפויים לה (עמ' 136-137).

מוטיב נוסף העולה בספר הוא הזהות הדואלית של סבטלובה – ישראלית מבפנים ורוסייה מבחוץ. המראה החיצוני הסלבי הבהיר של סבטלובה אומנם מונע ממנה להיטמע באופן מלא אך גם נותן לה מעטה הגנה, שכן במדינות שאליהן היא מגיעה היא נהנית מיראת כבוד לרוסיה, המאפשרת לה חופש פעולה נרחב יחסית. מיותר לציין שכישוראלית גרידא לא הייתה לה אפשרות להתקרב למקומות הללו, ועל כן הסיפורים שהיא מביאה חושפים בפני הקהל הישראלי עולם שלרוב חסום בפניו.

אותה לעומק. עם זאת, שינוי הפרדיגמה שסבטלובה מבקשת להוביל הוא בעיקר משאלת לב. חרף תחושת ההרפתקנות והסקרנות שמועברת בספר, הוא אפוף במעטה של סכנה. מרבית המאורעות המתוארים מבליטים דווקא את הייחודיות של ישראל במרחב ואת העיונות שמורגשת כלפי המדינה היהודית. מנעד הסיפורים בספר מביא את המורכבות של האזור ומראה שהמזרח התיכון והעולם הערבי אינם ישויות מונוליטיות, ויש בהם מדינות עם רמות פתיחות שונות לישראל ומידות שונות של דמוקרטיה וליברליזם. הספר מעביר לקוראים את התהליכים המתחוללים במדינות השונות ואכן מצליח לתאר בצורה טובה את הזרמים התת-קרקעיים, שמשפיעים על המזרח התיכון גם כיום. כפי הנראה, הקורא הממוצע לא ימהר לבקר בלבנון או בלוב לאחר קריאת הספר, גם אם הוא בעל אזרחות זרה, שליטה בשפה זרה ומראה לא-ישראלי, אך קריאת הספר תזכה את הקוראים בהבנה של המורכבות האזורית, ואולי הם גם יפתחו יותר חמלה ואמפתיה כלפי תושבי המדינות השכנות ויכירו בצורך לחתור לשלום עימם.

נועה שוסטרמן היא עוזרת המחקר של מנהל המכון למחקרי ביטחון לאומי ורכזת התוכנית ליחסי ישראל-פלסטינים. בעלת תואר ראשון בתוכנית פכ"מ (פילוסופיה), כלכלה ומדע המדינה) מהאוניברסיטה העברית ותואר שני ביחסים בינלאומיים עם התמחות במזרח תיכון מאוניברסיטת ניו יורק (NYU) במסגרת מלגת פולברייט של מחלקת המדינה האמריקאית. noas@inss.org.il

בהקדמה לספר סבטלובה מבהירה שלדידה הסיפור האנושי הוא זה שמגלה את התמונה הרחבה ואת הזרמים התת-קרקעיים, וזו הדרך להכיר בצורה מעמיקה את המזרח התיכון ולהבין את המתרחש. תפיסה זו כמובן תואמת את הרקע העיתונאי שלה ומאפיינת את אופן כתיבת הספר. היכרות עם המזרח התיכון אינה רק ידיעת ההיסטוריה אלא גם מכלול הסיפורים האנושיים – של המרואיינים ושלה. היא נעה בספר בין תפקיד המספרת המגוללת את סיפוריהם של אחרים לבין היותה הגיבורה הראשית. הספר אינו כתוב ככרוניקה, אין המשכיות וקשר בין הפרקים ולעיתים יש חזרות על תיאורים היסטוריים שנועדו לתת לקוראים את ההקשרים הנחוצים כדי להבין את הסיטואציה, כך שמצד אחד אפשר לקרוא כל פרק בפני עצמו, אך לעיתים זה פוגם ברצף הקריאה.

מנעד הסיפורים בספר מביא את המורכבות של האזור ומראה שהמזרח התיכון והעולם הערבי אינם ישויות מונוליטיות, ויש בהם מדינות עם רמות פתיחות שונות לישראל ומידות שונות של דמוקרטיה וליברליזם.

סבטלובה מביעה תקווה שקריאת הספר תעורר אצל הקוראים סקרנות ללמוד עוד על המזרח התיכון ועל יחסיה של ישראל עם מדינות האזור, וכן שהקוראים יבינו כי ישראל איננה אי או "וילה בג'ונגל". לגבי המשימה הראשונה, הספר בהחלט עומד ביעדים ולא פעם מצאתי את עצמי מעמיקה בסוגיה שעולה מן הכתוב וחוקרת

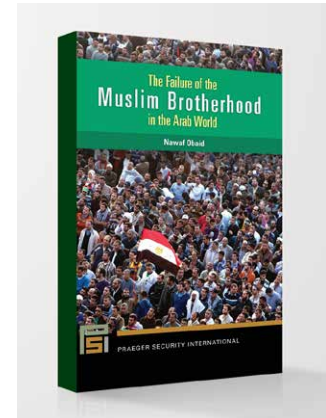
סלפיה; וההשלכות הגיאואסטרטגיות של מה שמכנה המחבר "כישלון האחים המוסלמים".

הדגש המושם בכותרת הספר על כישלון התנועה בעולם הערבי מרמז על כך שאין זה בהכרח מצבה בזירות פעולה אחרות. ואכן, מעמודיו הראשונים עולה הרושם שתכליתו היא בין היתר להשחיר את דמותה של תנועת האחים המוסלמים, גם ובעיקר בכיסי תמיכה אקדמיים ואחרים שנותרו לה במערב. הבעייתיות אינה טמונה בביקורת של המחבר על התנועה או בניסיונו להפריך את האשליות הרווחות בחוגים מסוימים במערב אשר לטבעה הדמוקרטי, אלא באי־הדיוקים המגמתיים שבספרו. מהחיבור עולה תיאור חד־ממדי של התנועה כרשת עולמית של סניפים הדוגלים באליםות ובטרור ואוחזים באידיאולוגיה אנטי־מערבית. אפשר שתמונה זו משרתת את האג'נדה של המחבר, אך היא פוגמת במהימנות המסר הכולל שספרו מבקש לקדם.

פרק הפתיחה מוקדש לתנועת האם של האחים המוסלמים במצרים, שאותה ייסד ב־1928 חסן אל־בנא במטרה להבטיח את מעמד האסלאם כמקור סמכות בכל תחומי החיים גם בעת המודרנית. שרטוט דמותה הרעיונית של התנועה לקוי בכמה סוגיות יסוד. אחת מהן היא יחסם של האחים המוסלמים לאליםות נגד משטר שאינו מיישם — לשיטתם — את כללי השריעה. לדברי עובייד, "הדנ"א של האחים המוסלמים הוא של ארגון מהפכני החותר להדיח את הממשלה באמצעות אלימות" (עמ' 14). בפועל, עיון בכתבי התנועה לדורותיה מעיד על העדפתה העקבית לחולל שינויים בסדר המשטרי הפנימי דרך פעילות פוליטית וחברתית. יתרה מכך, היא שוללת כמעט בכל תנאי שימוש באליםות, גם נגד שליטים מוסלמים עריצים, מתוך הערכה מפוקחת של סיכויי ההצלחה הנמוכים וחשש מהנזקים הצפויים בגינה — אנרכיה ושפיכות דמים (Shavit, 2015).

מהחיבור עולה תיאור חד־ממדי של התנועה כרשת עולמית של סניפים הדוגלים באליםות ובטרור ואוחזים באידיאולוגיה אנטי־מערבית. אפשר שתמונה זו משרתת את האג'נדה של המחבר, אך היא פוגמת במהימנות המסר הכולל שספרו מבקש לקדם.

הטיה קיימת גם בדיון במשנתו של סייד קוטב, שנחשב לאחד האידיאולוגים המשפיעים של התנועה בשנות ה־50 וה־60 של המאה ה־20, ואשר הוצא להורג ב־1966 בזמן שלטונו של גמאל עבד אל־נאצר. עובייד מציג את קוטב כמי שקרא לג'האד חמוש ואלים נגד המשטר (עמ' 9-14). החיבור שכתב בכלאו, 'ציוני הדרך',

תנועת האחים המוסלמים אכן כושלת, אך מוקדם להספידה

אופיר יונטר

שם הספר: **The Failure of the Muslim Brotherhood in the Arab World**

מאת: Nawaf Obaid

הוצאה: Praeger

שנה: 2020

מס' עמודים: 339

החוקר הסעודי נואף עובייד מעמיד בפני הקוראים מסקנה נחרצת כבר בכותרת ספרו: האחים המוסלמים נחלו כישלון חרוץ בניסיונם להשתלט על המרחב הערבי. הספר מצטרף בכך לכותרים נוספים שניתחו בשנים האחרונות את המפלה הניצחת שנחלה תנועת האחים המוסלמים במצרים, לאחר שתפסה את השלטון בראשית 'האביב הערבי' ואיבדה אותו כעבור שנה בלבד (Hellyer, 2016; Trager, 2016). אולם עובייד, אשר נסמך בספרו על עדויות ורשמים שליקט במשך חמש־עשרה השנים ששירת כיועץ לממשלת ערב הסעודית, מציע טיעון נוסף וייחודי: כישלונם של האחים המוסלמים רחב היקף יותר מאשר במצרים בלבד, ואינו פוסח גם על יתר מדינות ערב שבהן פועלים סניפיהם.

הספר כולל מבוא, סיכום ועשרה פרקים נושאים. שניים מהם מוקדשים לתנועת האחים המוסלמים במצרים וארבעה עוסקים במעמדה של התנועה במדינות על פי חלוקה אזורית רחבה יותר (צפון אפריקה, הלבנט, המפרץ וציר המדינות קטר־טורקיה). ארבעת הפרקים האחרונים בספר בוחנים סוגיות אקטואליות נקודתיות: המשבר בין קטר למדינות הקוורטט הערבי (מצרים, ערב הסעודית, איחוד האמירויות ובחריין); פרשת הרצח של העיתונאי הסעודי ג'מאל חשוקג'י; משמעות המושג

שבאמצעותו תפסו את השלטון, וראו בו אירוע חד-פעמי וחד-כיווני. המחבר אינו מתכחש לתפקיד הצבא המצרי בהדחת האחים מהשלטון, אך מדגיש את הגיבוי העממי הנרחב שניתן לו. לטענתו, האחים עוררו חרדה בקרב חוגים רחבים במצרים ומחוצה לה בשל כוונותיהם לפעול לאסלאמיזציה של המדינה, וכך איבדו במהרה את בסיס תמיכתם הציבורי. בכך החמיצו את ההזדמנות ההיסטורית שניתנה להם להפוך לכוח פוליטי לגיטימי, ועודדו את הצבא המצרי לשלב כוחות עם גורמים חברתיים ופוליטיים נוספים כדי להביא לקץ שלטונם.

משכנעת פחות היא הטענה שכתוצאה מכישלונם פנו האחים המוסלמים במצרים ל אלימות נגד סמלי משטר כגון חיילים, אנשי דת, פוליטיקאים ושופטים. עוביד מזכיר פיגועי טרור שאכן בוצעו בעשור הקודם על ידי ארגוני טרור כמו 'חסם' ו'מחוז סיני', שנשבעו אמונים ל'מדינה האסלאמית'. האחים המוסלמים וארגונים אלה מוצגים בספרו של עוביד כמקשה אחת, אך שיש יותר מספק סביר לגבי זיקתם של האחרונים לזרם המרכזי של התנועה ולהנהגתה (עמ' 50-73). עוביד גם אינו עומד על כך שמאז הדחת מורסי מפולגים האחים במצרים בין שמרנים למהפכנים, בין דור ישן לדור צעיר ובין פעילים גולים למעטים הפועלים בתוך המדינה. גם הפעילים הגולים נחלקים בין מקורבי קטר למקורביה של טורקיה, ואילו הפעילים בתוך מצרים מפוצלים בין אלה הדוגלים בשימוש באלימות לאלה החותרים לפיוס עם המשטר בתמורה לשחרור אסירי התנועה (Ahmed, 2019; Ranko & Yaghi, 2019).

בפרקים המוקדשים לסניפי האחים המוסלמים בצפון אפריקה, בלבנט ובמפרץ מהדהד המסר שלפיו מדובר בתנועה טרור גלובלית שלא ניתן לשלבה במשחק הפוליטי באף מדינה, ויש לפעול להכחדתה ככוח פוליטי, חברתי ורעיוני. גישתו של עוביד משקפת את הקו הרשמי של מדינות כמו ערב הסעודית, איחוד האמירויות ומצרים, המתארות את האחים כתמנון רב-זרועות, אף שבפועל הזיקה הארגונית בין התנועות הבנות לתנועת האם רופפת, אם בכלל קיימת. גם השתלבותה המוצלחת יחסית של מפלגת אל-נהצ'ה התוניסאית במערכת הפוליטית בארצה אינה מוליכה את עוביד להרהור מחודש בתזה, אלא מוסברת על ידו בנסיגת המפלגה מעקרונותיה ובהשתחררותה מהשפעתה השלילית של תנועת האם (עמ' 31-41).

עניין מיוחד עשויים הקוראים הישראלים למצוא בסקירות הקצרות אך הממצות המוצעות בספר, על סניפי התנועה המוכרים פחות בארבע המדינות שחתמו עם ישראל על 'הסכמי אברהם' – איחוד האמירויות, בחריין, סודאן ומרוקו. הספר ראה אור לפני התפתחות

אכן אומץ כמסד רעיוני על ידי תנועות ג'האד אלימות שפעלו במצרים משנות ה-70 ואילך, ואלו העניקו לו פרשנות אלימה (קוטב, 2011). עם זאת, פרשנות זו נדחתה על ידי הזרם המרכזי של האחים המוסלמים ונותרה נחלתם של זרמי שוליים. זאת ועוד, עוביד אינו מציין שהגותו של קוטב התפתחה בעת שהאחים המוסלמים סבלו מדיכוי והוצאו אל מחוץ לחוק – נסיבות שעודדו קיצונים מקרבם לוותר על ההשתלבות במערכת הפוליטית, שהייתה חסומה בפניהם, ולפנות לאלימות (וינטר, 1989).

גישתו של עוביד משקפת את הקו הרשמי של מדינות כמו ערב הסעודית, איחוד האמירויות ומצרים, המתארות את האחים כתמנון רב-זרועות, אף שבפועל הזיקה הארגונית בין התנועות הבנות לתנועת האם רופפת, אם בכלל קיימת.

הצגת האידיאולוגיה של התנועה כאנטי-מערבית גם היא אינה עומדת על מלוא מורכבותם של רעיונותיה. המחבר מציין ובצדק כי המודרניזם האסלאמי שממנו הושפע אל-בנא חותר לשביל הזהב שבין אימוץ סלקטיבי של היבטים בתרבות המערב לשמירה על זהות ומסורת אסלאמיות. ואולם, הטענה שאל-בנא פעל לכינון ח'ליפות אסלאמית שתשתרע עד אירופה אינה מלווה בהבהרה שחזון זה נועד להתגשם דרך הטפה דתית בלתי אלימה, ולא בכפייה. כמו כן חסרה ההבחנה בין תפיסת האחים באשר לחידוש הח'ליפות האסלאמית כיעד ארוך טווח ובין שאיפתן של תנועות סלפיות-ג'האדיות, דוגמת 'המדינה האסלאמית', לכונן מחדש את הח'ליפות כאן ועכשיו (עמ' 3-4; 14-17) (וינטר, 2015).

מוצלח יותר, גם אם אינו מקורי במיוחד, הוא ההסבר שמציע עוביד בפרק השלישי לכישלונם של האחים המוסלמים במצרים במינוף ההישגים האלקטורליים שרשמו לאחר 'האביב הערבי' לצורך התבססות בשלטון. לדבריו, נפילתו המהירה של מוחמד מורסי, הנשיא מטעם התנועה בשנים 2012-2013, נבעה ממכלול שגיאות: החלטת האחים להתמודד על הנשיאות, בניגוד להצהרות מוקדמות שיתפקו בשליטה חלקית בפרלמנט; הבחירה במועמד לא-כריזמטי כמורסי במקום במועמדים מתונים ואטרקטיביים יותר; החלטתו הנחפזת של מורסי להפקיע לחזקתו סמכויות דיקטטוריות; האלימות שהפעילו האחים נגד מתנגדיהם הפוליטיים; וניהול כלכלי כושל.

הסברים אלה מהווים מענה לנרטיב של התנועה, המאשים את הצבא המצרי בקשירת קשר נגד שלטון דמוקרטי נבחר. עוביד רואה באחים המוסלמים אשמים עיקריים במפלתם, מאחר שחתרו תחת ההליך הדמוקרטי

אחרים בממלכה. מלך מרוקו מוחמד השישי העניק מראשית האביב הערבי מרחב פוליטי רב יותר לכוחות אסלאמיסטיים, בניסיון למנוע מחאות. המפלגה גמלה לו בכך שלא השתתפה בהפגנות שפרצו בפברואר 2011. ההכרה בסדר המונרכי השתלמה למפלגה בבחירות בנובמבר 2011, שהובילו בפעם הראשונה למינוי ראש ממשלה מטעמה – תפקיד שבו היא מחזיקה עד היום. עוביד סבור כי השתלבותה המוצלחת של מפלגת הצדק והפיתוח בפוליטיקה המרוקנית היא פרי התפרקות מעקרונותיה הרדיקליים, ואינה מלמדת על יכולתם של האחים המוסלמים ככלל להפוך לשחקן פוליטי לגיטימי. יתרה מכך, לדבריו "אין עוד לראות בה מפלגת בת של האחים" (עמ' 27-30).

לבסוף, ראוי לשוב ולהתעכב על הטיעון המרכזי של הספר, שלפיו תנועת האחים המוסלמים היא תנועה כושלת. בראייה היסטורית, אכן יש פער בין האהדה העממית הרחבה שלה זכו האחים ומפלגותיהם בעולם הערבי לבין היכולת הדלה שהפגינו בתרגומה לכוח פוליטי. אולם ההיסטוריה גם מלמדת על עמידות התנועה ועל כוח המשיכה הרב של רעיונותיה. במדינות ערביות שבהן נערכות בחירות חופשיות ופלורליסטיות, מפלגות אסלאמיסטיות עודן רושמות הישגים נאים. גם הלהט שבו מטיף הספר כנגד התנועה מחזק את הרושם כי המאבק על מעמדה בעולם הערבי טרם הוכרע. בפרק הסיכום כותב עוביד כי סיפורם של האחים המוסלמים הסתיים באורח טרגי חרף כוונותיהם המקוריות הטובות (עמ' 243). זהו למעשה גם במידה רבה סיפורו של ספרו, המספיד אותם בטרם עת.

תודות ליהודית הראל על הערותיה המפרות.

ד"ר אופיר וינטר הוא עמית מחקר במכון למחקרי ביטחון לאומי ומרצה בחוג ללימודי הערבית והאסלאם באוניברסיטת תל אביב. מחקריו מתמקדים במצרים בת-זמננו וביחסיה עם ישראל. ofirw@inss.org.il

מקורות

וינטר, א' (2015). הח'ליפות: קונצנזוס שנוי במחלוקת. בתוך י' שוייצר וע' עינב (עורכים). **המדינה האסלאמית – דגל שחור מתנוסס מעליה** (עמ' 27-35). המכון למחקרי ביטחון לאומי.
וינטר, מ' (סתיו 1989). האסלאם במדינה: פרגמטיות ומחויבות גוברת. **זמנים** 32. זמורה. עמ' 42.

קוטב, ס' (2011). **מניפסט האסלאם הרדיקלי – ציוני הדרך** [מתרגמת: ש' בן ארי]. רסלינג.

Ahmed, A. S. (2019, May 14). *Young Egyptian prisoners distance selves from Muslim Brotherhood*. Al-Monitor. <https://www.al-monitor.com/originals/2019/05/reconciliation-muslim-brotherhood-prison-youth-initiative.html#ixzz6yQP9WH2>

זו, ולכן לא התייחס אליה. עם זאת, כוחות אסלאמיסטיים היו ונתרו חוד החנית של האופוזיציה בעולם הערבי להסכמי שלום ונורמליזציה עם ישראל, ולפיכך מעמדם בכל מדינה הוא משתנה חשוב המשליך על יכולתם של משטרים ערביים להקנות להסכמים לגיטימיות ציבורית רחבה ולצקת לתוכם תכנים חיוביים פומביים – כלכליים, תרבותיים, מדעיים ואחרים.

מעין בספר מחלחלת התובנה שההתקדמות המהירה בנורמליזציה בין ישראל לאיחוד האמירויות קשורה בין היתר להצלחתה של אבו-דאבי למגר את אגודת 'אל-אצלאח' – הסניף המקומי של האחים המוסלמים שפעל במדינה בשנים 1974-2014. לאחר פיגועי ה-11 בספטמבר, שבהם היו מעורבים שני אזרחים אמירותים, הורו השלטונות על פיטורי מחנכים ופקידי ממשל המזוהים עם האגודה. הכבדת היד גברה עם תחילת אירועי האביב הערבי, כאשר קריאתה של האגודה לבחירות נענתה בהחלטה על פירוקה, שלילת אזרחותם של כמה ממנהיגיה וגירוש עשרות פעילים. ב-2014, לאחר שכמה מחברי אל-אצלאח פנו לאליומות, הכריזה איחוד האמירויות על האחים המוסלמים ארגון טרור. נוסף על כך היא הזרימה סיוע פיננסי בסך מיליארדי דולרים למשטר המצרי, ובהמשך למשטר הסודאני שעלה ב-2019 בעקבות התפרטות עמר אל-בשיר, כדי להקל עליהם לבלום את האיום האסלאמיסטי הרחק מגבולותיה, בטרם יסכן במישור את יציבותה (עמ' 44; 104-107).

בעוד באיחוד האמירויות אין כיום לאחים המוסלמים נוכחות פיזית המסוגלת למחות על השלום עם ישראל, המצב בבחריין ובמרוקו מורכב יותר. כפי שעולה מהספר, בשתי המדינות פועלות מפלגות המזוהות עם האסלאם הפוליטי, אולם שתיהן מכירות בסמכות ההחלטה של המשטרים ומרסנות את ביקורתן על השליטים. כמדינה בעלת רוב שיעי טיפח המשטר הבחרייני את מפלגת 'אל-מנבר' האסלאמיסטית הסונית כמשקל נגד לאופוזיציה השיעית הפרו-איראנית. המהלך הוכיח את עצמו כאשר פרצו מחאות שיעיות במנאמה בראשית האביב הערבי, ואל-מנבר התייבבה לצד המשטר. המפלגה מקפידה לבדל עצמה מתנועת האחים המוסלמים כדי להבטיח את המשך פעילותה, אך למרות זאת, מ-2014 מגביל המשטר ביתר שאת את כוחה בממשלה ובפרלמנט (עמ' 100-101).

במרוקו פועלת מ-1994 'מפלגת הצדק והפיתוח' המזוהה עם האחים המוסלמים. היא מתמקדת ברפורמות חברתיות וכלכליות ומתרחקת מנושאי דת שנויים במחלוקת, כדי לא להתנגש עם הארמון או לפגוע ביכולתה לשותף פעולה עם כוחות פוליטיים

- Shavit, U. (2015). The Muslim Brothers' conception of armed insurrection against an unjust regime. *Middle Eastern Studies*, 51(4), 600-617. <https://doi.org/10.1080/00263206.2015.1014344>
- Trager, E (2016). *Arab fall: How the Muslim Brotherhood won and lost Egypt in 891 days*. Georgetown University Press.
- Hellyer, H.A. (2016). *A Revolution undone: Egypt's road beyond revolt*. Hurts & Company.
- Ranko, A., & Yaghi, M (2019, March 4). *Organizational split and radicalization within Egypt's Muslim Brotherhood*. PolicyWatch 3089. The Washington Institute for Near East Policy <https://www.washingtoninstitute.org/pdf/view/1844/en>

ייעוד ומטרה, קול קורא

אפשרויות הפרסום

עדכן אסטרטגי מציע חמישה סוגי פרסומים:

“**הבמה המחקרית**” (The Research Forum) – מאמרים אקדמיים בהיקף של עד 7,000 מילים בעברית או 9,000 מילים באנגלית (כולל הערות ומקורות בסגנון APA), בעלי אופי מחקרי ותיאורטי, במנעד רחב של נושאים הקשורים לביטחון לאומי. המאמרים עוברים שיפוט עיוור כפול (Double blind peer review). למאמרים יש להוסיף תקציר בהיקף של 100–120 מילים ורשימת מילות מפתח בהיקף של עד עשר מילים וביו קצר של הכותב/ת.

“**במת מדיניות**” (Policy Analysis) – מאמרים שעיקרם ניתוח מדיניות בהקשרים של ביטחון לאומי, עד 3,000 מילה בעברית ועד 4,000 מילים באנגלית, ללא הערות שוליים ועם הפניה למקורות באמצעות קישורית (Hyperlink), ללא רשימת מקורות בסופו. כן ניתן יהיה לצרף רשימת מקורות מומלצים לקריאה בסוף המאמר. המאמרים יכללו תקציר בהיקף של 100–120 מילים, רשימת מילות מפתח בהיקף של עד עשר מילים וביו קצר של הכותב/ת.

“**ביקורות ספרים**” (Book Reviews) – במדור זה יכללו סקירות ספרים בתחומי העניין של ביטחון לאומי במנעד הרחב של התחום בהיקף של עד 1,500 מילים בעברית ועד 2,000 מילים באנגלית כולל מקורות (בסגנון APA) וביו קצר של הכותב/ת.

“**במת שיח**” (The Professional Forum) שיח נושאי רב־משתתפים או ראיון עומק בהיקף של 2,000–3,000 מילים ועד 3,500 מילים באנגלית כולל מקורות (בסגנון APA) וביו קצר של הכותב/ת.

“**סקירת ספרות**” (Academic Survey) – סקירת ספרות מקצועית עדכנית בתחום ספציפי הקשור לביטחון לאומי בהיקף של עד 3,500 מילים בעברית ו־4,500 מילים באנגלית, כולל מקורות, רשימת מקורות נוספים מומלצים לקריאה (סגנון APA) וביו קצר של הכותב/ת.

עורכי עדכן אסטרטגי

ד"ר קובי מיכאל וד"ר כרמית ולנסי

עדכן אסטרטגי, כתב עת רב־תחומי לביטחון לאומי, סייבר ומודיעין, הוא כתב עת שפיט דו־לשוני (עברית ואנגלית) בהוצאת המכון למחקרי ביטחון לאומי – אוניברסיטת תל־אביב. הוא משמש במה למחקר רב־תחומי, מקורי ועדכני בקשת רחבה של סוגיות הקשורות לביטחון לאומי, סייבר ומודיעין כתחום ידע. בכתב העת, שנוסד בשנת 1998 ורואה אור מדי רבעון, מתפרסמים מאמרים בנושאים הקשורים לישראל, המזרח התיכון, המערכת הבינלאומית ובמגמות גלובליות, שיש בהם כדי להעשיר ולאתגר את תשתית הידע בתחום הביטחון הלאומי. מטרת עדכן אסטרטגי היא תרומה לקיום דיון פורה ומעמיק בשאלות יסוד בחקר הביטחון הלאומי, תוך גישה המבכרת שילוב של הממד התאורטי עם כתיבה מוכוונת מדיניות.

העת הנוכחית מזמנת שינויים תכופים במוסכמות יסוד הקשורות לביטחון לאומי ולאופן שבו הוא נתפס. חקר התחום מתפתח ומנסה להסתגל לפרדיגמות חדשות ולתמורות ברבדים הכרוכים זה בזה – טכנולוגיים (ובכללם מורכבויות עולם הסייבר), תרבותיים, צבאיים, מודיעיניים, חברתיים כלכליים ועוד. אתגר הבנת המציאות מתחדד עם הופעתן של אמיתות המתחרות זו בזו, ודווקא בשל כך חיוני קיומו של מחקר מבוסס עובדות ונתונים, שמתווך לכדי אמירות מעודכנות ומחדשות.

המערכת מעודדת חוקרות וחוקרים להציע מאמרים שטרם ראו אור באכסניה אחרת, ושיש בהם כדי להציע תזה מקורית ומחדשת על ביטחון לאומי בראי דיסציפלינרי רחב: יחסים בינלאומיים, מדע המדינה, היסטוריה, כלכלה, משפט, תקשורת, גיאוגרפיה ולימודי סביבה, לימודי ישראל, מזרח תיכון ואסלאם, סוציולוגיה ואנתרופולוגיה, לימודי ביטחון ואסטרטגיה, טכנולוגיה, סייבר, יישוב סכסוכים ותחומים נוספים.

ברוח התקופה, עדכן אסטרטגי מעביר את כובד משקלו לנוכחות וזמינות ברשת. הגם שהגיליונות ימשיכו להתקבץ בחתך רבעוני, המאמרים שיאושרו לפרסום, לאחר תהליך שיפוט ועריכה, יפורסמו בגרסה מקוונת באתר כתב העת במתכונת published first on-line, ובשלב מאוחר יותר כחלק מהגיליון הרבעוני הרלוונטי.

